

A demokrácia szolgálatában

Párhuzamok Bibó István és Márton Áron
gondolkodásában

Virt László

Virt László

A demokrácia szolgálatában

Párhuzamok Bibó István és Márton Áron gondolkodásában

Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület
Pilisvörösvár, 2022

„Véglegesen leszámoltunk azzal, hogy a születésnek a nemzeti közösség irányításában és vezetésében előjogai volnának. Az arisztokrácia előjogos történelmi osztálya az erdélyi magyarság életében megszűnt.

(Tamási Áron, 1939)

„A magyar közvélemény nagy része még mindig nincs kellően tájékoztatva az 1918-ban az anyatörzsről leválasztott magyarságnak húsz éven át kialakult életkörülményeiről, munkájáról és küzdelmeiről. Nem látja, hogy milyen mélyreható változások mentek végbe a visszakerült magyarság lelkében az elmúlt két évtized alatt. ... Az osztálykülönbség legyen ismeretlen fogalom.”

(Esterházy János, 1941)

„Itt az ideje, hogy keressük a magunk útját, minden befolyástól mentesen. Ne legyünk uszályhordozói egyetlen nemzetnek sem.”

Kodály Zoltán, 1946)

BEVEZETÉS

Az abszolutizmusokat és eszmei kizárólagosságokat megélt ember a modern világtól, a XX. századtól azt várta, hogy megerősödjön az a demokráciába foglalt társadalmi törekvés, ami garantálja a nemzeti, politikai, személyi és szociális biztonságot. A XX. század, a maga totalitárius ideológiáival és diktatúráival, nem tudott megfelelni ennek az elvárásnak. Itt, a magyar glóbuszon azt is megtapasztaltuk, hogy a távoli Nyugaton, ahol kétszer is döntöttek felettünk a sorsunkról, a demokrácia nevében nemzeti létünket veszélyeztették. Ezzel pedig megingatták a demokráciába vetett bizalmunkat. Eközben itt, a magyar glóbuszon az Európa-szerthe megjelent társadalmi és erkölcsi válság régóta húzódó társadalomszerkezeti visszasságokat is talált. Máshol régen túlhaladott, buta uraskodás, előjogos, protekciós kontraszelekció mélyítette a magyar válságot. A Nyugat pedig 1938-ban, amikor a müncheni egyezményben Hitlerre bízta Európának az Alpoktól és a Rajnától keletre eső részét, és amikor a következő évben moccanás nélkül tűrte saját szövetségeseinek, Csehszlovákiának és Lengyelországnak a megsemmisítését, elveszítette hitelét, s ezzel maga a demokrácia eszméje került válságba. Születtek itt gondolkodó emberek, akik választ adtak a szellem eltévelyedésére, a társadalmi mozgások tévútjaira. Ebben a tanulmányban Bibó István és Márton Áron szellemi párhuzamairól lesz szó, mert mindketten életképes demokráciával számoltak, és abba foglalták az ember biztonságát szolgáló eszméket. *Bibó István és Márton Áron egyaránt a demokrácia szolgálatában álltak.* Bibó István jogtudósként, jogfilozófusként, Márton Áron lekipásztorként, püspökként – mindketten üldöztetést szenvedve, egyaránt életfogytiglanra ítéelve.

Nagyon régi gondolat az bennem, hogy megfogalmazzam a kettőjük közötti szellemi-erkölcsi összefüggéseket, párhuzamokat, melyek a demokrácia fogalma, igénye körül komoly, közös felületet mutatnak; szövegeikből e közös felület egyértelműen analizálható. Bibó István és Márton Áron nem ismerték egymást személyesen. Ez is erősíti mondandójuk hitelét: nem „beszéltek össze”, a maguk külön helyzetéből jutottak szellemi rokonságra. Ennek a régi gondolatnak a gyökerei – hogy megfogalmazzam a kettőjük közötti szellemi-erkölcsi összefüggéseket – még a '70-es évekre nyúlnak.

1978 és 1982 között – a '70-es években végig lakatosként dolgozva – a Budapesti Műszaki Egyetem R-klubjában működő Kelet-Közép-Európai Klub tagja voltam. Ez nem tagsági igazolványhoz, hanem ott fűződő szellemi kapcsolatokhoz, barátságokhoz kötött tagság volt, az egyetemi klubok akkor az alternatív gondolkodás féllegális fórumai voltak. A magyar létkérdésekről való beszéd, a nemzeti kisebbségben élő magyarság irodalma és problémái, a szociális kérdéseknek a népi gondolatból eredő megközelítése volt a klub szellemi iránya. Itt, az R-klubban 1979. május 8-án este talán százan beszélgettünk a szűk klubhelyiségben Csoóri Sándorral, ami nem volt meghirdetve a programban, hiszen Csoóri akkor a Charta '77 aláírójaként leginkább rejtett programokon szerepelhetett. Körülbelül éjfélig voltunk a Műegyetem R-épületében, majd néhányan magánlakáson folytattuk Csoórral, ahol már kizárólag '56-ról beszélünk. Már hajnal felé Csoóri Sándor hozta szóba Bibó Istvánt, akinek mi addig jobbra csak az 1956. november 4-én tanúsított helytállásáról tudtunk a Szabad Európa Rádióból. Csoóri beszélt Bibó Istvánnak az 1945 és 1949 között megjelent tanulmányairól, melyek 1946-tól az Illyés által szerkesztett Válaszban jelentek meg, és bízott bennünket, hogy könyvtárakban keressük és olvassuk Bibó tanulmányait. Azt is mondta – már 9-én hajnalban –, hogy szeretne megismertetni bennünket Bibó Istvánnal, aki most kórházban van, mert felesége halála után infarktust kapott, meg kell várni, amíg kijön a kórházból. A találkozás elmaradt, mert másnap, 1979. május 10-én felesége után halt Bibó István is. Temetésén valamennyien ott voltunk, akik a magánlakáson beszélgettünk Csoóri Sándorral. Illyés Gyulát és Flóra asszonyt Csoóri Sándor kísérte be az óbudai temető ravatalozójába. Az ezt követő napokban az Országgyűlési Könyvtárban elkezdtem olvasni Bibó István tanulmányait, fénymásoltattam és másokkal is olvastattam azokat. Bibó István eszmevilágával így kezdtem az ismerkedést.

Közben a '70-es évek közepétől rendszeresen jártam Erdélyt, a katolikus egyházhoz különösen közel kerültem. Ekkoriban, amikor elkezdtem Bibót olvasni, olvastam Márton Áronnak a '30-as években, a kolozsvári Erdélyi Iskola lapjain megjelent esszéit, tanulmányait. Ekkor már jól ismertem Illyés, Németh László, Móricz Zsigmond sok művét, olvastam Fülep Lajos tanulmányait. József Attila, Ady és Illyés költészete után olvastam Sinka István verseit és önéletrását, Dsidát, Kányádit, Nagy Lászlót és Feja Géza *Viharsarok* című szociográfiáját. Ekkorra már olvastam Fájának a Tamási Aron-

ról írt monográfiáját – Féjával, Illyéssel néhány rövid személyes találkozásom is volt –, ismertem Tamási Áron regényeit, novelláit, Tamásinak a *Bölcső és bagoly* című, erős szociális töltést hordozó önéletrajzi regényét (ennek olvasására Féja Géza szavai ösztönöztek), olvastam az erdélyi és felvidéki magyar irodalom jeles műveit, a Lászlóffy-testvérekkel, Kányádi Sándorral, Pozsonyban pedig Turczel Lajossal és Grendel Lajossal közeli ismeretségre kerültem. Cziné Mihály, Pomogáts Béla, Kántor Lajos és Turczel Lajos irodalomtörténete jól orientált. Medvigy Endre, az Egyetemi Színpadról politikai okból történt formális eltávolítása után, az ország legműveltebb antikváriusa lett, de utóda, Vasy Géza változatlanul helyet biztosított irodalmi műsorainak az Egyetemi Színpadon, ahol akkor a rebellis országgyűlés ült össze rendszeresen. *Olvastam azt a magyar irodalmat, melynek szerzői tudtak magyarul!* Lenyűgözött a mezőszegi népzene, Kós Károly irodalmi stílusa és építészete, a csikszögödi Nagy Imre festészete, a két Szervátiusz szobrászata, Gy. Szabó Béla fametszése és Cseh Gusztáv rézbe metszett képirása. Már 1980 körül láttam, hogy Márton Áron nyelvezete és gondolkodása az ő korának népi íróival, és a népművészetet magas kultúrává növesztő képzőművészeivel rokon, láttam, hogy Márton Áronnak nincs egy fölösleges szava sem, amit leír, abban minden a helyén van, fogalmilag, stílusában és erkölcsileg egyaránt. Márton Áron akkor, amikor megalapította az *Erdélyi Iskola* című folyóiratot, és aminek legjobb tollú tanulmányírójává lett, kolozsvári egyetemi lelkészként dolgozott. Már akkor, írott szövegeiből, megnyilvánult a nagyon jó személyisége. Aztán a '80-as évek elejétől erdélyi plébániánként hozzájutottam körleveleihez is, melyeket már püspökként írt a '40-es években, és ezekben is látható volt az alkudozásra nem kapható briliáns gondolkodása, nagyon jó irodalmi stílusa, kifogástalan személyisége. Már a '30-as, '40-es években írt, és nyilvánosságot kapott szövegei is nagy szellemi gazdagságot mutattak. A '90-es évektől napjainkig pedig Marton József nagyprépost által nyilvánosságra kerülnek a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban rejtett szövegei, a *Márton Áron Hagyatéka* című sorozat már a 20. köteténél tart. A 15. kötet óta vallom, hogy Márton Áron proháskjai gazdagságú gondolkodó, szellemtörténeti tényező.

Bibó Istvánt és Márton Áront tehát a '70-es évek végén, a '80-as évek elején „egybeolvastam”, megnyilvánultak szellemi összefüggéseik. Előbbinek még a rendszerváltozás előtt – mert nem lehetett már eltagadni az életében 1950-től agyonhallgatott, 1957-ben letar-

tóztatott Bibó Istvánt –, 1986-ban három vaskos kötetben megjelen-
hettek a válogatott tanulmányai. Majd 1990-ben, hasonlóan vaskos
kötetben, újabb tanulmányai jelentek meg, benne olyan szövegekkel,
1956-ban írottakkal, melyeket a pártállam 1986-ban még nem enge-
dett nyilvánosság elé. Ezzel négykötetesre bővült a Bibó-összes. A
Márton Áron és Bibó István gondolkodásában egyértelműen meg-
mutatkozó összefüggéseket a kérdőjeles XX. század alakította ki
közöttük. Sok mindent írtam azóta, hogy a „kép összeállt”, nem csak
Márton Áronról. Márton Áron életének, művének, eszméinek, gon-
dolkodásának kutatójává lettem. A katolikus társadalmi tanítás is
meghatározta gondolkodásomat, és Németh László, Karácsony Sán-
dor – akinek ismeretébe egykori tanítványa és munkatársa, Lükő
Gábor vezetett be. Sokszor tapasztaltam, hogy itt, Magyarországon
nem értik Márton Áront, megpróbálják a tőle teljesen idegen Mind-
szenty bíborshoz társítani. Márton Áron – Prohászka mellett – az
egyik fő alternatívája Mindszentynek, a tisztánlátás, a szellemek
megkülönböztetése végett erről is írtam egy agyonhallgatott köny-
vet. Ebben Márton Áron – más kiválóak mellett – Prohászka Otto-
kárral is szellemi rokonságba kerül: a világi hatalomhoz kötődő
„történelmi” kereszténység szlogenjei helyett mindketten a forrás-
hoz, az evangéliumhoz fordultak, a pozíciókban jelentkező egyház
helyett a lekipásztori, szolgáló egyházat mutatják fel. *Márton Áron
evangéliumi életalakító volt.* Megtaláltam az eszmei párhuzamokat,
rokon gondolatokat Márton Áron és a felvidéki politikus, Esterházy
János között is. Van egy közös nevező ebben az általam látott esz-
mei körben: a plebejus, a népi gondolat, ami a kaszthatárokkal szab-
dalt magyar világban, néppel-nemzettel együtt élve, a társadalmi
kiegyenlítést szolgálta. Ebbe illeszthető Bibó István és Márton Áron
szellemtörténeti összefüggése is.

Ez a könyv *A demokrácia szolgálatában* címet viseli. E szókap-
csolatban a *szolgálat* kifejezésére helyezzük a hangsúlyt. A szolgálat
Márton Áron, az evangéliumi életalakító számára Jézus Krisztustól
adott fogalom. „Az Emberfia sem azért jött, hogy neki szolgáljanak,
hanem hogy ő szolgáljon és váltságul adja oda életét sokakért.” (Mt.
20,28; Mk. 10,45) Bibó István pedig, a jogelmélet, a jogfilozófia
tudósaként jutott arra a következtetésre, hogy a hatalomgyakorlás
igazolásra szorul, és csak akkor fogadható el, ha szolgálattá nemese-
dik. Lesz még szó erről ebben a könyvben.

TÁRSADALMI VÁLSÁG

Európa szakadék szélén

Bibó István 1942 és 1944 között könyv terjedelmű és befejezetlen tanulmányt írt *Az európai egyensúlyról és békéről* címmel. A fennmaradt kézirat alapján 1986-ban közölte ezt a *Válogatott tanulmányok* első köteté. A kézirat egyes részei önálló életet is éltek a kommunizmus idején. Még 1980-ban, konspiratív körülmények között fénymásolták le nekem *A német hisztéria okai és története* című, magában is könyv terjedelmű, Bibó által 1942-ben írt, gépelt szöveget. Amikor 1986-ban megjelent a *Válogatott tanulmányok*, akkor láttam, hogy az általam gépelt formában ismert szöveg *Az európai egyensúlyról és békéről* című monumentális szövegnek *A német politikai hisztéria okai és története* címet viselő II. fő része. Az a tény, hogy 1980-ban, Bibó István halálát követő évben én e magában is könyv terjedelmű tanulmányt konspiratív körülmények között ismerhettem meg, párhuzamba állítható a szöveg elé nyilván 1942-ben írt néhány bevezető sorral. E bevezető sorokban Bibó leírja, hogy a náci háborús téboly közepén írt szövegben miért nem említi azokat, akiktől személyes inspirációt kapott: „Azokat, akiktől (Bibó István; V. L.) ilyen indításokat kapott, *e pillanatban* nem látszik célszerűnek felsorolnia.” Bibó István, akinek viszonylag nagy nyilvánosság előtti működésre csak 1945 és 1949 között, és az 1956-os forradalom napjaiban volt lehetősége, a náci és a kommunista diktatúra idején is csak rangrejtve dolgozhatott, s eközben *célszerűnek látszott másokat is védenie*.

Bibó Istvánnak ez a könyve-tanulmánya a háború közepén a háború utáni demokratikus kibontakozás esélyeit, lehetőségeit vizsgálja. Ír ebben az egyenlőtlen európai társadalomfejlődésről, a demokrácia lehetőségének egyenlőtlen területi eloszlásáról, és nem intézi el ajakbiggyesztéssel a Nyugattól keletebbre lévő országokat, melyekben a polgári létforma, és a hozzá tartozó demokrácia, történelmi okból, a Nyugathoz képest kevésbé tudott kibontakozni. „A demokráciára való előiskolázottság intenzitása Európa különféle részein különböző volt, de nem volt Európának olyan sarka, mely valamennyit ne kapott volna belőle.”¹ Nem fér kétség hozzá, hogy Európának azokon a részein, ahol – a Nyugattól keletebbre – „a demokráciára való előiskolázottság” történelmi okokból kisebb mértékű lehetett, ott is voltak, nem is kevesen, akik nagyon intenzíven kaptak

ebből a bizonyos előiskolázottságból, és ők nem az ajakbiggyeszítő lekezelő sznobok, hanem a nehezen élő néppel teljes sorsközösségben élő, gondolkodó fők közül kerültek ki. A demokrácia szolgálatában álló gondolkodó fők közé tartozott Magyarországon Bibó István, Erdélyben pedig Márton Áron. Egyikük sem hallgatta el az európai társadalomfejlődés válságában meglévő nyugati felelősséget. Bibó István a francia forradalomtól eredezteti azt a világot, amelyben kötelezővé vált a katonai szolgálat, ahol háborúban nem merőben hadseregek álltak egymással szemben, hanem még „keresztény” államok közötti háborúkban is népek lettek egymásra uszítva. „1792 óta megismerte Európa azt a háborút, melyet békés foglalkozásuk mellől elrángatott és egyenruhába bújtatott parasztok, iparosok, kereskedők és hivatalnokok vívnak, mely a pusztító járvány erejével támadja meg a társadalom egész szervezetét”. Ebben ott látja a demokrácia Nyugatról induló hitelvesztését is: „Hiába ítéli el a demokrácia jobban a háborút, mint a monarchia és az arisztokrácia, (...) ha a demokrácia konkrét háborúkat nem képes úgy befejezni, hogy ugyanabból az ügyből ne legyen még egy háború.”² Egyértelmű, hogy Bibó István a második világháború közepén az első világháborúnak a nyugati „demokráciák” által lezárt módjában látja az újabb világégés okát. Márton Áron ugyanekkor, az 1944-es újévi üzenetében, amit 1943. december 31-én adott ki, a népek feje fölött végzett, a népeket a konfliktusokba belerángató hatalmi körök mesterkedéseiben, tehát szintén demokráciahiányban látja az ellenségeskedések okát. „Egy nép a maga összességében nem tud egy másik népet gyűlölni, de mindig lesznek, akiket a hatalom és a nagyravágyás szelleme megszádit, s akik azt hiszik, hogy akkor szolgálják népük érdekeit legjobban, ha a másik ellen gyűlöletre hergelik.”³

Az önigazolások, önmentegetések, másokra mutogatások káoszából született a versailles-i béke, ahol „már a békekötés szelídítő külsőségei sem szerepeltek, s *orgiákat ült a kicsinyesség*.”⁴ Bibó István vallja, hogy ez mögött ott volt „a nagy ember romantikája, a hazafi romantikája, a nép romantikája (a népre ráfogott romantika; V.L.), a forradalom romantikája és a nép háborújának romantikája”.⁵ Ismerősek azok a megközelítések, melyek mindkét világháborút a nép érdekeként mutatták be. Márton Áron az első világháborúban a fronton harcolt, háromszor sebesült golyótól. Ő tudta, hogy miről beszél, amikor *már az első világháborút is* – amit ma sokszor emlegetnek párás szemű romantikával – nagy mészárszéknek nevezte, ami megbontotta az erkölcsöket,⁶ és a tudást gonosz eszközzé silányító po-

koli tornának tartotta,⁷ vagy a halál aratása nagy alkalmaként mutatta be. Háborúról nosztalgizálni hátországi szájhősök, és a békés szalonok foteljeiből utólag visszaakoskodók szoktak, Márton Áron pedig nem tartozott közéjük. Márton Áron papként az *erőszakmentesség* apostola lett, és élete végéig következetesen kitartott a megszenvedett, és a szelíd Krisztus tanításával átitatott eszméje mellett. Bibó István a második világháború közepén a nemzeti érdekek hamis megfogalmazásában látja annak okát, hogy az európai értékrend csőd szélére jutott. A hamis romantikák „Európa összes országát súlyos szakadék szélére vitték, ahonnan csak azok az országok tudnak visszahátrálni, amelyeknél a demokratikus politikai kultúra és nevelődés be tudta érni és be tudta hozni a demokratikus tömegérzelmek előretörését.”⁸ Azt látja tehát, hogy a demokrácia nem önmagában való, ahhoz politikai kultúrának is társulni kell. Márton Áron ugyanezt vallja 1946-ban: „A demokrácia kimondása még nem jelenti annak megvalósulását. A demokrácia (...) erkölcsi érettséget követel meg a társadalom minden tagjától, vagy legalábbis annak a döntő többségétől. Csakis az *erkölcsileg érett, lelkiismeretes és felelősségük tudatában lévő emberek tudják a köz javát őszintén, önzetlenül szolgálni*, és csakis az ilyen emberekből álló társadalom tudja az ember méltóságát és elidegeníthetetlen jogait tiszteletben tartani.”⁹

A XX. század első felében már jól látható volt, hogy az abszolutizmusokat és eszmei kizárólagosságokat megélt ember nem tudott mit kezdeni a demokrácia lehetőségével. Azt írja Bibó István 1942-ben, hogy az európai emberiség azért zuhant szakadékba 1918-ban, mert Németország nem köthetett ésszerű békét a nyugati demokráciákkal. Ez az ésszerű béke az *önrendelkezés* elve által az etnikai határokat jelentette volna. „A demokrácia történetében azonban először fordult elő, hogy Európa egyetemes politikai szerkezetét és területi státusát rendező békét úgyszólván kizárólag demokratikus apparátussal és módszerekkel kellett megkötni, s a demokrácia ennél az első kísérletnél megbukott. Ez volt a szakadék, amibe az európai emberiség 1918-ban belezuhan.”¹⁰ Az első világháborúból győztesen kikerült Nyugat sem tudott mit kezdeni saját demokráciájával, ha Versailles tárgyalóasztalainál „orgiákat ült a kicsinyesség”. Márton Áron a szakadékba zuhant európai állapotról többször megfogalmazta, hogy a világ időbeli határmezsgyéjén van, a régi már nem folytatható, de „az új Európa körvonalai is még elmosódottak”.¹¹ Többször szólt arról, hogy alapvető változás előtt áll a világ, és az ember felkészülten, erkölcsi erővel állhat meg csak a lábán. Ezt a

világváltozást 1945 húsvétján a második világháború tényéhez köti. „Mind több jel szól amellett, hogy a mostani háború történelmi kihatásaiban és korszakalkotó következményeiben csak a korszaknyitó háborúkkal mérhető össze. (...) Ma mind többen úgy látják, hogy a háború előtti Európa nem tér többé vissza, hogy annak állami, társadalmi és gazdasági rendje olyan átalakulás folyamatába jutott, mely egy új korszak kezdetét jelenti.”¹² Szintén 1945-ben beszélt arról, hogy „új korszak van készülőben”, és ekkor ezt az európai ember erkölcsi válságával hozza összefüggésbe. „Legyünk tisztában azzal is, hogy a világválságot sem hatalmi szóval, sem egyszerű rendszerváltozással nem lehet megoldani. *A rend és a béke kimondottan erkölcsi feladat.*”¹³ Azt láthatta Márton Áron 1945-ben, hogy az 1945-ös győztesek ugyanazzal a hatalmi arroganciával készülnek békét erőltetni, mint ahogy az 1918-ban is történt.

A változó világot jelző időbeli határmezsgyén, és a nagyhatalmak közé szorult kelet-közép-európai léthelyzetben *mindketten világos fogalmakat használtak*, ami a nemzeti önértelmezés fogalomkészletéhez tartozott itt a Nyugat peremén, de a továbblépés kifejezései is voltak ezek. E jellemző kifejezéseket nem gyakoriságuk adják, van, amit talán csak egyszer használtak, de nagyon jellemző rájuk, és az itt megjelenített kifejezéseken és szókapcsolatokon kívül találunk még más példákat is. Határkifejezések ezek, melyekbe beleütközve gondolkodásra, a gondolkodásának alakítására, vagy egyenesen átalakítására, s aztán döntésre, a jó és a rossz szétválasztására készítetik az embert.

Bibó Istvánra jellemző kifejezések és szókapcsolatok például: *félelem, hisztéria, megrázkódtatás, eltorzult alkat, békecsinálók, hamis realista, „úriember”, válság, a szabadság kis körei, demokrácia, értelmiség, egyensúly, konszolidáció, határolt forradalom, társadalomfejlődés*. E fogalmak egy része tükröt jelent, amibe belenézve saját magára ismerhet az európai ember, így a magyar ember is. Más része lehetőségeket fogalmaz meg, kiutat a tükör által mutatott valamely alapfogalom által jelzett helyzetből, a válságból. Van egy karakteres, de a Bibó-hivatkozásokból rendre kimaradó, és különböző módokon-összefüggésekben máshol is, többször is adott megfogalmazása arról, hogy a kelet-közép-európai népek felett miért *nem* törhet pálcát senki: „*ezek az országok embertelenül sokat szenvedtek*”.¹⁴ E mondatán és a hasonlókon megbukik a nyugati lekezelők, és a köztünk élő nyugatimádó sznobok pálcatoró álláspontja, a Köztes-Európában élő kis népeket lekezelő gögje. Bibó István jogfilozófus, jogtörténész, „államtudós” volt, aki elméleti vizsgálódásaihoz a

tömeglélektan, a szociálpszichológia eszközeit is igénybe vette. Egyetemi tanulmányait Szegeden kezdte, majd Bécsben és Genfben tetőzte be. Egyetemi katedrán Kolozsváron és Szegeden állhatott 1941-től 1949-ig, közben 1947-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett. A kommunista hatalomátvétel után 1949-ben az egyetemi katedráról is száműzték, és akadémiai tagságától is megfosztották.

Márton Áronra jellemző kifejezések és szókapcsolatok például: *háború, háborús iskola, válság, utcai tömeg, félkereszténység, omló part, nacionalizmus, magyarkodás, klerikalizmus, két világ polgára* (isteni küldetés és földi feladat), *értékrend, nevelés, jellem, Krisztus, evangélium, ősegyház, hit, zsinat, demokrácia, értelmiség*. Van egy nagyon karakteres mondata Márton Áronnak, amit 1970 körül fogalmazott meg: „*A názáreti Jézus veszedelmes ember volt.*”¹⁵ A Márton Áron által használt karakteres fogalmak éppúgy, mint Bibó Istvánnál részben tükröt jelentenek, elsősorban a keresztény ember számára, de azok számára is, akik magyarságukkal hivatkozni is tudnak. Fogalmainak másik része szintén a lehetőség, a továbblépés szavai, de Márton Áron, aki evangéliumi életalakító, fölébe is emeli az embert a továbblépés merő lehetőségénél. Márton Áron lekipásztorként volt gondolkodó, nem csak az „eszét használó” értelemben, hanem úgy is, mint olyan *evangéliumi értékrend* megfogalmazója, aminek a társadalmi folyamatokra is hatással kell lenni – ha az ember túl akarja élni önmagát. Lekipásztorként reflektív gondolkodó volt, aki úgy használta fogalmain, hogy választott a világ által felvetett kérdésekre, és ezzel járható utat jelölt ki. Jellemző szóösszetétele, hogy *az ember két világ polgára*. Leírta ezt 1939-ben is, amikor fiatal püspök volt,¹⁶ és idősebben is elmondta bérmlások alkalmával.¹⁷ Annyit jelent ez, hogy az ember igazi hazája az égben van, de oda az út a földön át vezet. Az ember Istentől adott értékrend, törvények szerint tartozik élni, de ez a keresztény embert nem teheti idegenné ebben a világban, felelősek vagyunk a világ alakulásáért, feladatunk van.

Kelet-Közép-Európa országai csak majd évekkel később lesznek a Szovjetunió martalékává, de Bibó István már az államszocialista térnyerés előtti időben is látta, hogy a marxizmus lekezelő módon, sok nyugati világpolgárhoz hasonlóan, ajakbiggyesztéssel beszél a nemzeti eszméről a nemzetek szabadságáról és szuverenitásáról. A kommunisták (és a világpolgárok) másban gondolkodnak, mint a patrióták. Azt írja 1942/43-ban, hogy „a vulgáris marxizmusnak” –

amit néhány sorral feljebb idegen, gyökértelen államhatalomnak nevez – „a nemzeti eszmével szemben elfoglalt tagadó álláspontja más visszhangot váltott ki Közép-és Kelet-Európában, mint Nyugat-Európában”. Nyugaton a nemzetek évszázadok óta veszélyeztetettség nélkül élhették életüket. Ezzel szemben Közép-és Kelet-Európában, ahol az önálló nemzeti létért évszázadok óta küzdeni kellett, az a marxista frázis, ami szerint „a nemzeti eszme egy szűk tőkés csoport érdekeit fedező ideológia”, a nemzeti lét halálos veszedelemként tűnt fel, s így újabb veszélyeztető tényezőként mutatkozott.¹⁸ Bibó István a második világháború alatt, a korszaknak Hitler érdekszférájában uralkodó rendőreitől is veszélyeztetve, a német hisztéria okait is kutatva leírja, hogy az Alpoktól és Rajnától keletre eső Európában érthetővé vált az, ami Nyugaton nem. Érthetővé vált az, hogy az „idegen, gyökértelen államhatalom” – tegyük hozzá: amely 1939 augusztusától 1941 júniuság szövetségben volt Hitlerrel – a nemzeti önállóságot akaró kis országok fölötti uralomra törve, veszélyt jelent a nemzeti lét, a nemzeti szuverenitás számára. Vallotta, hogy itt a kis népek Európájában a nemzeti lét, még a XX. század közepén is, immár évszázadok óta veszélyeztetett. Ezzel együtt Bibó a nemzeti létet a demokráciával is összekötötte, ezért e régióban a demokratikus fejlődést is veszélyeztetettnek látta. „A közösséggért való egzisztenciális félelem volt az a döntő tényező, mely ezekben az országokban a demokrácia és a demokratikus fejlődés helyzetét labilissá tette.”¹⁹ És e fejlődés során kialakult az értelmiséginek és politikusnak az a típusa, ami a demokratikus fejlődésnek ezt a labilitását fenntartotta: „E fejlődés során Közép-és Kelet-Európa politikai életére a politikusnak egy sajátos típusa vált jellemzővé, a *hamis realista* típusa.”²⁰ (Kiemelés Bibó Istvántól; V. L.)

Miután Hitler 1939. szeptember 1-én nyugati irányból, s vele együttműködve Sztálin szeptember 17-én kelet felől megtámadta Lengyelországot, és még zajlott a lengyel nép élethalál-harca, Márton Áron Kolozsvárra utazott, ahol szeptember 26-án, 27-én és 28-án három hosszú elmélkedésben szólt a kialakult helyzetről. Ezekben többféle megközelítést láthatunk, melyek abban összegezhetők, hogy a szükséges, és embereknek-népeknek biztonságot adó nemzeti eszme visszájára is fordítható úgy, hogy embereket-népeket veszélyeztessenek vele létükben. A népek és nemzetek között ellentétek szíhatók. Azonban „*az ellentéteket a kereszténység képes feloldani*, a jövő a kereszténység számára érik, saját jól felfogott érdekünkől is álljunk a megváltó eszme szolgálatába”.²¹ Márton Áron azt vallja,

hogy a nemzeti eszme csak a krisztusi eszmével együtt szolgálhatja az ember javát! A második világháború után Nyugat-Európán győzelemre juthatott kereszténydemokrata eszme megfogalmazását láthatjuk Márton Árontól, ami szerint csak krisztusi gondolat lehet képes a nemzeti eszmét a modern demokrácia szolgálatába állítani. Hitler és Sztálin 1939 augusztusi paktuma – mely a Molotov–Ribbentrop-paktum nevet viseli – nyilvánvalóvá tette, hogy krisztusi gondolat nélkül a nemzeti eszméből fajelmélet, az egyenlőség eszméjéből pedig kollektizmus lesz. Krisztusi gondolat nélkül szélsőség lesz mindkettőből és totálissá vált halmakként még egymással is képesek összefogni, hogy egy tőlük független országot – akkor épp Lengyelországot – elpusztítsanak. Így fogalmazta meg ezt Lengyelország élethalál-harca idején, de a megkezdődött világháború további éveire is érvényesen: „a bizonytalanság azért állott elő, mert az egyik ember sok más embernek és egyik nép más népeknek rovására terjeszkedik, s egy végzetes félreneveltség következtében úgy hiszi, hogy ehhez joga is van. ... *Európa erkölcs nélkül maradt*, ... mindenki beleélte magát a nagy hal falánk szerepébe s lenyeli az útjába akadó kisebbeket.”²²

Még 1936-ban, amikor a kolozsvári egyetemisták karácsonyi ünnepén beszélt, Márton Áron is megsejtette a mások ellen uszító hamis realista típusát, amelyik „nemzeti” frazeológiát használó uszítással próbál nélkülözhetetlennek látszani: „Szorongatott helyzetben lévő népnek a fiai azonban, amilyenek mi is vagyunk, a mások jogos igényei ellen törő rendszert nem vállalhatnak magukénak”. E mondat a bibói szóhasználat szerinti hamis realisták bírálata, akik ellentétek szításával vélik népüket szolgálni. De Márton Áron ekkor is szólt a krisztusi eszme kiegyenlítő szerepéről, és ezzel a valóságra alapozott hiteles realizmusról: „Az ellentéteket a kereszténység tudja szintézisbe fogni: egyformán kötelez arra, hogy a sajátomat mentsem, de arra is, hogy a másét tiszteljem, hogy megmaradjak annak, aminek születtem, de ezt a jogot ne tagadjam meg másoktól sem.”²³ Létezni csak együtt tudunk. Erről beszélt 1945 húsvétján is, amikor egyfajta perverziónak nevezte azokat, akik csak gyűlölet szításával képesek nemzetük hű fiának érezni magukat. „Legveszedel-mesebb túlzását ez a felfogás abban a mozgalomban érte el, mely az emberiség családját alsóbbrendű és felsőbbrendű fajokra osztotta, s nem átalította hirdetni, hogy az egyes emberi fajokat nagyobb különbségek választják el egymástól, mint az embert az állattól. Ugyanez a *beteg, ferde gondolkodás* elvetette – mert gyöngeségnek minősítette – a fe-

lebaráti szeretet tanát s helyébe a gyűlölet tanát állította azzal az indoklással, hogy *a nemzet tagjai csak a gyűlöletből meríthetik a nemzeti érdekek erőlyes és eredményes szolgálatához szükséges lelkiület erejét.*” A politikusnak és értelmiséginek az ártalmas típusa, amit Bibó István a „hamis realista” jelzős szerkezettel írt le, úgy jelenik meg Márton Áron gondolkodásában, mint ami „megnyitotta a hatalmaskodás, az elnyomás és jogelvonás útjait”, mert „saját nemzetük jogainak kizárólagos igénylését hitvallássá avatták”.²⁴

Kelet-Közép-Európa a szorosán egymás mellett, akár egymásba ékelten élő nemzetek Európája. Márton Áron ebben az európai régióban, Erdélyben, nemzeti kisebbségben élt. Másban látta a történelmi Magyarország szétesésének okát, mint ahogy azt a maradék-Magyarország hamis realistái látják, többször, több összefüggésben írt erről. Erről is beszélt 1936-ban, a kolozsvári egyetemisták karácsonyi ünnepén, mégpedig úgy, hogy a nemzeti, nemzetiségi kérdést szociális kérdéssel együtt láttatja. A XIX. századról mondja, hogy az a nemzeti gondolat százada, a forradalmak egymást követik. „Minden nép függetlenségre törekszik, mindenik felkelésekkel igyekszik lerázni az abszolutizmus jármát.” A szabadság eszméje egész Európát lázba ejti, a zsarnok, az abszolutista uralkodó gyűlölt ellenséggé lesz. A hamis realisták érveitől akkor is idegen lehetett és ma is idegen Márton Áronnak egy rövidebb és egy hosszabb, egymásba illeszkedő mondata, ami Kolozsváron akkor elhangzott, és amiben – Magyarország nevének említése nélkül – ok-okozati összefüggésbe állítja a történelmi Magyarország területi szétesését. „A nemzeti gondolat abszolút uralma egyrészt felkelti a nemzetiségek öntudatát, másrészt az államalkotó nemzetek között kiélezi az ellentéteket. A politika ahelyett, hogy a lényeges kérdések megoldásához nyúlna, a szabadság és nemzeti függetlenség gondolatától megszédülve, belevesz meddő közjogi vitákba, az állapotok gyökeres megjavításáról megfeledkezik, elhanyagolja a szociális kérdést s ezzel elősegíti a társadalmi ellentétek kiéleződését, megoldatlanul hagyja a nemzetiségi kérdést, viszont a másik oldalon túl hangosan emlegeti a nemzeti állam jogait és igényeit, amivel felkelti a szomszédok féltékenységet és vakon készíti elő a világháború kirobbanását.”²⁵ Arról van szó itt, hogy ahol nemzeti kisebbségek élnek, az egyoldalú államnemzeti gondolatra a nemzeti kisebbségek szétfeszítő erőt jelentő módon reagálnak. Az egyoldalú államnemzeti gondolat saját nemzeti eszméjének mindent alárendelve, elhanyagolja a szociális kérdést, ami pedig az államnyelvű polgárokat is sújtja, és már hal-

mozódnak a megoldatlan problémák. (A jelentős kisebbségekkel bíró nemzetállamok mindig nacionalizmust gerjesztettek, ha a szociális kérdés megoldatlan volt.) Arról is szó van itt, hogy az egyoldalú államnemzeti gondolat, hasonló állami eszméket keltve, nemzeti versenyre kelti a szomszéd népeket, és ha ez az első világháború kirobbanásához vezetett, akkor ez a verseny a másik nép legyőzését tekintette céljának. Márton Áron nem tulajdonította összeesküvés következményének a történelmi Magyarország szétesését, más problémát fogalmazott meg, itt is, és máshol is. Márton Áron azt látta, hogy a hamis realisták szétfeszítő és önigazoló apológiát hirdetnek.

Társadalomszerkezeti visszasságok

Az általános európai értékrendi válság Magyarországot visszamaratott társadalomszerkezet mellett érte. Kovács Imre, a magyar népi szociográfiának, a korszak magyar szociális tényfeltáró irodalmának klasszikusa, a Nemzeti Parasztpárt későbbi főtitkára azt írta 1937-ben, hogy a magyar társadalom kétharmada nyomorog. „Szinte félve merem csak leírni: ha az agrárproletárokhoz hozzászámítjuk a 2,2 milliónyi városi proletáriátust, kitűnik, hogy közel 6 millió lélek, az ország lakosságának kétharmada proletár. Mi lesz ennek az országnak a sorsa, ahol ilyen aggasztó a társadalom felépítése? A szellemi proletárok száma is egyre növekszik. Magyarország – proletárország.”²⁶ Bibó István 1945-ben Illyés, Németh László, Keresztury Dezső, Erdei Ferenc barátjaként és plebejus értékrendű elméleti gondolkodóként szintén a Nemzeti Parasztpárthoz csatlakozott. Szellemi előzményei is voltak ehhez. Miután hazajött a genfi egyetemről, ott volt a Márciusi Front szervezői között, Németh László *Kisebbségben* című könyve nagy hatással volt rá, megismerte a *Válasz* szellemi körét és a korszak népi szociográfiáját. Majd pedig 1940-ben Illyés Gyula, Veres Péter, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Féja Géza, Erdei Ferenc és Darvas József neveit felsorolva írja, hogy az ő műveik a magyar társadalmi válság diagnózisát jelentik. „Mindnyájuk munkásságának közös alapvonása, hogy a magyar nemzeti közösségnek egy történeti helyzetéhez kapcsolódik. Ennek a történeti helyzetnek egy lényeges jellemzője van: az, hogy *válságos helyzet*. A válság tudata az, mely a falukutató irodalom íróit, tudományos és politikai vonatkozásait egységbe foglalja, és elválasztja minden más megnyilvánulástól, mely csak szépirodalom, (...) A falukutató irodalom tehát válságirodalom, a magyar parasztság válságának irodalma.”²⁷

Amit Bibó István itt falukutató irodalomnak nevez, az a legszebb magyar nyelven írott szépirói teljesítmény, amit az választ el attól, ami „csak szépirodalom”, az emeli a „csak szépirodalom” fölé, hogy az eltorzult magyar társadalomszerkezetet tényekre építkező izzó bírálat alá veszi. Kovács Imre ellen az itt hivatkozott, *A néma forradalom* című művéért, Féja Géza ellen pedig a *Viharsarok* című szociográfiájáért nemzetgyalázási pert indítottak. Nemcsak a magyar társadalomszerkezet, hanem a hivatalos Magyarország értékítélete is eltorzult, ha nemzetgyalázásnak minősítették a társadalmi valóság feltárását.

Márton Áron, aki világosan látta a lelkipásztori munka és a társadalomszerkezet, a szociális kérdések összefüggéseit, megfogalmazta azt, hogy a magyar társadalmat áthághatatlan, vagy alig átjárható kaszthatárok osztják meg, arról ír, hogy a magyar társadalomban elvált egymástól a kultúra és a nemzeti közösség. A nép hátrányos helyzetű nagy tömegeinél, a kedvező pozíciókat birtoklókkal meglevő merőben csak nyelvi közösség, nem kapcsolódhatott kulturális közösséghez. „Munkáját évszázadokon keresztül igénybe vették kultúrák építéséhez, de a kultúra tartalmából nem részesítették, áldásait nem vitték el hozzá, magyar mivolta az emberi élet nagy értékeihez közelebb nem hozta. Egy pompázó kultúra közvetlen tövében elhagyottan élt, a kultúra közösségéből kifelejtették. Kevesek büszkélkedtek, hogy milyen művelt nemzet vagyunk, a nemzet nagy részének azonban a büszkeség tartalmáról tudata, és a nemzeti elkülönülésre kézzelfogható különösebb oka nem volt.”²⁸ A magyar úri világ bírálata ez a demokráciahiányos magyar társadalomban. Márton Áron és Bibó István közös igénye volt, hogy a *demokrácia szellemének megfelelően a népet és az államélet váljon eggyé.*

A letűnt úri világ iránti nosztalgiákat, és azzal összefüggő „keresztény-nemzeti” önhittséget látva belátható, hogy a régi, már sok-sok évtizedes társadalomkritika nem veszi el metsző életét. Ha a szerző nevét kitakarva mutatnám a szöveget mai szalonkeresztényeknek, könnyen lemarxistáznák a szerzőt – Márton Áront. „Keresztény társadalmak (...) évtizedeken át nem vettek tudomást arról a megsegényítő és méltatlan helyzetről, mely széles rétegeknek osztályrésze volt egy pompázó civilizáció közepette. Százvezrek apelláltak az emberi megértéshez az emberhez méltó sorsért és a mindenkit megillető jogokért; de ezen emberi hang előtt keresztények is bezárták fülüket; közömbösen, nem ritkán ellenségesen nézték az elnyomott osztályok küzdelmeit.” A kereszténynek nevezett „középosztály” nem kereszt-

tény, hanem elkülönülő elveket követett, keresztényellenes ideológiáknak is asszisztálva, „kiszolgálta a hatalom székeiben cserélődő uraságokat”.²⁹ Protekciókon és összeköttetéseken utazva követelt magának előjogokat, minden céljuk saját pozícióiknak az átörökítése volt, címek, rangok, „kapcsolatok” erőltetett hangoztatásával, hamis tekintélyeket fogadtatott el a társadalommal.

Bibó István, aki minden jogtalanságot elutasított, irányuljon az bárkivel szemben, 1945 őszén, amikor már sok panasz hangzott el a rendőrség ellen, egy problémát, ami a jog nyelvén lehet akár jogos és sokszor jogtalan is, átfordított az erkölcs nyelvére – hogy maga a probléma legyen egyértelmű. „Úgy látszik, hogy azok a dolgok, amelyek itt panasz tárgyai, és a »demokráciának« meg nem bocsátatnak, nem az *emberi* méltóságot ért sérelmek, hanem az *úri* méltóságot ért sérelmek. A panaszok kilencven százaléka arról szól, hogy hogyan is lehet így bánni volt főispánokkal, esperesekkel, úriasszonyokkal, tanácsosokkal stb. stb. (...) Felejthetetlen számomra annak az úrnak az esete, aki ölni és akasztani tudna azért, mert nyugalmazott városi tiszti főügyész édesapját három hónapig komolytalan ok miatt fogva tartották, de ugyanez az úr derült lélekkel mesélte el, hogyan vágatott annak idején szolgabíró korában huszonöt botot a Jehova tanúi nevezetű szektának járásába tévedt iratterjesztőire (...) Szeretném megkérdezni: a kettő közül melyik a nagyobb emberi inzultus? Ennek a társadalomnak nincs joga addig az emberi méltóság sérelmeiért komoly súllyal panaszt tenni, amíg meg nem tanulja, hogy az *emberi méltóság egy és oszthatatlan*. (...) meg kell mondanunk az úgynevezett magyar úri társadalomnak, hogy a maga viselkedésével egészében mennyire *nem szerzett jogot* ahhoz, hogy az emberi méltóságon esett sérelmek orvoslásának az előharcosa legyen.” Bibó István úgy állít erkölcsi mércét azok elé, akik az *úri* méltóságukon esett sérelmeket – *most már* akár emberi méltóságra átfordítva – hangoztatják, hogy 1945 őszén a kommunisták, a szovjet megszállók arcába vágja, hogy a rendőrséget nem használhatják politikai célra, legkevesébé pedig politikai bosszúállásra. „A rendőrség egy szakigazgatási ág” – vallja a Max Weber szociológiai nézeteihez közel álló Bibó István.³⁰

Bibó István azt a magyar társadalomfejlődést, ami a kevés úr és sok nyomorgó közötti áthághatatlan szakadékhoz vezetett, a nyugat-európai társadalomfejlődéssel összehasonlítva, történeti okokkal magyarázza. Vallja, hogy a magyar társadalomfejlődés történelmünk első ötszáz évében együtt haladt a nyugati fejlődéssel. A nyugati

társadalomfejlődésben, a hűbériség „az egymást egyensúlyban tartó társadalomszervezeti viszonyoknak a végtelen sokaságán épült”, amelyek mindinkább személyessé és közvetlenné tették a nyugati hűbéres világ rétegei közötti viszonyt, lehetetlenné téve a keleti despoták rideg, személytelen hatalomgyakorlását. Messze sem volt még ez azonos a majdani polgári demokráciák szabadságot biztosító nagy intézményeivel, „hanem *kis körökben* megvalósuló, biztosított és kölcsönös személyes szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokaságában élt”. A hűbérúr is felelősséggel tartozott hűbérese felé, akinek munkája, szakértelme, a hűbérúr által neki biztosított birtoka a társadalmat fenntartó erő volt. Majd pedig a társadalomtörténetet a politikai-történeti földrajzzal egyesítve árnyalja: „A társadalomfejlődésnek ez a *szabadság kis köreire* felépített és a szabadság felé haladó jellege a középkorban és újkorban nyugatról keletre haladva csökken.”³¹ Azt írja Bibó, hogy Ausztria, Csehország, Magyarország és Lengyelország társadalomfejlődése egyaránt mutat nyugatias és keleties jelleget. Mivel vannak nyugatimádó sznobjaink, akik, különböző diplomákkal, Magyarországot „Magyarisztán” névvel illetve, a magyar népről hátráltatott társadalomfejlődése miatt lekezelő módon, idegenül értekeznek – és akik eközben szívesen *használják* Bibó István nevét –, hangsúlyozzuk ki, hogy Bibó itt négy egymással szomszédos, nyugati kultúrájú országot említ. Így pedig, egy régióban élve, határozottan közös oka van annak, hogy ezekben az országokban a társadalomfejlődésnek kényszerpályái is voltak. Majd Ausztria nevét már el is hagyva írja, hogy a Nyugathoz csatlakozott Csehország, Magyarország és Lengyelország egész történelme egy kétségbeesett erőfeszítés arra, hogy a Nyugathoz tartozhassanak. Bibó István a magyar társadalomfejlődés zsákutcáját Werbőczy személyének és a Habsburg térnyerésnek, a török és a Habsburg közé szorult állapotunknak tulajdonítja.³² A Habsburg-uralom megszűntette a társadalomkritikának azt a lehetőségét, ami a legnyugatibb Nyugaton utat nyitott a későbbi polgári demokráciák számára. Magyarországon összeroszkodott az értelmiség és a rendi társadalomhoz kötődő „középosztály” fogalma.

Márton Áron is azt látja, hogy akiknek értelmiségiként kellene viselkedniük, azok úri allűröket hordozva szocializálódtak az előző korszakokban, és a kritikára képes értelmiségi szerep vállalása helyett önmagukra aggatták az úri-középosztály, vagy kereszténynemzeti középosztály címkét, s ezzel megcsínálták a kereszténynemzeti társadalmat – Krisztus és a nép nélkül. Prohászka Ottokárt

is érdemes megnézni, hogy mi volt a véleménye erről. E réteg azt tanulta a Habsburg-világban, hogy felfelé, a hatalom felé legyen kritikátlan, lefelé, a nép felé pedig lekezelő. Ennek teljes életképtelensége pedig majd az erdélyi kisebbségi társadalomban nyilvánult meg. „Műveltségénél fogva középosztályunknak kellett volna az éle állnia, művelődésünk feladatait, gazdasági életünk rendbe szedését életrevaló terv alapján munkába vennie, de tizenöt év alatt egyetlen erőteljes kezdést nem indított útnak.”³³ Amit a liberalizmussal összenőtt európai értelmiségről ír, az érvényes a mindenkori hatalom előtt szolgál elküenni meghajló magyar úri középosztályra is: „Európában több nemzet nagy árat fizetett és fizet, mert az értelmiségi osztály egy része elsőszülöttségi jogát eladta a napi tál lencséért. (...) kiszolgálta a hatalom székeiben cserélődő uraságokat; és gyávaságával és gyors helyezkedéseivel megtévesztette és cserben hagyta a népet.”³⁴ Gyávaság-félelem: rokon fogalmak ezek. Bibó István ugyanerről ír: a magyar vezető rétegben a *félelem mechanizmusa* legyőzte az értelem mechanizmusát, hiszen „nem mert szembenézni ennek a három tételnek, a független, szabad országnak, az alkotmányos monarchiának és a történeti határoknak Magyarország számára való kibékíthetetlen ellentétével, mert túlon túl *félt* a Habsburgok hatalmától, és túlon túl *félt* a nemzetiségek elszakadási szándékától”.³⁵ Több magyarul gondolkodó klasszikus is vallja, hogy a Habsburg tértnyeréssel már csak a gyarmatosítók, a Habsburgok gondolkodásához igazodva lehetett érvényesülni. Ennek lett mesterévé a magyar „úriember” típusa. Ők voltak a kerékkötők, akik miatt a hasadt magyar társadalom túlnyomó többsége két-három évszázados lemaradásban élt, mert elzárták a polgári fejlődés lehetőségétől.

Márton Áron és Bibó István ennek a társadalomnak a haszonélvezőit, fenntartóit bírálta, mert ennek a társadalomnak kétharmada a haszonélvezők miatt nyomorog. A polgárosult társadalom finoman rétegzett, nincs nagy távolság az egyes rétegek és csoportok között, szorgalom, tehetség által könnyű az átjárás. Ezt a lehetőséget társadalmi mobilitásnak nevezik, ami leginkább a demokrácia intézményéhez köthető. Egy demokratikus társadalomban nem előjogok és protekciók döntenek el azt, hogy ki hol foglal helyet, hanem a szorgalom, a tehetség, az iskolai végzettség, és a saját döntés. A *saját döntés* lehetőségét nem szokták említeni a társadalmi mobilitással kapcsolatban – talán mert ez statisztikailag nem, vagy alig mérhető –, de azt ki kell mondani, hogy ahol sokan úgy kerülnek nehéz helyzetbe, úgy szenvednek el nyomort, megbélyegzést, ajakbiggyesztést, hogy

nem maguk választották a helyzetüket, és közben a társadalom nem ad erre megfelelő választ, ott a demokratikus működés fogyatkozásáról van szó. Majd alább Bibó Istvánnál látjuk, hogy leginkább az iskolarendszert minősíti annak a kérdésnek megválaszolása, hogy egy társadalomban a pozíciók átöröklődnek-e az utódokra, ami egy merev, társadalmi mobilitást akadályozó társadalm szerkezet jele; vagy pedig lehetőség van-e arra, hogy az iskola, széles rétegek számára ugyanazt a tudást és a továbblépést biztosítva, kialakítson egy finoman tagolt társadalmat, lehetővé téve a rétegek közötti átjárást, ami egy kellően rugalmas társadalm szerkezetet alakít ki. Sokan – saját diszkriminatív szemléletüket az iskolarendszerre erőltetve – könnyen rávágják, hogy az a jó, ha a pozíciók átöröklődnek az utódokra. Ezt biztos, hogy a régi magyar társadalomnak nem a kétharmadot kitevő nyomorgói mondták, mert ők szerettek volna kitörni abból a helyzetből, amit nem maguk választottak, hanem e régi magyar társadalom urai rögzítették őket helyzetükben. Akik abban gondolkodnak, hogy saját pozícióikat utódaik számára átörökítsék, azok féltékenyen őrzik saját nagyon kedvező helyzetüket. E körök úgy gondolkodnak, hogy az iskola legyen eszköz az *ő kezükben*, hogy az általuk birtokolt műveltséget és társadalmi helyzetet utódaik is birtokolhassák – akár személyes érdek nélkül is. Márton Áronnak és Bibó Istvánnak is megvan a véleménye e társadalmi haszonélvezőkről. És azt is hozzátehetjük, hogy ahol az iskolarendszer a pozíciók féltékeny átörökítését biztosítja, ott a kedvező helyzeteknek, önálló egzisztenciáknak nagyon zárt számáról és lehetőségéről van szó, az ilyen társadalom pedig távol áll a demokrácia eszméjétől.

Bibó István a rideg úr–jobbágy viszonyok kialakulását ahhoz köti, hogy a Habsburg-uralommal a királyi hatalom, és ezzel az érvényesülés lehetősége külföldre, idegen kézbe került. A szabadságharc bukása után a köznemesség szétszóródott, az elszegényedett köznemesség tömegesen elfoglalta a hivatalokat. Az igazgatási rétegen belül *a nemesi öntudat fölébe került az értelmiségi szereptudatnak, kritikai felelősségnek*. És ekkor, amikor már a polgári önállóságnak kellett volna meghatározóvá lenni, történt valami, ami további évtizedekre zsákutcába juttatta a magyar társadalom szerkezetét, s ennek az *iskolarendszer* eszközévé lett. Ekkor a születési előjogok már nem bizonyultak elégségesnek ahhoz, hogy a kedvező és kényelmes pozíciókat birtokló törpe kisebbség utódaira is átörökítse helyzetét. „Ha azonban már nem lehetett az úr-nemesi kiválogatási szempontot minősítési kellékké tenni, úgy *nem volt más hátra*, mint az értelmi-

ségi szelekciót meghatározó *iskolarendszert hozzáajlítani*, mondhatjuk nyugodtan, *hozzákorruptálni* a nyíltan fel nem lépő, de a valóságban teljes erőben lévő *úr-nemesi társadalmi kiválasztás szükségleteihez*.”³⁶ Botránynak tartja Bibó István, hogy az *úriember-értelmiség* a társadalom többi, mégpedig szakszerű munkát végző részétől, iparostól, tanult szakmunkástól, a jól gazdálkodó, hozzáértő földművestől „teljesen elkülönülve élte a maga életét, ellentétben a nyugat-európai értelmiséggel”, ami – a nyugat-európai értelmiség – nem vesztette el kapcsolatát a társadalom többi szakszerű munkát végző rétegeivel. Ez pedig a magyar társadalomban az úr–jobbágy viszony lenyomata maradt a XX. század első felére is.³⁷

Márton Áron tisztán látta az iskolarendszer, a társadalomszerkezet és az egyházi küldetés összefüggését. Erdélyben a középiskola talán közelebb tudott lenni a nehéz munkából élő emberekhez, de Márton Áron diagnózisa szerint így is kifejtette a magyar iskolarendszerre jellemző elidegenítő, kontraszelektív hatást. Még 1934-ben írta, hogy a középiskola „a népi talajból felszívta elsősorban a tehetségeket, hozzásegítette egy felsőbb, zárt réteg előnyösebb életéhez azért, hogy a néphez többé igaz együttérzéssel, segítő szándékkal ne térjenek vissza soha”. Rávilágít egy nyelvezeti problémára, ami azonos anyanyelv esetén is a nép és urai között fennállt: „az életmód, műveltség, érzés és gondolkodás különbözősége és nagy távolsága miatt *ugyanannak a népnek kebelében külön népek keletkeztek*, egymás fájdalmát, de még egymás nyelvét sem értik meg”.³⁸ Több mindenre is fel kell figyelni itt. Mindenekelőtt arra, amit más klasszikusok is megfogalmaztak: az érvényesülés feltétele az elidegenedés. Azon kívül ugyanazon a népen, egész pontosan egyugyanazon nemzeten, egy anyanyelvi közösségen belül megtörténik az, hogy az életmódban, a műveltségben, az érzésvilágban, a gondolkodásban az elidegenedés miatt nagy *távolság* lesz – a tanult ember távolságtartó lesz a „tanulatlanlannal” szemben. Esetleg ugyanazon a településen élnek, ahol ugyan a földrajzi távolság kicsi – de van *társadalmi távolság* is. A legfontosabb észrevétele Márton Áronnak az, hogy az anyanyelvi közösségen belül nem értik egymás nyelvét. Erre mondják, hogy elbeszélnek egymás mellett. Nevezhetjük ezt úgy, hogy kialakult az *elidegenedetség nyelvezete*.

Márton Áronnak alapélménye lehetett ez, mert amint Kolozsvárra érkezett, és egyetemi lelkészként kezdett dolgozni, arra törekedett, hogy olyan értelmiséget növeljen, amelyik érti a nép nyelvét, alaptörékvésévé lett, hogy a *művelt réteg a népből nőjön ki*. Az Erdélyi

Iskola című tanügyi és népművelő folyóiratban írt esszéivel, tanulmányával, valamint szervező munkájával is nagy hatást ért el ennek érdekében. Az Erdélyi Iskola szellemiségével, az ott általa írt tanulmányokkal, pedagógiai és szervező munkájával Márton Áron kialakította Erdélyben azt a nyelvezetet, amit egyaránt értett a nép és az értelmiség. A családnak az úri világban mutatkozó válságáról írt: „A magyar úri családokban már nincs, vagy alig van gyermek, s csak idő kérdése, hogy ne legyen a magyar faluban sem. Ragályos betegség ez, ma még nagyjából csak a középosztály testét rágja, de a fertőzött pontból holnap átterjedhet egész vidékekre.” És mivel ez az úri világ erős nemzeti retorikával élt, hozzátette: „A hangos *magyarokodás* már nem tud megtéveszteni.”³⁹ Azt vallotta Márton Áron, hogy a középiskola nem szolgálhatja a társadalmi kontraszelekciót, nem készíthet elő elvtelen alkalmazkodásra, kevésnek tartotta az ilyen-olyan racionális tudást, a jellemnevelést is az iskolarendszer feladatának tartotta. Az angol iskolarendszert példának tartva kettős követelményt állított az iskolát végzett ifjú elé: hogy „hivatásában akarjon a legjobb lenni; ugyanakkor ne felejtse, hogy kötelessége a nemzet érdekeiért is becsülettel dolgozni”. Nem az jelenti az igazi értéket, hogy ki végez magasabb iskolát, hanem az, hogy ki szolgálja önzetlenül a népet: „Aki a közösségből él, a közösségnek munkával és felelősséggel tartozik”.⁴⁰ *Minőség és jellem* – ha ez egységesíti a népet, akkor megszűnnek az átjárhatatlan kaszthatárok, akkor megszűnik az úr–jobbágy világból örökölt alá- és fölérendelt viszony. A demokrácia itt kezdődik, akkor is, ha az állami felépítmény ellenkező irányultságot képvisel. Márton Áron a maga idejében a *szabadság kis köreit* alakította Erdélyben.

Bibó István pontos diagnózisa szerint a társadalmi kontraszelekció és a féltékeny pozícióörzés hozzáhajlította, hozzákorruptálta az iskolarendszert saját céljaihoz. Márton Áron visszahajlította azt az iskola eredendő céljához, szándékában egyenessé tette, őszinte viszonyokat várt el az iskolarendszertől, mert ha az hozzákövesedett a merev társadalomhoz, akkor oldani kell a görbsöket, merevségeket. Már püspök volt, amikor hivatalosan is irányelveket fogalmazhatott meg az erdélyi katolikus iskolák felé. Úgy tűnik, hogy Márton Áron meglehetősen kritikus volt az erdélyi katolikus középiskolák felé. Nem a színvonalat kifogásolta, hanem a középiskola által végzett társadalmi kontraszelekciót. Az idézett szöveg arra utal, hogy Márton Áron 1939-ben bekérte a középiskoláktól a megfelelő adatokat, és az iskolai életesélyeket tekintve, egyfajta szociális térképet készí-

tett. „Ha középiskoláink növendékeit a szülők foglalkozása és lakóhelye alapján osztályozzuk, tanulságos megállapításra jutunk. Ezek az iskolák városokban vannak, ahol régebb egy népes, tehetős és felfelé törő középosztály, iparos és kereskedőréteg gondoskodott az intézmények benépesítéséről; s annak ellenére, hogy ez a réteg az utolsó évtizedek alatt fájdalmasan meggyérült és leszegényedett, a növendékek aránya nem tolódott el a falu javára olyan mértékben, amint ezt várni lehetett volna. (...) középiskoláinkba *nem azok jutnak be elsősorban, akik tehetségesek és arravalók*, hanem akik közel kapják s aránylag kevés költséggel megúszhatják; nem azok, akikkel öröm foglalkozni, s akiket szellemi versenyekre és teherpróbákra lehet fogni, *hanem akiket helyzetük utal be, elég sokszor tehetségükre való tekintet nélkül.*”⁴¹ Márton Áronnak az iskolai életesélyekre irányuló vizsgálata azt mutatta ki, hogy az erdélyi középiskola hozzámeredett a megkövesedett, régebből örökölt erdélyi magyar társadalomhoz. Népi értelmiség felnövelésére törekedett, melynek tagjai a tudás mellett megfelelően szolgálatkészek is. Botránynak tartotta, hogy a középiskola azt szolgálja, hogy az oda járó növendékek „tehetségükre való tekintet nélkül” örökölhessék szüleik kedvező társadalmi pozícióit, amivel a tehetséges és szorgalmas, de szegénysorban élő gyermekeket zárják el lehetőségeiktől.

A mai ember számára kérdés, hogy a középkori, újkori *szabadság kis köreiből indult fejlődés* hová jutott, hová tarthat. Ami a mai Nyugaton zajlik, az a szabadság kiteljesedése-e, vagy vajon visszájára fordult-e valami? Azt írja Bibó István a 70-es évek elején, börtön után, a kommunista Magyarországon, megjelenéstől eltöltve az íróasztalfiók számára, hogy a hatalomgyakorlásnak egyetlen elfogadható módja van, ha uralkodás nélkülivé válva szolgálatá alakul. „A hatalom an-archikussá, uralom nélkülivé válása, a hatalom föloldása (...) úgy következik be, ha mindnyájan azt akarjuk, és abba az irányba hatunk, hogy minden eddig hatalomgyakorlásnak ismert funkciót *szolgálatá* alakítunk át (...) és az egész társadalmat kölcsönös szolgálatok és szolgáltatások rendszerévé alakítjuk.”⁴² Márton Áron gyakran beszél szolgálatról, mert – mint ahogy Bibó István is – tudja, hogy szolgálat nélkül embertelen az élet, ha nincs bennünk szolgálat-készség, akkor uralomvágy van bennünk. Papszenteléseken, diakónusszenteléseken, elmélkedésekben, gyakran beszélt erről. Nemcsak az ember Istennek tetsző egyéni, személyes tulajdonságaként szólt a szolgálatról, hanem az egyház alaptulajdonságának is ezt tartja: „Nem uralkodni akar, hanem szolgálni.”⁴³ De a modern társadalom-

ban ezt tartotta az állami vezetők feladatának is: „Még fontosabb a vezetők szerepe, mert *akiknek a kezében van a hatalom, elsősorban azoknak kötelessége a közjó gondozása az igazságosság szellemében.*” S mindezt globális méretekben is vallotta, hogy megszűnjön a különbség a gazdag és az éhező népek között: „Az emberiség ma egyre jobban felismeri, hogy közösség és azzá akar lenni. (...) Le akar végleg számolni azzal, hogy meg legyen osztva szabadok és rabszolgák, feudális urak és jobbágyok, a minden jogot élvezők és a jogfosztottak osztályára, s a gazdag és éhező népek csoportjára.”⁴⁴

Azt láttuk, hogy a magyar társadalom szerkezeti visszasságai abban álltak, hogy a hatalom- és vagyonmegoszlás szándékolt kimerevítése átjárhatatlan kaszthatárokat alakított ki. A hatalom és a vagyon nagyon szűk körre koncentrált egy olyan feudális szerkezetű társadalomban, ahol a Kovács Imre által kiszámított és más kutatók által is alátámasztott kétharmados szegénységben élő tömegből lehetetlen volt, vagy alig volt lehetséges a továbblépés. Egy ilyen helyzetet az iskolázottság kiterjesztésén túl az *önkorlátozó gazdaság* képes megváltoztatni. Lesz még szó az alábbiakban arról, hogy ez az igény ott van a katolikus társadalmi tanításban. Ennek lényege az, hogy a gazdaság nem lehet öncélú pénzfelhalmozás – mert épp az vezet egyoldalú hatalomkoncentrációhoz –, hanem valós emberi szükségletek kielégítése a cél. „Nyilvánvaló, hogy az ilyen módon kialakuló társadalomban meg kell történnie mindennemű felelőtlen, *kevés személyre koncentrálódó mamuttulajdon felszámolásának, egyáltalán mindennemű funkció nélküli hatalmi helyzet és funkció nélküli privilégium felszámolásának*” – vallja Bibó István.⁴⁵ Márton Áron ugyanígy gondolkodik, mégpedig 1936-ban: „A szabadelvűség, párosulva az individualista önző lelkülettel, alapos munkát végzett minden téren. Gazdasági vezérelvével, a szabad versennyel biztosította a tőke *korlátlan* uralmát, s megengedte a dolgozó tömegek korlátlan kihasználását. Az európai ember (...) hamarosan birtokba vette mind az öt világrészt. A *gyarmatosítás* gazdagodással járt, hiszen a felfedező utak a valóságban rablóhadjáratok voltak. A fehér ember (...) rátette kezét a föld terményeire, a nyersanyagra is. (...) *a gazdagság kevesek kezébe halmozódik, a pénz azoknak fiadzik, akiknek van. (...) A tőke és a munka így szembekeverül egymással.*”⁴⁶

Márton Áron megfogalmazta itt a kiegyensúlyozott társadalomfejlődés feltételét, ami szerint a tőke és a munka nem kerülhet szembe egymással. Egy harmonikus társadalomban a tőke és a munka békében él egymással, mert se a klasszikus liberális, öncélúan pénz-

felhalmozó kapitalizmus, se a kollektivista-marxista államszocializmus nem hoz békét ember és ember közé, nem hoz békét a különböző társadalmi rétegek és csoportok közé, nem hoz békét nemzetek és kontinensek közé sem. XIII. Leó pápa már 1891-ben leírta: „sem a tőke munka nélkül, sem a munka tőke nélkül nem lehet meg.” (Rerum Novarum enciklika, 15. pont.)

Azt a bizonyos egyharmad–kétharmad között lévő szakadéknyi különbséget, amit Kovács Imre a hivatkozott művében a magyar társadalomra vonatkozóan 1937-ben megfogalmazott, Márton Áron az egész Földre, a globális igazságtalanságra is megfogalmazta 1972-ben. Úgy tűnik, hogy nemcsak nemzeti, hanem globális méretű társadalomszerkezet is van. A kritikátlan nyugatimádat lehűtésére hangsúlyozzuk ki: a gyarmataikból meggazdagodott nyugati államok legalább olyan mértékben tartják nyomorban *máig* a volt gyarmataikat, a Föld kétharmadát, amilyen mértékű volt a magyar társadalomban az irodalmi szociográfia klasszikusai által megvilágított nyomor. Márton Áron írja: „Az ember a hatalmát egyre jobban kiterjeszti a természetre és a dolgokra, de – úgy látszik – magán *a hatalmon nem tud úrrá lenni*. Uralma alá hajtotta a természetet, de ugyanakkor rablógazdálkodást űz a föld kincseivel, szennyezi a levegőt, a tengerek és a folyók vizét, irtja a növény- és állatvilágot, évről-évre *hatalmas összegeket költ tömegpusztító fegyverek gyártására*. Még sohasem halmozott fel ekkora gazdagságot, s az eredmény az, hogy *az emberiség egyharmada bőségben él, a másik kétharmada éhezik*. Még sohasem volt ennyire érzékeny a szabadságára, s egyik szolgaságból a másikba esik.”⁴⁷

A tőke és a munka

Amikor Márton Áron 1936-ban megfogalmazta azt, hogy *a tőke és a munka szembekerült egymással*, akkor egy olyan értékrendi-társadalmi válság lényegét fogalmazta meg, ami már a XIX. században is tartott. A katolikus társadalmi tanítás a XIX. század végén született, amikor az individualizmus és kollektivizmus, a liberalizmus és szocializmus, a tőke és munka kíméletlen harca zajlott. A klasszikus kapitalista liberalizmus egy szűk érdekcsoport korlátozhatatlannak vélt „szabadsága” címén nagy tömegeket, munkavállalókat hajtott nyomorba. Erre felléptek a szocialisták, és az ellenkező végletet képviselve, kollektivista, „egyenlősítő”, szintén sokak szabadságát sértő ideológiát képviseltek, ennek jegyében osztályharcot,

a tőke és a munka harcát hirdették meg. A liberalizmus (kapitalizmus) az emberi dichotómia összetettségéből – szabadságeszményre, vállalkozói szabadságra hivatkozva – kiragadta az egyéni-individuális dimenziót, nem törődve azzal, hogy ezzel tömegek szabadságát sérti meg, nem törődve a Másik Ember, a társadalom iránti felelősséggel, nem törődve a közjával. A kollektivisták szocialisták erre az emberi dichotómia összetettségéből, az egyenlőség eszméjét abszolút értéknek tekintve, az ellenkező végletet, az elvont társadalmiságot tették ideológiai alappá, ahol nincs jelentősége az egyéniségnek, nem számít az ember megismételhetetlen egyedisége, az emberi kezdeményezés, vállalkozókészség le van törve, és ezzel a szocialisták a szabadságjogokat sértették meg.

Ebben az osztályharcral, a tőke és munka harcával, fizikai erőszakkal fenyegető helyzetben lépett fel XIII. Leó pápa, és 1891-ben kiadta a *Rerum Novarum* című enciklikát, melyben az a bibliai emberkép jelenik meg, ami szerint a teremtetten emberben az egyéniség és társadalmiság szervesen összetartozók, mert az embernek szabadságjogai vannak, de ott van mellette a másokért viselendő felelősség. Az embernek egyszerre vannak egyéni és kollektív (társadalmi) vonásai. Ebben az emberképben az ember egyszeri, megismételhetetlen létező, de – éppen ezért! – szabadsága nem sértheti mások szabadságát. Ekkor írta le XIII. Leó pápa azt, hogy a két társadalmi osztály, a tőkések és a munkások, s ezzel a tőke és a munka „teljes mértékben egymásra vannak utalva: sem a tőke munka nélkül, sem a munka tőke nélkül nem lehet meg.” (RN 15.) XIII. Leó az osztályharc helyett meghirdette az osztálybékét. Az embernek a teremtés által meglévő, és XIII. Leó pápa által is megfogalmazott összetettsége magában hordozza azt, hogy a politikai életben szükséges a többpártrendszer, szükséges a demokrácia.

Bibó István nem tekintette abszolút értékeknek a kapitalizmust. Ez az álláspontja megfelel a bibliai emberkép említett összetettségének, ami szerint az emberi egyéniség sem abszolút érték, mert felelősnek kell lennünk egymásért, a szabadság sem abszolút érték, mert az én szabadságom nem sértheti más emberek szabadságát. Majd alább látjuk, hogy II. János Pál pápa sem tekintette abszolút értéknek a kapitalizmust. Bibó István látja a veszélyt, hogy a kapitalizmus a modern korban is vezethet kevesek jólétéhez és sokak szegénységéhez, kevesek hatalmához és sokak megfosztottságához. „A kapitalizmus alapvető baja nem a szabad vállalkozás rendszere, hanem a birtokviszonyoknak – nem kis részben, így a nagybirtok vo-

natkozásában, kapitalizmus előttről származó – igazságtalansága, vagyis az, hogy a szabad vállalkozás lehetősége eredendően csak a társadalom egy kis része számára áll fenn.”⁴⁸ Bibó István ezt az 1956-os forradalom idején, október 27. és 29. között írta, és azon írásai közé tartozik, melyekben a forradalom győzelmét remélve, Magyarország további útját, kibontakozását kereste. Eltelik néhány nap, november 2-án miniszter lesz Nagy Imrének a Magyarország semlegességét és a Varsói Szerződésből való kilépését deklaráló kormányában, majd november 4-én a szovjet intervenciós csapatok támadást intéznek Magyarország ellen. A kormány tagjai közül egyedül Bibó István maradt a helyén, az Országház épületében – „demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni!” –, és november 6-i dátummal, azon a napon, amikor Kádár egy csinovnyikja kidobta őt az Országházból, tervezetet írt a magyar kérdés kompromisszumos megoldására. Ebben is ír a vállalkozás és magántulajdon szabadságáról „a kizsákmányolás tilalma által megszabott korlátok között”⁴⁹. Bibó István, aki nem tekintette abszolút értéknek a kapitalizmust, alapvető jognak tartotta azt a szabadságot, ami saját birtokra, önálló vállalkozásra, termelőeszközök tulajdonlására irányul – a kizsákmányolás tilalma mellett. A klasszikus kapitalista, vagyont és hatalmat csak kevesek kezében biztosító, monopolista rendszer elutasítása mellett elutasította a másik végletet, az államszocialista kollektívizmust is. „Egy olyan forradalom tehát, mely a magántulajdoni kizsákmányolás megszüntetése érdekében korlátlan politikai zsarnokságot vezet be, hasonlatos ahhoz a mesebeli ostobához, aki baltával ütötte agyon az alvó ember homlokán az annak vérért szívó szúnyogot.”⁵⁰

Bibó Istvánnak ez a „szúnyogirtó” hasonlata jelzi, hogy a kommunizmus szoros összefüggésben van az öncélúan pénzfelhalmozó, sokak szegénységét okozó kapitalizmussal. A kommunista *reakció* a kevesek gazdagságát és sokak nyomorát okozó rendszerre reagál. Ezen nem lehet csodálkozni: a marxista szocializmus és a liberális kapitalizmus egyaránt materialista ideológiák, csak egy kis elosztási vita volt köztük: kié legyen a pénz, a hatalom, a világ feletti befolyás, és ennek érdekében az agymosás monopóliuma. A liberálisok és szocialisták, „vad”-kapitalisták és a hasonlóan vad kommunisták, egyaránt hatalomátvitelben, a hatalom megszerzésében gondolkodtak. A Gyulafehérvári Érseki Levéltárban fennmaradt Márton Áronnak egy korai elmélkedése, ami a benne lévő utalások szerint a 30-as évek elején születhetett. Ebben írja Márton Áron: „Ha a nagytőke

gondolt volna arra, hogy minden ember testvér, és hogy a föld minden embernek közös tulajdonul és eszköz gyanánt adatott az élethez, akkor *ma nem volnának kommunista törekvések.*”⁵¹ Ez is pontos diagnózisa a kommunizmus és a liberális kapitalizmus egymással rivalizáló összefüggésének. De Márton Áron nem állt meg itt a kétféle materializmus bírálataival. Több helyen ír arról, hogy a kommunizmus és a liberalizmus anyagelvű törekvéseikkel azonos vonalon haladnak. 1934-ben írta: „A bolsevizmus édes gyermeke a liberalizmusnak.”⁵² Majd pedig 1936-ban, a kolozsvári Szent Mihály napi búcsú előtt három napos elmélkedést tartott, melynek alkalmai az akkori világnézeti küzdelmekre vetettek fényt. Arról beszélt a három alkalommal, hogy a katolicizmusnak nem lehet közössége se a nemzetiszocializmussal, se a liberalizmussal, se a kommunizmussal. A harmadik alkalommal, utalva az akkor zajló spanyol polgárháborúra és a kommunizmus világhatalmi törekvéseire, mondta el, hogy „a bolsevizmus a liberalizmus logikájának kiérése”.⁵³

Ahogy a liberális kapitalizmus nem fogadható el, mert monopolista törekvései vannak – ez a mai világban is látható –, úgy a kommunizmus sem szolgálja az ember javát, mert szintén kizárólagosságra tart igényt. Ma, az államszocialista világrendszer összeomlása után jól látható, hogy a liberalizmus változatlanul igényt tart saját eszméinek kizárólagosságára. Márton Áron a nemzetköziségben fogalmazta meg a liberalizmus és szocializmus közös nevezőjét. Szintén a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban maradt fenn egy dokumentum-töredéke, ami 1940 körül, mindenképpen 1939. február után született, mert címe Erdélyi Magyar Népközösség. Ez pedig – Magyar Népközösség névvel – 1939. február 11-én alakult, miután a román királyi diktatúra betiltotta a politikai pártokat. Megfogalmazásában látható, hogy a nemzetköziség mellett az anyagelvűséget is a liberalizmus és a szocializmus közös eszméjének tartja. „A modern *osztályharc* két szembenálló táborra, a gazdasági liberalizmus és ellenlábasa, a szocializmus a *nemzetköziség* jegye alatt született és annak érvényesítéséért harcol. Mindkettőnél az eszmei alapirányt az *anyagi javak túlértékelése* szabta meg, s alapelvükhöz híven az anyag személytelenségét belevitték egész rendszerükbe, s rá akarják húzni az emberi viszonyoknak általuk tervezett rendezésébe. *Az egyik az egyént túlértékeli, a másik csak tömegeket ismer, a nemzet egyéniségét* (sajátosságát; V. L.) *pedig mind a kettő tagadja*, elvben és gyakorlatban egyaránt.”⁵⁴ A megfogalmazott összefüggés logikus: Márton Áron látta, hogy a két ideológia azért verseng egymással, mert

világméretekben, nemzetközi szinten egyaránt egyeduralkodók akarnak lenni, a két ideológia oka és célja anyagi természetű, a teremtő Szellem számukra nincs, ami számukra szellem, az legfeljebb az emberek tudata, amit ideológiájuk szerint módosítani akarnak – nevezhetjük ezt agymosásnak is. Ez pedig az anyag személytelenségének az emberre való ráhúzása.

A nemzetközi szocializmus már megbukott, de a nemzetközi liberalizmus törekvése változatlan. Ennek a máig élő nemzetköziségnek, nemzetek felett álló hatalomnak a mai hanyatló nyugati világ mellett a Nyugat által máig kihasznált volt gyarmati világ látja kárát.

A kollektivista marxizmus úgy válaszolt a szabadságeszmére hivatkozó, de bér munkások szabadságát megsértő liberális kapitalizmusra, hogy emberi szabadságjogokat tett zárójelbe, sértett meg. Bibó István arról írt 1971–1972-ben, hogy a marxizmus képtelen a differenciálásra, és ellenkező előjelű monopóliumban, állami monopóliumban gondolkodott. „A kapitalizmus és kommunizmus közös fogatkozása a mamuttulajdonnak a kultusza, akár mamutmagántulajdonról, akár mamutköztulajdonról van szó.”⁵⁵ Az öncélú tökefelhalmozó kapitalizmus elvetése nem sértheti meg az emberi szabadságjogokat, nem szüntetheti meg a vállalkozás szabadságát. Márton Áron arról beszélt 1945-ben Kolozsváron, hogy az emberi munka Isten teremtő művébe való bekapcsolódást jelent. „A dolgozó ember különös mértékben hasonlóvá lesz az Istenhez.” Hosszú elmélkedésekre ad okot az, ahogy a munkavégzés a Teremtés Könyvétől Szent Pál leveleiig Bibliában megjelenik. Márton Áron vallja, hogy „az emberi munkának belső értéke van”, és ezért nem lehet árucikk, a munkát végző ember sem lehet arctalan gépezet tagja, sem a pénztökének alávetve, sem egy személytelen kollektívizmusban. „S a munka ezen belső értéke és az emberi személy méltóságának jogán követeli a munkás számára az igazságos bért, mely az ő és a családja tisztességes megélhetéséhez elegendő legyen, követeli annak a lehetőségnek a biztosítását, hogy *a munkás is magántulajdont szerezhesen* és tehetségesebb fiainak kiképzést adhasson.”⁵⁶

A versenyképesség, a gazdasági verseny a szabad vállalkozás világhoz kötött fogalom. Márton Áron a kisebbségi társadalom tagjainak versenyképességében gondolkodott. Nem áll ez ellentétben a fent idézettekkel, hiszen minőséggel párosult jellemet, egyéniséget szorgalmazott, ami sem a monopolkapitalista, sem a marxista-kollektivista tömegtársadalomban nem képzelhető el. A népet vállba veregetve lekezelő urakkal ellentétben Márton Áron *gözök nélkül látta a magyarsá-*

got, látta, hogy nem állja a versenyt. „Népünk elmaradottsága megszegyenítő. Iparban, kereskedelemben nem bírja el a nyugati versenyt. Gazdasági szervezethez nincs, vagy ami van, erőszakolt és kezdetleges. A földművelésben nem jutott sokkal tovább a faeke kicserélésénél. (...) Az öntudatos népi magatartást pedig hazudjuk, ha állítjuk.”⁵⁷ Amiről Márton Áron 1935-ben ezt írta, az nyilvánvalóan a szabad vállalkozás világában zajlik, és igényli is ezt a világot. A munkásnak joga van magántulajdont gyűjteni, mivel munkájának belső értéke van. És mivel ez az érték személyesen az övé, ezért saját lábára állhat, saját jogon vállalkozhat a kizsákmányolás tilalma mellett. Bibó István pedig 1956-ban azt is felrótta a kommunista ideológiának, hogy a birtoktalan bémunkást, tehát a kiszolgáltatott állapotot eszményíti, amivel a kommunista ideológia felforgatta a normalitás világát: „a marxizmus-leninizmus a bémunkás proletár, a birtoktalan bémunkás abnormális helyzetét tekinti normálisnak”⁵⁸.

Bibó István és Márton Áron gondolatai a differenciálásnak azt a képességét mutatják, ami az emberi szabadság tekintetében látja a szabadság korlátait, de ezek a korlátok nem szüntetik meg magát a szabadságot. A szabadság korlátait mások, és más népek szabadsága jelenti. Hasonlóról ír majd 1991-ben II. János Pál pápa is a harmadik világra, a volt gyarmati világra gondolva. Azt kérdezi a szentéletű lengyel pápa, hogy a kommunizmus bukása után ajánlható-e a kapitalizmus a szegény országok számára. „*A válasz természetesen öszszetett.*” Mert ha a kapitalizmusban a magántulajdon felhasználása a mások iránti felelősséggel, a közjó szolgálatával jár együtt, akkor igen, akkor járható út. Ez az, amiről Bibó István 1956-ban azt írta, hogy a kizsákmányolás tilalma mellett biztosítani kell a vállalkozás jogát. De ha a kapitalizmus öncélú tökefelhalmozás, és így nem szolgálja a közjót, és ezért nem szolgálhatja a teljes emberi szabadságot sem – ahol nem sérül mások szabadsága –, akkor a kapitalizmus nem járható út. (Centesimus Annus című enciklika 42. pont.)

JEGYZETEK

1. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In. Bibó István: Válogatott tanulmányok Első kötet 1935–1944 (továbbiakban Bibó I. köt.) Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 307. o.
2. U. a. 315. o.
3. Márton Áron: Újévi üzenet 1944-re. In. Márton Áron: Karácsony. Márton Áron hagyatéka 7. kötet. Sorozatszerkesztő: Dr. Marton József (továbbiakban Marton 7.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2010. 107. o.

4. Bibó István: Az európai... In. Bibó I. köt. 316. o.
5. U. o.
6. Márton Áron: A kiszélesített iskola. Erdélyi Iskola 1933/34. évf. 1–2. sz. In. Márton Áron a lelkiismeret apostola. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Virt László (továbbiakban M. Á. a lelk...) Ecclesia Kiadó, Budapest 1988. 60. o.
7. Márton Áron: Iskola kitárt ajtókkal. Erdélyi Iskola 1935/36. évf. 1–2. sz. In. M. Á. a lelk... 83. o.
8. Bibó István: Az európai... In. Bibó I. köt. 316. o.
9. Márton Áron körlevele, 1946. IX. In. M. Á. a lelk... 177. o.
10. Bibó István: Az európai... In. Bibó I. köt. 432–433. o.
11. Márton Áron körlevele, 1946. IX. In. M. Á. a lelk... 181. o.
12. Márton Áron húsvéti szózata. Egyházmegyei kiadvány, 1945. In. M. Á. a lelk... 131. o.
13. Márton Áron beszéde, Kolozsvár, 1945. október 28. In. M. Á. a lelk... 145. o.
14. Bibó István: Az európai... In. Bibó I. köt. 363. o.
15. Márton Áron: Ki nekünk Krisztus? Bérmálási beszéd. In. Márton Áron: Bérmálás. Márton hagyatéka 2. kötet (továbbiakban Marton 2.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2006. 82. o.
16. Márton Áron: Az Egyház és a nevelés. Erdélyi Iskola 1939/40. évf. 1–2. sz. In. Márton Áron: Nevelés. Márton Áron hagyatéka 8. kötet (továbbiakban Marton 8.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2012. 95. o.
17. Márton Áron: Ki nekünk Krisztus? U. a. 84. o.
18. Bibó István: Az európai... In. Bibó I. köt. 333. o.
19. U. a. 334. o.
20. U. a. 335. o.
21. Márton Áron: Az eszmék harca. Háromrészes előadás, Kolozsvár, 1939. szeptember 26. In. Márton Áron: Eszmék harca. (továbbiakban Marton 15.) Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2017. 173. o.
22. U. a. 1939. szeptember 27., 179., 181. és 187. o.
23. Márton Áron: A második magyar főiskolás nemzedék. Húszévesek karácsonya. Katolikus főiskolások karácsonyfa ünnepe, Kolozsvár, 1936. december 20. In. Marton 7. 38–39. o.
24. Márton Áron húsvéti szózata. In. M. Á. a lelk... 121–122. o.
25. Márton Áron: A második magyar főiskolás... In. Marton 7. 28. o.
26. Kovács Imre: A néma forradalom. Cserépfalvi kiadása, Budapest, 1937. 107–108. o.
27. Bibó István: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában (1940) In. Bibó I. köt. 186. o.
28. Márton Áron: Nemzet és kultúra. Erdélyi Iskola 1934/35. évf. 5–6. sz. In. M. Á. a lelk... 80. o.
29. Márton Áron körlevele, 1947. VIII. In. u. a. 214. o.
30. Bibó István: A magyar demokrácia válsága. *Valóság* 1945. évf. 2. sz. In. Bibó II. köt. 41–42. o.
31. Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. Válasz 1947. évf. 6. sz. In. Bibó II. köt. 491–493. o.
32. U. a. 494–498. o.

33. Márton Áron: Az elnémult harangok üzenete. Erdélyi Iskola 1935/36. évf. 3–4. sz. In. M. Á. a lelk... 89. o.
34. Márton Áron körlevele 1947.VIII. In. u. a. 214. o.
35. Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Válasz 1948. évf. 4. sz. In. Bibó II. köt. 589. o.
36. Bibó István: Értelmiség és szakszerűség. Tiszatáj 1947. évf. 6. sz. In. Bibó II. köt. 511–512. o.
37. U. a. 513. o.
38. Márton Áron: Ugartörés előtt. Erdélyi Iskola 1934/35. évf. 1–2. sz. In. M.Á. a lelk... 76. o.
39. Márton Áron: Az elnémult harangok üzenete. Erdélyi Iskola 1935/36. évf. 3–4. sz. In. u. a. 87–88. o.
40. Márton Áron: Az eszmény nyomán. Erdélyi Iskola 1935/36. évf. 5–6. sz. In. u. a. 90–93. o.
41. Márton Áron: Templom és iskola. Erdélyi Iskola 1939/40. évf. 3–4. sz. In. u. a. 101. o.
42. Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In. Bibó III. köt. 77. o.
43. Márton Áron beszéde a II. vatikáni zsinat bezárásakor. Gyulafehérvár, 1965. dec. 8. In. Márton Áron írásai és beszédei II. kötet. Szerkesztette: Dr. Marton József. Gyulafehérvár, 1997 (továbbiakban M. Á. 1997) 92. o.
44. Márton Áron: A hit a szociális igazságosság szolgálatában. In. Márton Áron: Kereszttség, hit. Márton Áron hagyatéka 3. kötet. Sorozatszerkesztő: Dr. Marton József (továbbiakban Marton 3.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2007. 106–107. o.
45. Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. U. a. 77–78. o.
46. Márton Áron: A második magyar főiskolás... In. Marton 7., 26. o.
47. Márton Áron: A modern ember. Beszéd, 1972–1975. In. Marton 2., 102. o.
48. Bibó István: Fogalmazvány 1956. október 27–29. In. Bibó IV. köt. 150. o.
49. Bibó István: Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására. 1956. november 6-án. In. u. a., 176. o.
50. Bibó István: Fogalmazvány 1956. október 27–29. u. a. 150. o.
51. Márton Áron: Felebaráti szeretet. Beszéd é. n. (30-as évek eleje). In. Marton 3. 164. o.
52. Márton Áron: Világnézet és nevelés. Erdélyi Iskola 1933/34. évf. 5–6. sz. In. Marton 8. 14. o.
53. Márton Áron: Katolicizmus és kommunizmus. Beszéd, Kolozsvár 1936. szeptember 28. In. Marton 15., 59. o.
54. Márton Áron: Erdélyi magyar népközösség. Beszéd é. n. (1940 körül) In. Márton Áron: Égető gondok. Márton Áron hagyatéka 19. kötet. (továbbiakban Marton 19.) Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2019. 55. o.
55. Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In. Bibó III. köt. 78. o.
56. Márton Áron beszéde, Kolozsvár, 1945. október 28. In. M. Á. a lelk... 141–142. o.
57. Márton Áron: Iskola kitárt ajtókkal. Erdélyi Iskola, 1935/36. évf. 1–2. sz. In. M. Á. a lelk... 83–84. o.
58. Bibó István: Fogalmazvány, 1956. október 27–29. In. Bibó IV. köt. 154. o.

STÁTUSZ – SZIMBÓLUM VAGY FELELŐS SZEREP?

Az úri szellem bírálata

A magyar társadalomszerkezet visszasságait látva azt is láttuk, hogy létezik egy bizonyos magatartás, ami féltékenyen birtokolva a nemzedékekkel korábbi felmenők által megszerzett előnyöket, egészen a XX. századig merevítették ki azokat a viszonyokat, melyekben a XIX–XX. század erkölcsi-értékrendi válsága már hatványozottan mutatkozott meg. Bibó István és Márton Áron egyaránt elítélték az úgynevezett magyar úri szellemet, buta uraskodást, ami pozíciókhoz kötött, rögzült különbségekből nyomta le a felemelkedni, polgárosodni akaró népet.

Arról írt Bibó István 1945-ben, hogy fogalmi elkenések miatt nem volt jól értelmezhető az értelmiség fogalma, mert az eltorzult társadalomban a fogalmak is torzultak, az értelmiség fogalmához a szükséges értelmiségi szereptől idegen képzetek társultak. Az értelmiség fogalmához a szakszerűségnek kell társulni, ezzel szemben a magyar társadalomban valami más tapadt hozzá. „Magyarországon azonban a teljesen külön helyzetben lévő zsidó értelmiségtől eltekintve az értelmiség, hivatalnokság, középosztály és úriemberség komplexumai reménytelenül összefonódtak, és egységes társadalmi csoportot, ezzel együtt egységes problémát alkotnak. Ebből kiemelni és külön megbélyegezni legfeljebb a jobbágyi alázatot megkövetelő *úri szellemiséget* lehet, a többi azonban szétbogozhatatlanul egy képződmény, még akkor is, ha egyes tagjai véletlenül szabad értelmiségi pályákon működnek, vagy *véletlenül szakemberek* is.”¹ Bibó István abban látja a problémát, hogy az egybemaszatolt, összecsúszott, csúsztatott fogalmak miatt a kommunista párt, ami az úri mentalistást (joggal) támadja, válságot okoz abban a széles társadalmi csoportban, mely *történetesen* szakszerűséget, nélkülözhetetlen szerepeket is hordoz, melyhez felelősségvállaló emberek *is* tartoznak. A kommunisták ezzel a reakció elleni harc címén félelmeket keltettek azok között, akik szükséges értelmiségi szerep viselői. Bibó az értelmiség, a hivatalnokság, a középosztály és az úriemberség „reménytelenül összefonódott” komplexumából csak az úriemberséget, mint üres és szükségtelen társadalmi státuszt, fennhéjázó embereknek az önmagukra kiosztott, terméketlen szerepét tartja kidobandónak. Majd két

év múlva, a szegedi Tiszatáj 1947. júniusi számában tanulmányt írt *Értelmiség és szakszerűség* címmel, amit a Tiszatáj önálló füzetként is kiadott, és amivel az a célja Bibónak, hogy helyre tegye a fogalmat. A hivatalnokságot is a szakszerűséghez társította, hivatalnokság nélkül nincs igazgatás. A „középosztály” fogalma az, amihez az úriemberség, a lekezelő uraskodás ebben a „reménytelenül összefonódott” komplexumban leginkább társul; a középosztály azonban egy kellően polgárosult társadalomban a társadalomszerkezet széles középrétegét, legnagyobb lélekszámú, szakértelemmel bíró csoportját kell hogy jelentse. A „reménytelenül összefonódott komplexumból” az „úri” mentalitást, az úriemberséget választja le és határolja el a többi fogalomtól, mert ez a szerep alá- és fölérendeltséget, antidemokratikus helyzeteket tételez fel és méltatlan emberi helyzeteket alakít ki.

Márton Áronnak több tanulmányát egybeolvasva szintén látjuk, hogy az elkent fogalmak komplexumában vág rendet, szétválasztja a búzát az ocsútól. Sokan értelmiséginek nevezték magukat, ilyen állást töltöttek be, és eközben úri allűrjeik voltak. Keresztény-nemzeti jelzővel, öncímkezésével használták a „középosztály” megnevezést is, de ez nem a polgárosult társadalomnak a statisztikailag jól mérhető széles középrétegét jelentette, mert ez a csoport a magyar társadalomnak csak egy jó státuszban lévő, üres társasági szokásokat hordozó szűk réteget jelentette. Amikor Márton Áron középosztályt említ, akkor számon kér, a kapott lehetőségekkel nem élő rétegre felelősséget ró: „Műveltségénél fogva középosztályunknak kellett volna az élre állnia, művelődésünk feladatait, gazdasági életünk rendbe szedését életrevaló terv alapján munkába vennie, de tizenöt év alatt egyetlen erőteljes kezdést nem indított útnak.” Márton Áron a „középosztály” felelősségelhárító magatartását összefüggésben látja azzal, ahogy ez a réteg, liberális eszmékkel kacérkodva, viszonylagossá tette az élet értékét is: „Másképp harcol a nagyobb közösségért is, aki a kisebb közösségnek, egy népes családnak az életében naponta érzi és viszi a többiekért való felelősséget. És ismét másképp, aki ugyanazon nagyobb közösség kisebb egységének (a családnak; V. L.) jövőjében sem tud hinni, az elmúlás gondolatát a belőle teljesedő életre vonatkozólag már elfogadta, mert érette nagyobb áldozatoknak nem hajlandó nekifeküdni.”² Ahhoz a fogalomhoz, amit a középosztály jelent, Márton Áron bezárult életképtelenséget társít. Ez pedig köthető egyfajta gyakorlati materializmus-hoz, a dolgokat pénzben megszámláló önzéshez, ami az akkori társadalomnak létszámban egy kisebb csoportjára volt jellemző.

Az értelmiségi szerepnek az iskolarendszer hibájával is összefüggő torz megjelenése az, amit Márton Áron az öncélú „tudás” hajszo-lásaként bírál. A tudást sokan csak az információkkal, a merőben saját helyzetre alkalmazott fogalmakkal, és ezzel együtt mutatkozó társadalmi önigazolással azonosítják. „Középiskoláink, ugyancsak a rendszer hibájából, kisebbségi sorsunk ideje alatt is, a régen *rokkant-tá lett intellektualizmus terheltségével* folytatták működésüket. A túl-zó egyediségre hajlamos múltban születtek s napjainkig *öncélú*, ön-magáért való, a népi közösség nagy érdekeitől eltávolodott kisebb réteg tenyésztelepei maradtak.”³ A középosztályt, amit a közép-iskola termel újra, és amelynek „műveltségénél fogva” élre kellett volna állnia, egy bizonyos öncélú, tehát természetlen szalon-okoskodással köti össze. Ezek az öncélú okoskodók távol álltak a népszolgálattól, és távol álltak a transzcendens nyitottságtól, azt képzeletük, hogy amit ők tudnak, az maga a tudás. Lehetnek szalon-okosok, akik azt mondják, hogy Márton Áron nem volt „intellektuális”, mert semmire nem tartja azt, amit ők tudnak. De akkor Prohászka sem volt „intellektuális”! Prohászka fonnyasztónak nevezte az intellektualizmust, mert annak hordozói saját elveiket magával a valósággal tévesztették össze. „Az intellektualizmus (...) azt gondolta, hogy az életnek s a létnek fenekére láthat, s hogy fo-galmai – ezek az emberi kategóriák – lesznek a nagy valóság mérté-kei. (...) Akik a fonnyasztó intellektualizmus maláriás levegőjében nőttek föl, azok nem értik, hogy mi a különbség az absztrakt elvek s a valóság (...) közt.”⁴ Itt, Márton Áronnál és Prohászkanál egy-aránt, az lesz nyilvánvalóvá, hogy az öncélú észhasználat lehatárol, lezárja azt, amivé az értelmiséginek lennie kell. Mindkettőjüknél ez nyilvánvalóan transzcendens távlatot jelent. Márton Áron ezt egyér-telműen összeköti a liberalizmussal is. „A liberalizmus a filiszter világnézete. A francia forradalomból megszületett polgáré, aki nagy-képű, *fitogtatott tudálékossággal* ránevelődött arra, hogy az élet leg-nagyobb és mindig égető kérdéseit is közömbösen kezelje. Nem ta-gadja feltétlenül a túlvilágot, de nem is törődik vele. Lehet, hogy van Isten, de a vallás szerinte magánügy.”⁵

Az ocsú és a búza szétválogatása közben Márton Áron végül eljut a búzához, az értelmiség fogalmához – és amikor e fogalmat használja, akkor reményt fektet belé. Bibó István szellemi rokonaként az értelmi-ség fogalmát elválasztja a hozzátapadt sallangoktól. Nyilvánvalóvá te-szi, hogy aki értelmiségi, az nem zárkózik el kasztjába, mert nincs kasztja, aki értelmiségi, az szolgál és világosságot ad. A második világ-

háború előestéjén, 1937-ben olyan szereppel és felelősséggel ruházza fel az értelmiséget, ami felkészít arra, hogy a gondolkodó ember, és általa a társadalom szembenézzen a készülő embertelenségekkel. „Senki sem tudja, mi lesz, ebből a világvajúdasból mi születik meg. De egy biztos: akár bekövetkeznek a készülő katasztrófák, akár győz a békés belátás, a mostani kavargásból a jövőbe csak azok a népek menthetik át életüket, amelyek munkába tudják állítani összes *szellemi és erkölcsi* erőiket. Vajon lesz-e a magyar népnek Széchenyi-lelkületű értelmisége, amely belátja ezt, és a történelem szándékát erős markolással és lázas munkával az élet irányába fordítja?”⁶ Márton Áron szellemi és erkölcsi erőkről beszél. Ahhoz, hogy valaki méltó lehessen az értelmiségi szerepre és a vele járó felelősségre, a tudás kevés. Ahhoz erkölcs, jellem is szükséges. Anélkül a diploma csak rázandó rongy.

Márton Áron és Bibó István közös célja tehát az, hogy az úri allűröket, mint fölösleges nehezékeket kidobják a hajóból. Márton Áron azt vallja, hogy az egyéni értékhez közösség adja a mértéket, nem a pozíció. „Hatalmas irodalom és hatalmas mozgalmak érlelik a belátást, hogy az élet hordozói nem a vékony felső rétegek, hanem a nép. (...) Ma a közösség szempontja a mérték, az egyes ember, legyen akármilyen nagy tehetség, annyit ér és annyi megbecsülésre tarthat számot, amennyit munkájával és tehetségével használ a népnek.”⁷ Az úriember típusa nem tud megfelelni ennek a mértéknek. Azt látja Márton Áron, hogy a kasztba zárkozó úri mentalitás nemzeti veszély. Trianon után tizenöt évvel az úri önértékelést a magyar társadalom veszedelmének tartja: „Másfél évtized óta, ahogy a történelem rohanó, vasas szekere elütött, azonmód fekszünk az útszéli, mutogatjuk sebeinket, panaszoljuk sérelmeinket, koldusmódra nyújtogatjuk kezünket a járókelők felé, de még nem szedtünk össze annyi önértéket és erőt, hogy fogunkat összeszorítva felálljunk, az út porát leverjük és megmutassuk, hogy gyöngeségünk ellenére tudunk a saját lábunkon járni. S itt vigyorog a másik sejtelem: *ha a magyar úri családok lemondtak a gyermekről*, lelkük mélyén, ahol az emberi elhatározások születnek, *lemondtak a magyar jövőről* és a jövőnk felé építő erőfeszítésekről is.”⁸ Logikus az összefüggés: az urizálás nem más, mint régi és régóta életképtelen élet utáni vágyakozás, az elmúlt idők származásának utánzása. Ugyanez a hátrafelé tekintés 1935-ben immár új életképtelenségében is rögzítette az úri társadalmat, ami pedig a mintaadó szerepében tudta magát. Pedig Trianon óta akkor már eltelt másfél évtized. Márton Áron előre nézett, mert az ember előre megy. A rák megy hátrafelé! (Trianon óta már eltelt egy évszázad.)

Bibó István azt írta 1947-ben, hogy az értelmiségi réteg akkori „legkeservesebb sérelmei a helyét vesztett *úr* sérelmei: a cselédek tiszteltetlenség, a házmesterné beszüntette a kezécsókolomot, egyes szakmunkásoknak nagyobb a fizetése, mint a diplomás közalkalmazottaknak. (...) Mindez azért lehet így, mert a magyar úri középosztályi értelmiség nem a tanult földművest, a remekelő kézművest, a kiváló szakmunkást érzi legközelebbi rokonának, hanem az *úrnak* azt a változatos skáláját, amely a vidéki földbirtokoson kezdődik, az úri szélhámoson végződik”. (Kiemelések Bibó Istvántól; V. L.)⁹ 1947-ben a magyar értelmiség rosszul érzete magát, mert „mindenki továbbra is azonos értelmű szavaként használja az úriember, a középosztály és az értelmiség kifejezéseit, akár jó, akár rossz értelmet ad is nekik”. Bibó István – elhatárolva a ráragódott sallangoktól – méltóságot ad az értelmiségnek: „Az *úr* hűbérirendi jelenség, a *középosztály* kapitalista-osztálytársadalmi jelenség, az *értelmiség* örök emberi szerep.” (Kiemelések Bibó Istvántól; V. L.)¹⁰

Engedjessék meg a magyar értelmiség hogylétéhez egy személyes történet az 1970-es évekből, amikor én lakatosként dolgoztam. Akkor egy magyar értelmiségi, keresztény identitással és KISZ-tagkönyvvel a zsebében panaszkodott – sok értelmiségi arról ismerhető fel, hogy panaszkodik –, mert „Magyarországon az értelmiséget elnyomják, a munkásokkal kivételeznek”. És hogy nyomatékot adjon panaszkodásának, hozzátett egy fenyegetést: „Elmegyek gyárba dolgozni!” Erre én elkezdtem sorolni a gazdagon kínálkozó lehetőségeket: öntvénytisztítót keresnek a Ganz–MÁVAG-ban, darukötőzőt (sokkal nagyobb felelősséggel bíró állás, mint amit a szóban forgó „entellektüel” betöltött!), és műhelytakarítót keresnek a Csepel Vas- és Féművekben, ládaszegezőt keresnek az albertfalvai szappangyárban (édesanyám is volt ott ládaszegező 1960-ban, de inkább eljött takarítónőnek az iskolánkba), és még kocsimosónak is felvették volna nálunk, a MÁVAUT-nál, autóbuszok alsó és külső mosására. Szakmunkásnak természetesen nem vették volna föl, mert ahhoz előbb tanulnia kellett volna az „entellektüelnek”. A szóban forgó „értelmiségi” nem mozdult rá a felkínált lehetőségekre, inkább megmaradt elnyomott, keresztény identitású, és KISZ-tagkönyvvel felruházott értelmiséginek. *Aki értelmiségiként nem érzi jól magát a bőrében, azzal nagy baj van!* Aki értelmiségiként csak panaszkodni tud, az csak úr akar lenni, semmi több. Erről írja Weöres Sándor: „Valaha én is úr akartam lenni; / ó bár jó szolgálhatnék! // De jaj, szolgál csak egy van: az Isten, / s uraktól nyüzsög a végtelenség.” (Rongyszőnyeg, 13)

Kontraszelekció ellen

A kontraszelekció és a demokrácia egymást kioltó tényezők. A demokrácia nem tűri az érdemtelenek, a tehetségtelenek kiválogatását, mert ahol ilyenek kerülnek fontos helyekre, ott hatalmi pozícióban lévők akarják ilyenekkel, kamarilla-hűségeseikkel biztosítani helyzetüket. Az olyan társadalom visszafejlődik és versenyképtelenné válik, ahol összeköttetések és félreértelmezett – jobbára a diktátoroknak és autokratáknak tetsző politikai – megbízhatóságok lesznek összetartó erővé. Az ilyen, kamarillapolitikában „jeles” társadalom nem tűri a demokráciát, mert az ilyen társadalom urai saját pozícióikat féltik a versenyt kiálló tehetségektől, akiknek helyét csak demokratikus társadalom tudja reálisan kijelölni.

Amikor Csoóri Sándor 1979. május 8-án eljött a Budapesti Műszaki Egyetem R-klubjába, akkor a korszak kontraszelekciójának gyilkos hatásáról is beszélt. Annak a kornak kontraszelekciójával a Kádár-kor hűségesei, politikai megbízhatói kaptak ugródeszkát maguk alá. Azt mondta Csoóri: „Visszametszettek mindenkit. Ez ki fog derülni egyszer. A kontraszelekció *életellenes*.” Különleges hangsúlyt adott a kontraszelekció életellenességének, és annak, hogy a visszametszés nem engedi a növekedést. A kontraszelekció beteges féltékenységre épít, mert a középster irigy a tehetségre, a középster törtetéssel, elvtelen bárkihez-alkalmazkodással szabálytalanul előzi a tehetséget. Csoóri barátja, Nagy László írta 1976-ban a Latinovits-versében: „kockáztatnak elég is ennyi, / minek a sebeket fölvakarni, / minek akarni, / fényesen hasítani bizonytalanba! / (...) / *rogyásig telve az uborkafák.* / De ki látja, hogy rohadttá ért a széken? / Hogy *ekkora alázat már gyalázat?*” (Gyászom a színészkirályért)

Esett már szó arról, hogy a Habsburg-abszolutizmussal elvtelen alkalmazkodás lett a „karrier” ára, és ezzel a külföldi Habsburguralom kontraszelekcióval metszette vissza a magyar társadalom vezető rétegét. A megbízhatóság fogalma színjátszóvá lett: nem szakmai, emberi hitelt, hanem az abszolutista Habsburgoktól kezdve, politikai megbízhatóságot vártak el a mindenkori autokraták és diktátorok. Ez így volt a kommunista diktatúrában is, amit éleslátóink megfogalmaztak. Csoóri azt mondta nekünk 1979. május 8-án, hogy a cenzúra és a tiltás, mint a kontraszelekció irodalmi eszköze az engedélyezett irodalom felé fordítja elsősorban a fiatal, még nem ismert írókat. Mivel pedig az engedély nem lehet irodalmi kategória, ebbe az irodalom *belepusztul*. Arról beszélt Csoóri, hogy a kritika, mint iro-

dalmi műfaj, nem lehet a hatalom eszköze, a kritikával szabadon kell élni. Csoóri két évvel korábban írta alá a Charta 77' memorandumát, ezért sem lehetett meghirdetni a műegyetemi szereplését. A Kádár-kor hivatalos „kritikusai” és elvtárs-urai úgy szapulták őt, hogy ő nem válaszolhatott. Talán erre mondta: *„A bírálat, amit másnak szánunk, ne rágalom legyen, hanem kikerülhetetlen kérdés.”* Ez nem csak az irodalomra érvényes. *A kontraszelekció, a protekció* minden téren életellenes, *megöli a társadalmat*. A „valakinek a valakije”, a mások nevével hadonászók soha nem voltak „valakik”, az ilyenek, a társadalom érelzáródásai, mindig senkik voltak.

Márton Áron és Bibó István számára a megbízhatóság nem politikai kategória volt, hanem emberi és szakmai minőség. A hűség számukra nem a hatalomhoz való elvtelen igazodás volt, hanem a néphez való viszony. Ezért kerültek életfogytiglani ítélettel mindketten börtönbe.

Bibó István „beteg társadalmi szelekciós” szerkezetnek nevezte azt, amit Magyarország 1945-ben az előző korszakoktól örökölt. A közoktatásügyet nevezte olyan területnek, ahol ezt meg lehet törni. „A jövő szempontjából használhatatlan mai nemzedék helyébe *új nemzedék*” felnevelése a legfontosabb feladat, hogy „szabad szellemű, minden feudális tekintélytől mentes” irányítása legyen az országnak. „Ezek azok a területek, ahol a megállás halálos volna: mérő hatalomgyakorlásban álló közigazgatás, élettelen önkormányzat, *mérő tekintélytiszteletre* épített nevelés és felülről vezetett álszövetkezetek pontosan elegendők ahhoz, hogy Magyarországot nagybirtokosok és csendőrök nélkül is megtartsák az úri vezetés és népi alázat országának.”¹¹

Lehettek, akik a kommunisták társutasát látták Bibó Istvánban, amikor a régi, „beteg társadalmi szelekciós” rendszer által kiválasztott, és 1945-ben hatalmát veszített társadalmi-politikai elit helyébe új nemzedéket szorgalmazott. Akik így próbáltak Bibó Istvánra tekinteni, azoknak éppúgy nem volt semmi közük a demokráciához, ahogy a kommunistáknak sem. Az ilyenek, 1945 előtti urak és kontraszelektáltjaik azt mondták, hogy akik nem őket akarják, azok a kommunistákat akarják, és ennek elhíntése 1945-ben is visszametszette a társadalmat. Láttuk, hogy Bibó Istvánnak éppúgy nem volt köze a kommunistákhoz, ahogy Márton Áronnak se, aki szintén nem tartozott az úri világ támaszai közé. Bibó István nem hagyott kétséget afelől, hogy hol keresi az új nemzedéket. „A magyar demokrácia számára a *kisgazdapárt centruma*, eredeti magja a lényeges” – az

pedig 1945-ben köztudott volt, hogy a kisgazdapárt centrumát Nagy Ferenc, Varga Béla és Kovács Béla alkotják. Nagy Ferencet és Varga Bélát emigrációba üldözték, Kovács Bélát pedig szovjet börtönökbe hurcoltatták a kommunisták. „A kisgazdapártnak erre a magjára van szüksége a magyar demokráciának: azokra a plebejus öntudatú parasztpolgárookra, akiket a pártba tóduló kaszinói uraknak még nem sikerült puhára tegezniök, és arra a megbízható, a szó jó értelmében vidéki szellemiségű, erősen magyar középosztályi töredékre, mely *nem most* fedezte fel magában a demokratát.”¹²

Bibó István a mélyből merít, a népből. Parasztpolgárt említ, mert a polgár önálló, elsősorban gondolkodásában (egy polgárt nem lehet puhára tegezni), és gazdálkodásában is önálló egzisztencia, aki a helyzetre jól reagálva, akár kevés földön is megél, mert néhány holdján nem gabonát termel, hanem kertészetet nyit, arrafelé mozdul el, amit Németh László kert-Magyarországnak nevezett, amire ott volt a dán és finn minta. Majd három év múlva, 1948-ban a magyar alkat torzulását a reagálóképesség hiányában látta, mert a beteg társadalmi szelekció nem kedvezett az erre való alkalmasságnak. „Alkatnak és reagálóképességnek nem az a viszonya tehát, hogy alkatunk örök tulajdonságainak elemzésével jutunk el a (mai, aktuális; V. L.) helyes cselekvés irányelveihez, hanem pontosan fordítva, *az ép reagálóképesség aktív alkotó működése során formálódik ki az ép alkat.*”¹³ Ezt a nemzet megújításához szükséges képességet látta a népben, ami a túlélésért vívott harcában jól reagáló és ésszerű látásmódra tett szert.

Márton Áron is a mélyből merített. Ő a felnövelés mestereként, pedagógusként, folyóirat-alapítóként nyúlt ehhez a kérdéshez. Az ő célja is a műveltségéből, rátermettségéből, szorgalmából megélő új nemzedék növelése volt. Látta is, hogy a 30-as évekre felnőtt korosztály már Trianon után kezdte az önálló gondolkodást, levált a panaszkodó, sebeket mutogató idősebb úri nemzedékről. Márton Áronnak nem az idősebb kétkezi munkából élőkkel volt baja, hanem azokkal, akik a korábban birtokolt pozícióik elvesztése felett sópánkodtak. Evangelizációba kezdett, hogy a felnövekvő új nemzedék megállja a helyét a megváltozott viszonyok között. Azon fáradozott már a háború előtt is (15 évvel volt idősebb, mint Bibó István), hogy az erdélyi magyar társadalomban kialakuljon a szembenézés készsége és a megfelelő reagálókészség. Ő is az oktatásügyet látta erre alkalmasnak. Tudta, hogy a „reánk kényszerített harcban egyszer úgylis felbukunk, ha csak sópánkodunk, ravatalra kerülünk, s a nemzeti

gyásznak annyi fölösleges érzéssel és magunksajnálásával szövögetett fátylát ráteríthetjük a magunk s népünk koporsójára, *ha életünk mélyeiből a megújító források erőit föl nem fakasztyuk.*”¹⁴ Kodály egy évszám nélkül fennmaradt feljegyzésében ezt írja a magyar társadalom visszamaradottságáról: „Normális országban a művelt réteg a népből nőtt ki.”¹⁵ Márton Áronnak és Bibó Istvánnak is ez volt a célja: a művelt réteg a népből nőjön ki, és tudással, szorgalommal, kibontakozó tehetséggel, saját belső hajtóerejével váltsa fel a kontraszelektált, farvízben vontatott uszályt, sleppet. Míg az urak sopánkodtak a trianoni tragédia felett, addig Márton Áron a népben kereste, és meg is találta a megújító tiszta forrást.

Németh László 1935-ben írta le, hogy „*a hitvány ember előmenetele összeköttetéseitől függ.*”¹⁶ Németh László és Márton Áron még ebben az évben személyesen is találkoztak, a kolozsvári Báthori-Apor Szemináriumban Márton Áron vendége volt Németh László, a Kalotaszegre is kirándultak onnan – és rokon gondolatok figyelhetők meg náluk. Ahol protekciós, „jól összekötött” emberek kerülhetnek pozícióba, ott nem lehetséges minőségi társadalom. A minőségi társadalom, a demokrácia nem tűri a protekciós előmenetelt, mert saját elve szerint, értékek alapján alakítja az emberi viszonyokat. Márton Áron 1936-ban a tömeglelkület elhatalmasodásával, az árral úszó tömeg egyedeinek egyéni törtetésével hozta összefüggésbe azt, hogy a torzult szerkezetű társadalomban nem keresik a rátermettséget és képességeket. „Az iskolák gyártották a magasabb képesítést igazoló, és *kiváltságos helyekre* képesítő bizonyítványt, tömegek előtt nyíltak meg a kapuk olyan állások felé, melyekre nagy részük alkalmatlan volt. De mindenik érvényesülni akart, s az arra valókat az élelmesek férékonyökölték. Igénybe vették a rokon kapcsolatokat, megmozgatták az összeköttetéseket, *a befolyásosak előtt hétrét görbültek*, divatba jött az ajándékozás, sőt a megvesztegetés és megvesztegethetőség. (...) *nem a tehetség, a tanultság, a megbízhatóság a fontos, hanem az összeköttetések.*”¹⁷ Majd pedig 1939-ben a közszellem által mérgezett társadalom válságával kötötte össze a problémát, mert „a pártfogolt és a számléltrán felkúszott tehetségteleknek ellepték és szó szerint zsákcútába vezették az életet”.¹⁸ Márton Áron a magyar társadalomra jellemző bűnnek tartotta ezt, ami versenyképességünket ásta alá: „A protekció, kijárási és összeköttetések alkalmazása előttünk nem ismeretlen. (...) Azok közé a népek közé tartozunk, amelyek szorongnak ugyan, de hajlamosak eltúrní, hogy a hatalom birtokosa – s itt a hatalmon mindazt értem, ami rendelkezési

hatáskörrel jár – magának megkülönböztetett helyet biztosítson; ebben pedig az a veszély rejlik, hogy közintézményeit úgy ellepik a protekciósok, mint Ausztráliát a kaktusz. (...) A kemény versenyben, amelyet az élet reánk kényszerít, a protekciókkal alulmaradunk.”¹⁹

Márton Áron a demokráciát minőségi, értékelvű társadalomnak tartotta, ami nem tűrheti a protekciót, a kontraszelekciót, a megvesztegetést. Már közvetlen politikai összefüggésekbe helyezve, a demokráciát féltve beszélt erről 1946-ban Marosvásárhelyen. Vallotta, hogy a demokráciának „elvként kell maga elé tűznie, hogy *a konjunktúra-embereket már eleve kikapcsolja*, hogy híveit politikai szolgálatokért nem jutalmazza olyan állásokkal, melyeknek becsületes ellátásához megfelelő szaktudás és rátermettség szükséges”.²⁰ A készülődő kommunista diktatúra – a diktatúra sajátosságainak megfelelően – a pártkapcsolatokat mindenhová beépítette, ennek láthatta előjeleit Márton Áron. Kezdetektől nyilvánvaló volt, hogy a diktatúra nem tud mit kezdeni vele. Éppúgy, ahogy Bibó Istvánnal sem. Mindketten értékelvű gondolkodók voltak, az érdekkapcsolatokat, az „előmenetelt” kikapcsolták gondolkodásukból.

Az értelmiség és hivatása

Az eddigiekből kitűnt, hogy a XX. század közepéről visszaneézve, a magyar múltban-közelmúltban az értelmiségi szerepre történt kiválasztást egy torz, visszamaradott társadalomszerkezet határozta meg. Márton Áron és Bibó István írásaiból egyértelműen kitűnik, hogy ők erkölcsi igényt támasztanak az értelmiségi szereppel szemben. Kitűnt, hogy a XX. századig átörökölt magyar társadalomban az értelmiségi osztálynak pozíciószerzés és pozícióörzés volt öncélú törekvése, és rangjára büszke módon távolságot tartott a kétkezi munkából nehezen élő emberektől. Az értelmiségi szerepnek szellemi tulajdonságot kellett volna és kell máig is felmutatni, de jórészt inkább pozícióban gondolkodó materiális-hatalmi tényezők tapadtak hozzá. Az értelmiségi embernek, álljon a társadalomnak bármilyen szerény helyén, a világ jobbítása a feladata, ezzel szemben mindketten vallják, hogy a történelmi magyar értelmiség, a kritikai kötelességét elfelejtve, strukturális bűnöket igazolt. Márton Áron számára elsősorban a világos értékrend volt a mérvadó, természetesen nagy jelentőséget tulajdonítva a szaktudásnak, képzettségnek is. Bibó István első sorban a társadalmi egyensúlyhoz való hozzájárulást és szakszerűsé-

get tartotta az értelmiség feladatának, de természetesen az értelmiség felé megfogalmazott igényeként látjuk erkölcsi tartalmak közvetítését is. Így tehát Márton Áron és Bibó István az értelmiség hivatásáról, a saját súlypontjaikkal, ugyanazt vallották. Látva azt, hogy a történelemből örökölt magyar értelmiség nem felel meg a magyar társadalom modernizációja által támasztott igényeknek, mindketten az értelmiségi szerep újragondolását szorgalmazták. Az értelmiség feladata a gondolkodás formálása – mindketten fontosnak tartották, hogy maga az értelmiség is alakítsa át saját gondolkodását.

Márton Áronnak és Bibó Istvánnak az értelmiség hivatásával kapcsolatos nézeteit három szempont szerint tagoljuk:

1. A hitelesség igénye

Márton Áronnak alapjellemzője volt a nyitott szív, amit nyílt, egyenes tekintetén is látni lehetett. Bárki beszélt vele, biztos lehetett abban, hogy azt mondja, amit gondol, és tettei, döntései is megfeleltek kimondott szavainak. Sok fénykép maradt fenn róla, melyeken valakikkel beszél, sokszor kétkezi munkából élő emberekkel, mindegyiken látni, hogy teljes lényével, odaadóan fordul a másik emberhez. Bírósági tárgyalóteremben és börtönben mondott szavait is ismerjük, ennek alapján mondhatjuk, hogy fogolyként is megőrizte tisztát, egyenes jellemét. Ugyanez olvasható a lehallgatott beszélgetésekben is. Márton Áron ezt várta el azoktól is, akik „Krisztus követtségében járnak” – önála ez elsősorban a papokra vonatkozott, de ugyanúgy minden értelmiségire érthetjük. Ennek érdekében az üldöztetést is vállalni kell: az igazság kimondásától „nem riaszthat vissza sem börtön, sem emberi tekintetek.”²¹ Márton Áron nem „diplomataizált” a nép felett, hiszen a néphez tartozott ő maga is. Vannak, akik saját fontosságukat sugallva hordoznak egy lekezelő kommunikációs stílust, vagy a szemükön látni, hogy másra gondolnak, mint amit mondanak: „Az így elért eredmény azonban mindig kétes értékű.” Eppen az egymásba ékelten élő kis népek Közép-Európája igényli az egyenes beszédet, hiszen a népek közötti bizalom megteremtése és megtartása a tét. „A népek egymáshoz való viszonyának rendezettsége nagy és fontos érdek, és kimondottan erkölcsi feladat. Akik népük ügyében járnak és dolgoznak, mellőzzék tehát a csalafintaság eszközeit. *Legyen a beszédük egyenes beszéd, a szavak fedjék pontosan a szándékot, s a bizalom megteremtésével állítsák helyre a nemzetek nyugalmanak zálogát: az adott szó szentségébe és a szerződések tartósságába vetett hitet.*”²² Márton Áron fehéren-feketén beszélt.

Régóta tanulmányozom eszméit, gondolkodását, és nem találkoztam olyan szavával, mondatával, amit így is és úgy is lehetne érteni. Mindig egyértelmű volt! Lelkipásztori célja is az volt, hogy az evangélium szellemében elkülönítse a világosságot a sötétségtől, elvárta, hogy a keresztény ember legyen kontraszt a világban. Jézus Krisztusról, a világ világosságáról vallja, hogy megfeszítették, mert „mást mert tanítani, mint amit a hivatalos doktrína előírt. Merte az elködösített igazság helyett a tiszta igazságot, Isten meghamisított képe helyett az igaz Istent hirdetni.”²³

Bibó István jogi oldalról közelítette azt, amit Márton Áron az evangéliumi erkölcs felől. A jog és az erkölcs nála összetartozók voltak, tehát kettejük megközelítésének rokonságáról van szó. A polgári társadalomtól idegennek tartotta a hatalomkoncentrációt, mert az nem engedi a társadalmi közösség egyensúlyát. Ezért – 1942/43-ban – a hatalmi szervezeteket és hivatali hatásköröket úgy állítja egymás *mellé*, hogy ha az egyikben romboló erők jelentkeznek, akkor az találja magát szembe a többi hatalmi szervezet és hivatali hatáskör erejével. Nem nehéz itt ráismerni az államhatalmak elválasztásának elvére, amiről 1947-ben az akadémiai székfoglalóját mondta. De már a második világháború közepén is *mellérendelő* jogi szemléletével a pluralista demokrácia szerkezetét vázolta fel, melyben nincs autokratikus, abszolutista alá- és fölérendelő berendezkedés. Mindezt, mint jogi szerkezetet és erkölcsi követelményként fogalmazta meg. „Egyensúlyt teremteni a közösség életében annyit tesz, mint lehetetlenné tenni a korlátlan hatalomkoncentrációt, mely egyaránt destruálja gyakorlóit és alávetettjeit; (...) annyit tesz, mint *erkölcsi tartalmat és a szerep öntudatát adni* hatalmi szervezeteknek azért, hogy stabilitásban nyerjenek és brutalitásban csökkenjenek”.²⁴ Ebben a mellérendelő, pluralista rendszerben a szereplők – hivatalviselőként és a gondolkodás formálóiként az értelmiségiek – kontroll alá helyezik magukat, egymás és a társadalom kontrollja alá, ami biztosítja a hitelességüket. Egy olyan rendszerben, ahol a szereplők egymás *mellé* vannak rendelve, nem lehet *mellébe* szélni.

Bibó István alapvető erkölcsi követelménynek tartotta, hogy a társadalom formálói – akik az értelmiségi osztályhoz tartoznak – legyenek ellenőrizhetők. Egy szegedi egyetemi előadásában az állam keletkezésével kapcsolatban két ókori államformát állít szembe egymással: a nagy területen fekvő zsarnoki hatalmat és a városállamot. Szegedi hallgatóinak elmondta, hogy Platón és Arisztotelész is a kis létszámú,

átlátható, ellenőrizhető városállamokat tartották ideális társadalomszervező formának, és a klasszikus görög demokrácia ebben tudott működni.²⁵ Ma sem létezhet demokrácia az ellenőrzés által biztosított hitel nélkül. Akadémiai székfoglalójában pedig a kereszténység nyugati megjelenésének tulajdonította azt a felismerést, hogy „a hatalom demoralizál, a hatalom igazolásra (ellenőrzésre; V. L.) szorul, a hatalomgyakorlás csak valamilyen morális célja révén kaphat igazolást, nyerhet felmentést”. Az ókor és korai középkor határán kialakult nyugati társadalom értelmisége jutott abba a társadalomkritikai szerepbe, mely hitelt adhatott gondolkodói teljesítményének – és aminek ez az értelmiség a következő másfél évezredben meglehetősen hullámzó teljesítménnyel tett eleget.²⁶

Márton Áron 1970 körül több bémáláson is elmondta, hogy „a názáreti Jézus veszedelmes ember volt”. Hozzátette ehhez azt is, hogy ilyen veszedelmes embereket nevelt tanítványaiból is.²⁷ Veszedelmes volt, mert arra tanította követőit, hogy mondjanak le a földi előnyökről, a társadalmi előmenetelt ne tekintsék mértékadónak – és ha ezt meg tudják valósítani, akkor hatalmi tényezők már nem tudják megvásárolni őket. Megőrzik hitelességüket. Nem fér kétség hozzá, hogy a hatalmasok számára Márton Áron is veszedelmes ember volt. És ha ezt bémálásokon mondta el, akkor erre készítette föl a fiatalságot is. Nem voltak értelmiségi „pozícióban” a hallgatói, de Márton Áron nem tekintette papírkérdésnek a Széchenyi-féle közértelmességet, ami a keresztény ember küldetéséhez tartozik. Értékrendi tudatosító volt, és ahogy Jézus Krisztus felforgatta (visszafozgatta!) a konformista, alkalmazkodó értékek rendjét, úgy Márton Áron is ezt a „felforgató” tevékenységet végezte. A modern világban felfordult az értékek rendje, és ebben az értékrendi válságban szükséges lett az, hogy világos fogalmakkal helyükre kerüljenek a dolgok.

Abban a kérdésben, hogy mi előbbre való, a nemzet-e, vagy a válás, Márton Áron először azt közölte, hogy magyarságunk és kereszténységünk között nem állhat fenn ellentét. Azonban van egy világos sorrend: „egy nép fizikai léte a metafizikai lét törvényeiben gyökerezik.”²⁸ Tehát első a metafizika, második a fizika. Isten a Teremtő, a nemzet a teremtettség világába tartozik. Helyén kell értékelni, és akkor nem lesz ellentét a kereszténységünk és magyarságunk között. Vannak nemzetben gondolkodó értelmiségiek, akik a nemzetet Isten elé helyezik. Álláspontjuk hiteltelenségét azon látni, hogy itt kezdődnek a nemzetek közötti ellenségeskedések. *Világos értékrend*

nélkül nem képzelhető el hiteles gondolkodás, Márton Áron pedig világos értékrendi tudatosító volt.

2. „*Demokratának lenni annyit tesz, mint nem félni.*”

Láttuk, hogy Márton Áronra a fehérén-feketén való beszéd volt jellemző, nem kente el a dolgokat, nem mosta egybe az igazat a hamissal, amit a diktatórikus-autokratikus rendszerek hatalomgyakorlói szívesen vettek volna tőle. Aki képes az egyértelmű beszédre, az nem fél. És mivel az igazság kimondása, az egyértelmű beszéd értelmiségi kötelesség, ezért azt is mondhatjuk, hogy az értelmiségi ember nem félhet, értelmiségi ember nem moshatja össze az igazat a hamissal. Társadalmi zavarok kezdődnek ott, ahol félelem határozza meg a cselekvést. Amikor arról beszélt Márton Áron, hogy a názáreti Jézus veszedelmes ember volt, és arra nevelte apostolait is, akkor normát szabott még a bér málkkozó ifjak számára is.

Amikor Hitler és Sztálin lerohanták Lengyelországot és még tartott a lengyelek élethalál-harca, akkor Márton Áron Kolozsvárra sietett, és három hosszú elmélkedésben készítette fel Erdély legjelentősebb, nagy értelmiségi bázissal rendelkező városának katolikusait arra, hogy egyértelműen, félelem nélkül nézzenek szembe az elkezdődött embertelenséggel. Majd pedig 1939. november 16-án, az Erdélyi Egyházmegyei Tanács közgyűlésén ítélte el a kitört második világháborút. Félelemmentes szembenézést szorgalmazott, közben erősítette a fogyatkozó reményt. A félelem és a remény egymást gyengítő módon összefüggnek – matematikai kifejezéssel élve negatív korreláció van köztük –, a félelem kilátástalanságnak, reménytelenségnek a következménye; ugyanakkor a remény erősödése oszlatja a félelmet. „Úgy érezzük, mintha az eseményekben, amelyek az ősz elején kirobbantak, és megremegették egész Európát, egy sötét végzet kelt volna fel, hogy végrehajtsen egy szörnyű ítéletet az emberiségen. (...) Az idők Urának, az Úr Jézusnak a szavaival felelek: ne fogyatkozzék meg a ti hitetek, testvéreim; *s ne féljete*k azoktól, akik a testet megölhetik, de a lélek fölött nincs hatalmuk. Vannak, akik reményükben megtorpantak, akik az erőszak győzelme láttán hitükben ingadoznak.”²⁹ Márton Áron teljesen esélytelenül, hatalmi szövetségesek nélkül kelt a lengyelek védelmére. Ez év augusztusában a náci Németország és a Szovjetunió egymás szövetségeseivé lettek, és azok is maradtak 1941 júniusáig. A Nyugat pedig már 1938. szeptemberében Münchenben cserbenhagyta szövetségeseit. Ennek a nyugati áruló cserbenhagyásnak előbb, még 1939 márciusá-

ban a maradék Csehszlovákia lett a kárvallottja (az elszakadó Szlovákia is Hitler szövetségébe állt); majd pedig szeptemberben Lengyelország lerohanását is szó nélkül vette tudomásul a Nyugat. Márton Áron tudta, hogy Európa hatalmaival, mégpedig összes nagyhatalmával megy szembe, mégis példát mutatott a félelemmentes kritikára, amire őt az evangéliumi erkölce készítette.

Bibó István a második világháború alatt Budapesten élve az Igazságügyminisztérium tisztviselője volt (közben eljárt a kolozsvári egyetemre megtartani az óráit), és ezalatt, lényegében illegálisan fogalmazta meg *Az európai egyensúlyról és békéről* című tervezetét, ami a háború utáni demokratikus kibontakozást célozta meg, tehát semmiképpen se számolt német győzelemmel. Ebben írja a klasszikus, és sokat idézett meghatározását a demokráciáról: „Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint *nem félni*: Nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen, gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek azáltal válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük. Közép- és Kelet-Európa országai *azért* féltek, mert nem voltak kész, érett demokráciák, s *minthogy* féltek, nem is tudtak azokká válni.”³⁰ Ehhez a klasszikus meghatározáshoz – amit sokszor csak a mondatban található kettőspontig idéznek – hozzá tartozik az is, hogy Bibó István az említett imaginárius, tehát képzelődés által kialakult veszedelmektől való félelemhez köti annak az értelmiségi típusnak a Közép- és Kelet-Európa térségében való megjelenését, amit ő *hamis realista* szókapcsolattal nevez meg. Ezek voltak azok az eredendően képzelt, fantáziált veszedelmek, melyeket a nagyhatalmak eredményesen használtak fel arra, hogy az itteni kis népeket egymás ellen fordítsák, s így azok valós veszedelemmé váltak. Erre lehetett felhasználni a hamis realista (nevezhetjük úgy, hogy a másokra mutogató „nemzeti nagyokos”) típusát! Bibó vallja, hogy a félelem nem csak a kis népek között mérgezte a levegőt. A politikai félelmeknek az európai történelmet meghatározó eredője a francia–német félelem volt az 1870–71-es háborútól. A németek és franciák közötti kölcsönös revans iránti vágya, és a népeket általánosan felelőssé, kollektív ellenségévé és kollektív bűnössé tevő politika ettől kezdve számítható.³¹

A XX. század politikai félelmei által meghatározott helyzetben a *félelemoldás*, a kiút megvilágítása, a remény ébresztése *értelmiségi feladattá* lett. *Reményt adni reménytelen helyzetekben kell, és ezt*

mindketten tudták. Mindkettőjüknek egy-egy reménytelen helyzetben tanúsított helytállására hivatkozok itt, amikor lehetséges kiút megvilágításával tartottak lelket sokakban, mutatták a helytállás értelmét, a mellébeszélés nélküli értelmiségi magatartást.

A második világháború kitörését követően, 1939. szeptember 26-án, 27-én és 28-án Márton Áron három előadást tartott Kolozsváron. A válságból való lehetséges kiútról beszélt, amit nem politikai megoldásként ajánlott, hanem a szellemi-erkölcsi fölüllemelkedés lehetőségének szánt. Beszélt a teremtésben adott korlátainkról, az egyén jogáról és a közösség jogáról, és arról, hogy a feszültségek csak úgy kerülhetők el, ha e korlátok egyikét sem lépjük át a másik rovására. A történelem nagyon sok ellentétet megértelt, de ugyanakkor hordozza azt a tanulságot is, hogy „az ellentéteket a kereszténység képes feloldani, a jövő a kereszténység számára érik, saját jól felfogott érdekünkől is álljunk a megváltó eszme szolgálatába.”³² Arról beszélt, hogy ha az embertelenségeket el akarjuk kerülni, akkor az eljövendő világnak „két meghatározó jegye van, a *szellemiség* és a *szentség*”. (Kiemelések Márton Árontól; V. L.) Az ember „előveszi az eszt”, és ugyanakkor megfelelő önfegyellemmel, aszkézissel tiszteletben tartja az Istentől rendelt határokat, és közelebb kerül Istenhez.³³ Ember és ember, nép és nép között bizalomnak kell lenni a félelemmentes élethez, és ehhez „meg kell tanulnunk a nyílt, egyenes beszédet, a határozott *igen*-t és határozott *nem*-et.”³⁴ (Kiemelések Árontól; V. L.) Hitelesség nélkül nincs bizalomémbresztés, és a reménytelen helyzetbe került világot továbbra is politikai félelmek veszik körül. Szorongató helyzetből bátorság, hősiesség szabadíthat ki: „válságos helyzetekben az elszántságnak és bátorságnak olyan hősi példáit tudjuk adni, mint talán senki más”.³⁵

„Beszédek legyen: igen, igen; nem, nem. Ami ezt meghaladja, az a gonosztól van.” (Mt. 5,37) Márton Áronnak határozott igénye volt az „igen-nem” beszédre, az egyértelmű szövegre, amihez diktatúrákban a félelmeiktől való különleges mentességre van szükség – ezt idéztük Márton Árontól. Bibó Istvánnak is alaptulajdonsága volt az egyértelmű, tehát diktatúrában félelemtől mentes beszéd. Már az 1956-os forradalom első napjaiban, amikor még semmit nem lehetett tudni a forradalom kimeneteléről, erőszakszervezetnek nevezte a kommunista pártot – annak tartotta mindig, 1945-ben le is írta ezt. Felróta a kommunistáknak, hogy a birtoktalan bér munkás abnormális helyzetét tekintik normálisnak. Majd pedig 1956. november 3-án parasztpárti politikusként, államminiszteri rangban tagja lett Nagy Imre koalíciós

kormányának, ami már a nemzeti függetlenség, és semlegesség alapján állt. Másnap a szovjet intervenciók csapatok támadást intéztek Magyarország és kormánya ellen, és a kormány tagjai közül egyedül Bibó István maradt a helyén. Az Országházban korán reggel *Magyarok!* címmel írt egy kiáltványt, ebben írja: „A magyar népet felszólítom, hogy a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyverével éljen.”³⁶ Ezzel, valamint az aznapra tervezett kormányülésre írt előterjesztésével ágyútűzben átsétált az Amerikai Egyesült Államok követségére. A magával vitt dokumentumokat a követség továbbította Eisenhower elnöknek, Bibó István pedig ágyútűzben visszament az Országházba, nem kívánta elhagyni sem miniszteri küldetését, sem a magyar felségterületet. Itt az Országházban, a brit, az amerikai, a francia és a szovjet követségek számára kidolgozott egy expozét a magyarországi helyzetről, és egy tervezetet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására. Ezeknek közös dátuma november 6-ika, tehát az a nap, amikor a szovjet intervenciók fegyverek által támogatott Kádár érkezését előkészítő egyik kollaboráns, kidobta Bibó István államminisztert az Országházból. Előtte szovjet katonák is látták őt dolgozni az Országházban, kistsztviselőnek nézték a minisztert és otthagyták, Bibó István pedig dolgozott tovább. Ezekben az írásokban a következőket szögezte le: A békés kibontakozás érdekében a szovjet csapatoknak ki kell vonulniuk; Magyarországon csak többpártrendszer képzelhető el, az egypártrendszer lehetetlensége megnyilvánult; szabad választások útján létrejött országgyűlés birtokolhatja a főhatalmat; el kell kerülni mindent, ami a szovjeteket provokálná; Magyarországnak semlegesnek kell maradni, mert ha minden tekintetben betagolódná a nyugati tömbbe, az a Szovjetuniót provokálná, és a környező kisállamok esetleges szabadabbá válását tenné lehetetlenné; a kizsákmányolás tilalma mellett biztosítani kell a magántulajdonon alapuló szabad vállalkozást – amihez meg kell határozni az alkalmazottak számának lehetséges felső határát; biztosítani kell a szabad paraszti vállalkozás lehetőségét, olyan földbirtok-határral, amit egy család el tud látni, és biztosítani kell az önálló parasztgazdaságok szabad, kényszermentes szövetkezését; a nagyobb vállalatok kerüljenek munkásigazgatás alá, amihez az alakuló munkástanácsok nagyon jó alapot biztosítanak.³⁷

Néhány nap múlva az expozé és a tervezet sokszorosított formákban a pesti utcán felkerült a falakra, bárki olvashatta. Bibó István pedig, miután kidobták az Országházból, a hidakon uralkodó állapo-

tok miatt nem tudott hazamenni. November 7-én felkereste régi ismerősét, a budapesti Francia Intézet igazgatóját, aki így örököztette meg a jelenetet: „November 7-én 9 órakor Bibó István, a november 3-i Nagy-kormány államminisztere csönget az ajtómon borotvátlanul, szakadt kabátban, ám a *bátorság és hidegvér* gyönyörű egyszerűségével. Átadja nekem proklamációja és kísérolevele magyar szövegét, melyet szemem láttára ír alá, és arra kér, hogy ezek fordítását juttassam el követségemre és Nagy-Britannia követségére.”³⁸ A dokumentumok Bibó István által eljutottak Jurij Andropov budapesti szovjet nagykövethoz is, aki továbbította azokat Moszkvába. Később elküldte a november közepén, már szovjet megszállás alatt alakult Nagybudapesti Központi Munkástanácsához, ahol azonnal magukévá tették Bibó István tervezetét, annak szellemében kezdték a munkát. A korszak sajtója nem közölhette Bibó Istvánnak a kibontakozásra irányuló tervezetét, de a falragaszokon és a Nagybudapesti Központi Munkástanácscon keresztül sokan megismerték. Megkapták a főbb diplomáciai testületek, a nagyhatalmak kormányai is. Bibó István meg volt győződve arról, hogy Magyarország 1956. november 4-én történt megszállása szovjet félelmi politika következménye volt. Ő ezzel „fehéren-feketén”, egyértelműen és félelemmentesen szállt szembe, saját magát – teljes joggal! – nem megszünt megbízatású, hanem akadályozott miniszternek tekintve. Magyarország sorsa 1956. november 4-én eldőlt, de az eszmét nem lehet feladni, és Bibó Istvánnak az illegalitásból nyilvánosságra kerülő tervezete akkor még – Kádár helyzete decemberig nem stabilizálódott – reményt is nyújthatott egy kedvezőbb kibontakozásra. Őneki, akit bármelyik nagy európai egyetem szívesen látott volna katedráján, Kádár Magyarországon életfogytiglani ítélet, hét év börtön, és élete végéig tartó elhallgattatás lett a „jutalma” ezért, írni ezután csak az íróasztalfiók számára tudott. A hetvenes években egykori genfi Alma Mater, a genfi egyetem – ahol Guglielmo Ferrero tanítványa volt – ösztöndíjas kutatónak hívta Genfben. Bibó István nem kapott útlevelet, mert Kádárék még ekkor is félték tőle. Kádárék nem voltak demokráta, tehát félték.

3. „Közértelmesség” – szolgálat

Széchenyi írta 1830-ban, hogy ha az értelmesség nem szolgálja a köz javát, akkor a nemzet súlya kicsi marad, és közértelmesség, közös értelem nélkül a nemzet más nemzetekre szorul, sérül a szuverenitása. „A köz intelligencia – értelmesség – azon jel, melynél fogvást

a bölcs a nemzeteket mázsálja. S az mennél nagyobb, annál kevesebbet szorul másokra, s így annál függetlenebb, szabadabb s erősb a nemzet.” Hozzátette ehhez azt a felelősséget is, amit akkor a születési helyzet jelentett: „Mennél magasb születésű pedig a hazafi s mennél dúsabb, annál jobban nevelheti s terjesztheti a *köz értelmességet* s így a haza erejét.”³⁹ Amikor Márton Áron 1935-ben hiányolta a *tanult* magyar gazda-, iparos- és kereskedőtársadalmat, akkor Széchenyire hivatkozva tette ezt. Nem fér kétség hozzá, hogy se Széchenyinél, se Márton Áronnál nem diploma kérdése volt az értelmesség-értelmiség kérdése. „Be kell ismernünk, hogy elsősorban műveletlenségünknek, a Széchenyi-féle közműveltség hiányának következménye, hogy gazdaságilag a megkapaszkodás, az ellenállás komoly kísérlete nélkül elzuhantunk, és egészen alul kerültünk.”⁴⁰

Márton Áron olyan meghatározását adta a foglalkozásban való jártasságnak, ami nem merő szaktudás. A megélhetést adó szaktudás ugyanis visszahat az ember mentális készségeire, öntudatot, biztonságérzetet, örömet okoz művelőjének. Ez pedig magában is társadalomformáló erő. „A foglalkozásban való jártasság, a foglalkozáshoz tartozó ismeretek birtoklása *lelki erő is*. Erősíti az öntudatot, biztosságot kölcsönöz és örömet ad a munkához.”⁴¹ Ez ugyanúgy vonatkozik az értelmiségi emberre, mint a szakmunkásra, vagy a földművelő gazdára. Ha egy értelmiségi nincs a kellő szakismeretek birtokában, ha nem szerez számára örömet saját munkavégzése, akkor technokratává, kiégett szellemi „gépmunkássá” lesz, amivel státuszánál fogva elég széles területen mérgezi az életet. Széchenyi és Márton Áron összefüggésében látni, hogy az értelmiségi szerep saját lényege szerint szolgálat, ami mások javára is van. Már egy éve élt és hatott az *Erdélyi Iskola*, amikor Márton Áron közölte, hogy nem vezéri szerep készítette a folyóirat elindítását, hanem látva a népet szolgáló, egymástól elszigetelt sok szellemi munkást, az Erdélyi Iskola ezeknek „az elszigetelt és elhalás veszélyének kitett törekvéseknek állott szolgálatába. Nem kezdte, csak *az oldaluk mellé szegődött* azoknak, akik önáltatás helyett már itt is dolgoztak.”⁴² „Oldaluk mellé” – nem is tűnik fel milyen jelentős helyzetmeghatározás ez: nem fölējük, hanem mellējük szegődött. Egy demokratikus helyzetben nincs másoknak fölébe kerekedő törekvés, demokratikus helyzetben mellérendelt viszonyok vannak. Ezt Karácsony Sándor mellérendelő társaslogikájából tudjuk.

Márton Áron számára a helyzet elvállalásánál, a felelősségvállalásnál, a sorsvállalásnál kezdődött az értelmiség fogalma. Amikor a

második bécsi döntés kétfelé osztotta Erdélyt, akkor ő tudatosan Dél-Erdélyben, román területen maradt. Jöhetett volna Észak-Erdélybe, vagy a Székelyföldre, ahol az erdélyi katolikusok túlnyomó többsége él. Erdélyi püspökként még a magyar országgyűlés felsőházának is tagja lett volna. De ő vállalta a nehezebb sorsot, vállalta a teljes sorsközösséget az Antonescu-féle Romániában pária sorba került magyarokkal, és nagyra becsülte a helyén maradó, nem menekülő tanárt, tanítót, értelmiségit. Nagy József balázsfalvai református lelkész 1943-ban interjút készített az Antonescu-féle Romániában élő Márton Áronnal, ami a temesvári Déli Hírlapban jelent meg. A beszélgetés a dél-erdélyi katolikus iskolákról szólt, melyektől az Antonescu-kormányzat minden anyagi segítséget megtagadott, mert Márton Áron nem adta át a katolikus intézményeket a romániai Magyar Népközség kezelésébe – ami lényegében államosítást jelentett volna. Az iskolák fenntartása teljesen az anyagi szegénységben élő, kifosztott dél-erdélyi katolikus közösségre maradt. Márton Áron a beszélgetésben két társadalmi csoportot, réteget emelt ki, akiknek köszönhető, hogy a katolikus iskolahálózat fenn tudott maradni: a fizikai munkásokat, köztük különösen a Zsil-völgyi bányászokat; és a tanítókat, akik a helyükön maradtak, nem futottak a Magyarországhoz visszakerült Észak-Erdélybe könnyebb életért. „Hálás vagyok nekik, hogy felhívásomra helyükön maradtak, s így az elmúlt évek alatt tanerő hiánya miatt egyetlen iskolát sem kellett bezáram.”⁴³

Az értelmiségnek és a kétkezi munkásnak az a szoros egymásra hangolt, egymás mellé rendelt helyzete valósult meg Márton Áron körül, amit Bibó István hiányolt a történelmi magyar középosztály-értelmiség esetében. Már idéztük Bibó Istvánnak a bírálatát, hogy a magyar úri-középosztályi-értelmiségi nem a jól gazdálkodó, képzett földművest, nem a kiváló szakmunkást érezte rokonának, hanem az urat. Márton Áronnak és Bibó Istvánnak egyaránt igénye, hogy az értelmiségi szerep csak a két keze munkájából élő emberrel együtt legyen értelmezhető. Egy polgárosult társadalomban csak együtt lehet polgár – mert szellemileg, egzisztenciájában önálló! – az értelmiségi és a képzett munkás is. Aki „közértelmes”, az nem a saját státuszáért van.

Bibó István az 1947-ben írt *Értelmiség és szakszerűség* című tanulmányában fogalmazta meg az elvárásait az értelmiségi szereppel kapcsolatban. Ennek alapja nem a diploma által megszerzett státusz, hanem a szakszerűség. „Ahol egy beteg társadalmi értékrendszer megzavarta a diploma normális működését, mindaddig, amíg a dol-

gok normális rendje helyre nem áll, egy időre hatályba lép a primitívebb és alapvetőbb meghatározás: *szakember az, aki tud valamit, amit nem mindenki tud.*”⁴⁴. (Kiemelés Bibó Istvántól; V. L.) E meghatározásban is ott van az értelmiségi és a szakmáját értő kétkezi ember közös nevezője, ami egy polgárosult társadalomban természetes kell hogy legyen. „Tud valamit, amit nem mindenki tud” – közös nevező ez a képzett szakmunkásokkal, a sokoldalú földművesekkel, de egyúttal jelzi azt is, hogy ez az ember nem cserélhető le egyikőnyen, ennek az embernek szakmai tőkéje, tudástőkéje van. Egy olyan társadalomban, ami nem, vagy csak kevésbé polgárosult, sok szakképzetlen, tehát könnyen lecserélhető embert találunk.

„*Tud valamit*” – egy *úgynevezett* értelmiségi könnyen rávágja erre, hogy ő eleve tud, mert ő egy értelmiségi. Idéztük már Bibó Istvántól azt, hogy a XIX. század második felében az elszegényedett köznemesség elárasztotta az igazgatási pozíciókat, hivatali állásokat, ahol a nemesi öntudat fölébe kerekedett az e pozíciókban szükséges értelmiségi szereptudatnak. Ez a nemesi, középosztályi értelmiségi „a szakmába való elmélyedés *nélkül* megszerezhetette azt a formai kelléket, a diplomát, amivel az úriemberek nagyobb részét tápláló értelmiségi munkakörbe bejuthatott”⁴⁵. Németh László 1940-ben, az akkori jelenidőről ugyanezt írta: „Úrigyerekből úriembernek kell lenni: íme az iskolai szelekció első törvénye.”⁴⁶. Hivatkozhatnék általam látottakra, tapasztaltakra az elmúlt fél évszázadból. Hivatkozhatnék hivatástalan egyetemi és főiskolai hallgatókra, akikből természetesen diplomás ember lett, szólhatnak középiskolai tanárok általános műveltségéről, ami a középiskolás szintet se éri el, magyartanárrol, aki nem tudott Illyésnek a Puszták népe című művéről, vagy tudományos főmunkatársról, aki levéltári dokumentumot nem tud a helyén kezelni, de volt bátorsága a buszsofőrök fizetéséhez hasonlítani a saját magasabb, közalkalmazotti jövedelmét. Sokan vannak, akik osztályhelyzetüket tekintve értelmiségiek, de nem szakemberek, nincs meg ehhez a tudásuk, legfeljebb a közértelmességtől távol álló fennhéjázó retorikájuk van.

Tud valamit – „*amit más nem tud*”. Ettől szakember. Ebben benne vannak a saját korlátai, mert aki szakember, az nem lépi át a kompetenciahatárait. A reális önértékeléshez ez is hozzá tartozik, a szakember tudja, hogy hol van az a határ, amin túl ő kérdezhet, de nem nyilatkozhat. És ha ő szakember nem pedig szakbarbár, akkor tudja, hogy azon a határon túl neki más szakok tudóival kell együttműködnie, mert látja saját szakjának az összefüggéseit, ahová be

kell illeszkednie. Ez általános emberi összefüggéseket is jelent, erkölcsi követelményekkel. „Arra van szükség, hogy ez az értelmiségi középosztály tárgyilagosan fel tudja mérni a valóságos helyzetet” – Bibó István ezt az értelmiséginek a társadalmi helyzetére is írja, aminek ismeretében ki tudja alakítani a megfelelő, akkor a háború utáni, „új viselkedésmódot”.⁴⁷ Ez az új viselkedésmód vertikális, alá- és fölérendeltségi helyzetben elképzelhetetlen, hiszen éppen ezt a helyzetet kell megváltoztatni. Ha az értelmiségi erre nem képes, akkor elidegenedik saját helyzetében, lekezelő lesz és önsajnáló, panaszkodó típus, aki egyúttal elidegenítő, mert eltávolítja magától azokat, akiket szolgálnia kellene. A közértelmesség arra törekszik, hogy javítsa a világot – az önsajnálát, a panaszkodás azonban rontja, mérgezi a világot!

Az egyházi közértelmesség, és az ebből eredő szolgálatkészség társadalomszerkezetet meghatározó kötelességét vallotta Márton Áron. Abban a társadalomban, melynek kétharmada szegénységben él, és ahol ezért nagy tere nyílik az „adakozó” lelkiületnek, nagy kísértés van arra, hogy az „adakozó” jómódúak, jórészt a társadalom vezető pozícióiban lévők, köztük értelmiségiek így hárítsák a lelkiismereti konfliktusukat – mindemellett, aki éhezik, annak kenyeret kell adni. Vádolták is a kereszténységet, hogy „a szegények részére az igazságos rész követelése helyett csak könyöradományokat sürget”. Ez a vád a Rerum Novarum enciklika, 1891 óta a katolikus egyházra semmiképpen sem volt elmondható, de a „keresztény középosztály” sok tagja szolgáltatott ürügyet a vádra. Egy ilyen helyzet megszüntetése egyértelműen értelmiségi feladat, a törvényhozástól, az állami és helyhatósági igazgatáson keresztül a szemléletformáló oktatásig és lelkipásztori munkáig. Márton Áron 1934-ben elmélkedett az irgalmasságról a Nyolc boldogság megfelelő mondata alapján. Ebben mondta: „Az Egyház a társadalmi egyenlőtlenségek végleges megoldását sohasem akarta a jótékonykodás írájával elkenni.”⁴⁸ Nem fér kétség hozzá, hogy a Bibó István és Márton Áron által egyaránt bírált, a saját kereszténységét hangoztató úri társadalom tartotta fenn azt a méltatlan helyzetet, amiben nagy tere nyílt a „jótékonykodó”, az „adakozó” gazdagoknak. A „szegények-gazdagok” ellentétpár kétségkívül kivetítette a „fölt-lent” ellentétpár vertikális társadalmi tagozódását, a rendies társadalmat, és azon belül az „adakozó”, „jótékonykodó” gazdagoknak, a rendies társadalomba tagozódott értelmiség asszisztenciájával, adott egy önigazoló morális éthoszt. Majd pedig 1948-ban szólt úgy Márton Áron, hogy azzal megingatta

a „jámbor” önbizalmat, és a strukturális bűnt is leleplezi: „Még az egyébként jószándékú jámborság is eltorzíthatja Isten képét, ha Isten nagyságát úgy hangsúlyozza, hogy azzal lealacsonyítja az embert. (...) Az emberi viszonylatokban sűrűn fordul elő, hogy a hatalom és a jog, a valóság és az igazság, a személy és erkölcsi tekintély nem járnak együtt, sőt távol esnek egymástól. (...) az embert lelke legmélyén töri össze, ha arra kényszerítik, hogy meghajoljon a hatalom előtt, mellyel nem párosul a jog; (...) hogy elfogadjon állapotokat, melyek nem felelnek meg az igazság és igazságosság követelményének; hogy tiszteljen, tiszteletet mutasson személyek iránt, akikben nem talál tiszteletre méltót.”⁴⁹

Max Weber mint eszmei háttér

Az Európa szakadék szélén című, első fejezetben láttuk, hogy Bibó Istvánnak és Márton Áronnak egyaránt vannak tipikus kifejezései és szókapcsolatai, melyekkel valamely jelenséget, amelyek fölött hajlamosak lennének elsiklani, határozottan világítanak meg, vagy épp a jelenségekre rakódott, és ezáltal fogalmi elkenést okozó tartalmakat távolítják el a megtisztítást igénylő fogalomról. Hasonlíthatjuk e törekvésüket a Szent Pál által használt szellemek megkülönböztetése, szellemek elválasztása szókapcsolathoz is. (1Kor. 12,10) Mindkettőjük határozott fogalomhasználatát látva eszünkbe juthat Max Weber, aki a szociológiát a társadalmi jelenségek megértése tudományának tartotta, melyet határozott fogalomalkotással kötött össze. „A szociológia (...) *típusfogalmakat* alkot, és a történet *általános szabályait* kutatja.”⁵⁰ (Kiemelések Max Webertől; V. L.) Az említett helyen Bibó István és Márton Áron típusfogalmaiból soroltunk fel néhányat, melyekből látni, hogy mindketten világos kategóriákkal dolgoztak. Bibó Istvánról tudjuk, hogy nagy hatással volt rá Max Weber, akinek egy munkáját apja adta kezébe, amikor ő nyolcadikos gimnazista volt.⁵¹ Márton Áronnál nem látunk közvetlen utalást, de a Weber-féle szociológia alapját jelentő, típusképző, megvilágító fogalomalkotás, világos fogalomhasználat nála is megfigyelhető. Max Weber 1924-ben jelent meg először magyarul, de tudjuk, hogy Márton Áron a katonaság és a teológia közötti szűk két évben, amikor nem volt mezei munka, akkor „úgy vette a dolgokat, amint voltak (...) Sokat olvasott magyarul és németül, különösen szociológiai és irodalmi munkákat.”⁵² Akkor német nyelven találkozhatott akár Max Weber valamelyik munkájával is, de mindenképpen elfogadta azt, amin nem tudott

változtatni, így az kiindulási alappá lehetett számára – „úgy vette a dolgokat, amint voltak”. Természetesen élete későbbi szakaszaiban is találkozhatott Max Weber műveivel, s ha találkozott, akkor jól megértette azokat. Ha nem találkozott Weber-könyvvvel, akkor Márton Áron saját zsenialitása által juthatott hasonlóan karakteres gondolkodásra.

Max Weber a társadalmi cselekvés fogalmát leírva, az indítékot tekintve négy típusát határozza meg a cselekvésnek. Ezek közül itt csak arra hivatkozok, amit Weber *értékracionális* cselekvésnek nevezett, mert Bibó is és Márton Áron is értékracionális cselekvők voltak. „Tisztán értékracionálisan cselekszik az, aki tekintet nélkül az előre látható következményekre, azt teszi, amit meggyőződése szerint a kötelesség (...) diktál.”⁵³ Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy amit Max Weber itt kötelességként ír, az Bibó István és Márton Áron számára egyaránt lelkiismereti kötelesség, belső meggyőződés volt. És ahhoz sem fér semmi kétség, hogy amikor döntöttek valamiről, akkor nem a saját jövőjük, az ellenük elrendelt szankció lehetősége érdekelte őket, hanem az, hogy népük javát szolgálják.

Max Weber fogalomalkotása funkciókat is különválasztott. Témank szempontjából az értelmiségi szerepkörnek a rendi társadalom kiváltságaitól való elválasztását már láttuk. Weber a politikust választja el az igazgatási szerepben lévő hivatalnoktól. A müncheni egyetemen 1918/19-ben tartott előadásaiból való *A politika mint hivatás* című műve. Ebben olvashatjuk: „Az igazi hivatalnoknak – ez elmúlt rendszerünk megítélése szempontjából döntő jelentőségű – voltaképpen hivatása szerint nem politizálnia, hanem »igazgatnia« kell, mégpedig mindenekelőtt *pártatlanul*. (...) Vagyis éppen azt nem kell tennie, amit a politikusnak – mind a vezérnek, mind a kíséretének –, mindig és szükségképpen tennie kell: *harcolni*.”⁵⁴ (Kiemelések Max Webertől; V. L.) A megkülönböztetés egyértelmű: a hivatalnok pártatlanul igazgat, a politikus pedig pártharcokat vív. Hasonló gondolatkörben mozgott Márton Áron, amikor 1946-ban Marosvásárhelyen beszélt a demokrácia erkölcsi feltételeiről. A demokrácia tisztaságához a politikai élet minden felelősének „elvként kell maga elé tűzni, hogy híveit politikai szolgálatokért nem jutalmazza olyan állásokkal, melyeknek becsületes ellátáshoz megfelelő szaktudás és rátermettség szükséges”.⁵⁵ Bibó István pedig az államhatalmi ágaknak a szabadságjogok érdekében egymástól való elkülönítését hangsúlyozta, erről beszélt 1947-ben az akadémiai székhelyén is.

JEGYZETEK

1. Bibó István: A magyar demokrácia válsága. Valóság 1945. 2. In. Bibó II. köt. 33. o.
2. Márton Áron: Az elnémult harangok üzenete. Erdélyi Iskola 1935/36. évf. 3–4. sz. In. M. Á. a lelk... 89. o.
3. Márton Áron: Ugartörés előtt. Erdélyi Iskola 1934/35. évf. 1–2. sz. In. u. o. 75. o.
4. Prohászka Ottokár: Az ifjú nemzedékhez (1923) In. Prohászka Ottokár Ösz-szegyűjtött Munkái 22., Iránytű című kötet. Szent István Társulat, Budapest, 1929. 314. és 316. oldalak.
5. Márton Áron: Világnézet és nevelés. Erdélyi Iskola 1933/34. évf. 5–6. sz. In. Marton 8. 14. o.
6. Márton Áron: Népnevelésünk feladatai. Hitel (Kolozsvár) 1937.3. sz. In. Marton 15., 212–213. o.
7. Márton Áron: Eszmék harca. In. Marton 15., 188. o.
8. Márton Áron: Az elnémult harangok üzenete. Erdélyi Iskola 1935/36. évf. 3–4. sz. In. M. Á. a lelk... 88. o.
9. Bibó István: Értelmiség és szakszerűség. Tiszatáj, 1947. 6. sz. In. Bibó II. köt. 514. o.
10. U. a. 515. o.
11. Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In. Bibó II. köt. 56–57. o.
12. U. a. 60–61. o.
13. Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. Válasz 1948. évf. 4. sz. In. Bibó II. köt. 614–615. o.
14. Márton Áron: Ugartörés előtt. Erdélyi Iskola 1934/35. évf. 1–2. sz. In. M. Á. a lelk... 74–75. o.
15. Kodály Zoltán feljegyzése, é. n. In. Kodály Zoltán: Közélet, vallomások, zeneélet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1989. 170. o.
16. Németh László: A reform. Tanu 1935. évf. I. sz. 46. o.
17. Márton Áron: Katolicizmus és liberalizmus. Beszéd, Kolozsvár, 1936. szeptember 27. In. Marton 15., 44. o.
18. Márton Áron: Eszmék harca. Beszéd, Kolozsvár 1939. szeptember 27. In. u. a. 186. o.
19. U. a. 190. o.
20. Márton Áron körlevele, 1946. IX. In. M. Á. a lelk... 179–180. o.
21. Márton Áron beszéde papszentelésén, 1944. május 18. In. u. a. 111. o.
22. Márton Áron húsvéti szózata, 1945. In. u. a. 129. o.
23. Márton Áron beszéde diakónusszentelésén, 1961. október 29. In. M. Á. 1997., 62. o.
24. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In. Bibó I. köt. 300–301. o.
25. Bibó István: Bevezetés az államtudományba. Szegedi egyetemi előadás. In. Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 73. o.
26. Bibó István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. Akadémiai székfoglaló előadás, 1947. január 13. Vigilia 1980. évf. 8. sz. In. Bibó II. köt. 371–373. o.

27. Márton Áron: Ki nekünk Krisztus? Bérmálási beszédek 1969–1972. In. Marton 2. 82. o.
28. Márton Áron: A második magyar főiskolás... In. Marton 7., 38–39. o.
29. Márton Áron: Templom és iskola. Erdélyi Iskola 1939/40. évf. 3–4. sz. In. M. Á. a lelk... 104–105. o.
30. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In. Bibó I. köt. 334–335. o.
31. U. a. 436–439. o.
32. Márton Áron: Az eszmék harca. Előadás, Kolozsvár 1939. szeptember 26. In. Marton 15., 173. o.
33. U. a. Előadás, Kolozsvár 1939. szeptember 27. In. u. a., 179. o.
34. U. a. Előadás, Kolozsvár 1939. szeptember 28. In. u. a., 192. o.
35. U. a.
36. Bibó István: Nyilatkozat, 1956. november 4. In. Bibó IV. köt. 168. o.
37. Bibó István: Levél, exposé és tervezet. Exposé a magyarországi helyzetről. Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására. 1956. november 6. In. u. a., 169–177. o.
38. Litván György: Bibó István az 1956-os magyar forradalomban. Rubicon 2004/4. 45–46. o.
39. Széchenyi István: Hitel. Pest, 1830. 182–183. o.
40. Márton Áron: Az iskolán kívüli népnevelés feladatai. Erdélyi Tudósító XVIII. évf. 310–316. o. In. Márton Áron írásai és beszédei. Szerkesztették: Dr. Marton József és Nemes István. Gyulafehérvár, 1996. (továbbiakban M. Á. 1996) 38. o.
41. U. a. 39. o.
42. Márton Áron: Ugartörés előtt. Erdélyi Tudósító 1934/35. évf. 1–2. sz. In. M. Á. a lelk... 76. o.
43. Iskoláink színe előtt. Az erdélyi római katolikus iskolákról, tanárokról, tanítókról s a hívek áldozatkészségéről beszél Márton Áron püspök. Nagy József interjúja. Déli Hírlap (Temesvár) 1943. szeptember 19. In. Virt László: Adalék Márton Áron 1940 és 1944 közötti működéséhez. Studia Theologica Transsylvaniensia 17/2. (2014/2) sz. 181–204. o.
44. Bibó István: Értelmiség és szakszerűség. Tiszatáj 1947.6. sz. In. Bibó II. köt. 517. o.
45. U. a. 512. o.
46. Németh László: Magyar felsőbboktatás. Előadás, 1940. február 8. In. Németh László: Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások. Első kötet. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 575. o.
47. Bibó István: Értelmiség és szakszerűség. U. a. 517–518. o.
48. Márton Áron: A hegyi beszéd XII. (Boldogok az irgalmasok – 2.) Elmélkedés, 1934. In. Márton Áron: Nyolc boldogság. Márton Áron hagyatéka 9. Sorozatszerkesztő: Dr. Marton József. (továbbiakban Marton 9.) Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2013. 125–126. o.
49. Márton Áron: Beszéd a kolozsvári szentpéterei templom jubileumán. 1948. június 27. In. Márton Áron: Alkalmi beszédek 1. Márton Áron hagyatéka 16. Sorozatszerkesztő: Dr. Marton József. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2018. 140–141. o.

50. Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. kötet. Szociológiai kategóriatan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 49. o.
51. Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Magyar Krónika című sorozat, Kolonel Lap- és Könyvkiadó, 1989. 49. o.
52. Dr. Marton József: Márton Áron egyéniségének fejlődése – „fogoly úr”. In. M. Á. 1996. 142. o.
53. Max Weber i. m. 53–54. o.
54. Max Weber: A politika mint hivatás. Medvetánc Füzetek. 1989. 33. o.
55. Márton Áron körlevele, 1946. IX. In. M. Á. a lelk... 181. o.

ÁLLAMHATALMAK? DEMOKRATIKUS VÁLASZ

A hatalom demoralizál

A hitelességről szóló fejezetben idéztük Bibó Istvánt, aki szerint a hatalom demoralizál, és ezért igazolásra szorul, csak valamilyen morális célja révén nyerhet felmentést.¹ Az akadémiai székfoglalóján, 1947-ben mondta ezt, és hozzátette, hogy a Nyugatrómai Birodalom összeomlása után létrejött új, barbár királyságok nélkülözték azt az értelmiségi kultúrát, amit Nyugaton „a püspök, a törvénytudó, a klerikus” hordozott. Bibó a továbbiakban Szent Ágostonra hivatkozik, hogy „a nyugati kereszténység területén voltak meg azok a feltételek, melyek az ő államelméletét az európai államfejlődés konkrét hajtóerejévé voltak képesek tenni”. Akadémiai székfoglalójában Szent Ágostonnak a *De civitate Dei*, című, Isten városáról, Isten államáról szóló művét úgy értelmezi, hogy abból kiindulva az ókor és a korai középkor határán álló értelmiség az áteredő bűnről szóló tanításra alapozva dolgozta ki azt az államelméletet, ami szerint a hatalomgyakorlás morális fogatkozással terhelt. Bibó István vallja, hogy „ez Szent Ágoston világtörténeti jelentősége”, mert az ő művéből indult ki a nyugati keresztény államelmélet, ami elutasította a keleti despotizmust.² Az ókeresztény egyház-és irodalomtörténet igazolja Bibó István állítását, amivel Szent Ágostonhoz köti a nyugati államszervezés morális elvét. Bertold Altaner breslaui (wrocław) egyetemi tanár arról ír, hogy Szent Ágoston nem fogadta el az ókori pogány elvet, ami szerint az embernek célja és rendeltetése az államba való betagozódás. Altaner szerint Szent Ágoston vallja: „Az államnak kötelessége, hogy az ember végső célját is szolgálja és lehetővé tegye, hogy az emberek a túlvilági életre előkészüljenek.”³ Vanyó László budapesti egyetemi tanár úgy fogalmazza meg ezt, hogy az egyénnek nem az állam a célja, hanem fordítva, az államnak kell az embert szolgálni. „Az állam csak akkor felelhet meg isteni eszméjének, ha a béke és az igazságosság fenntartására, megvalósítására törekszik.”⁴ (De civitate Dei XIX. 5) Bibó István a hatalomgyakorlással szembeni kritikájához Szent Ágostonnál és az ő koránál találta meg a kiindulópontot. Szent Ágoston korában a bar-

bárok már ostromolták, megingatták a Nyugatrómai Birodalmat, az állam akkor már nem volt abszolút érték. Akkor és onnan indult az a sok zökkenőn, megakadáson át haladó nyugati fejlődés, ami a nyugati hűbériségen keresztül a „szabadság kis körei” által, századokon át eljutott a többpártrendszerű polgári demokráciákig.

Márton Áron nem egyetemi katedrákon, nem is akadémiai fórumokon elmélkedett a hatalom demoralizáló jellegéről, hanem kisebbségben élve szembesült azzal, amit Bibó István elméleti síkon dolgozott ki. Márton Áron élete és gondolkodása több vonatkozásban is mutatja, hogy ő mindig egy demoralizált hatalommal ment szembe. Különös látószöveget ad ehhez a tény, hogy Márton Áron *nyugati* igényű gondolkodóként, a nemzetek és vallások bonyolult összefüggését mutató Erdélyben, Trianontól kezdve mindig pravoszláv szellemiségű, keleti politikai kultúrát hordozó országban élt, a kommunista hatalomátvétellel pedig meghatványozta ezt a szovjetbizánci típusú, despotikus terrorhatalom, ami egyfajta hadikommunizmus volt. Nyugati igényű gondolkodóként merőben más viszonyok között élt még ahhoz képest is, ami Magyarországon Bibó Istvánnak jutott. Több mindenre hivatkozhatnánk, de itt egy vonatkozásban, az anyanyelvi oktatás önkényes állami korlátozásával kapcsolatban utalunk arra, ahogy Márton Áron szembe ment a demoralizált hatalommal – amiből kiderül, hogy Márton Áron szolgálatként, a népével egységben élte püspöki hatalmát. *Márton Áron püspöki hatalma ezért igazolást nyert.* Az ő élete tanúság arra, hogy a hatalom, ha Istennek tetsző, akkor nem lehet több, mint szolgálati funkció, ami az igaz és hamis, a jó és rossz szétválasztásával, döntési helyzettel, felelős állásfoglalással jár együtt.

Márton Áron 1946 januárjában Petru Groza román miniszterelnökhöz írt levelében sok mindent felrótt azért, hogy milyen helyzetben él a romániai magyarság. Többek között megírta, hogy a magyar tanügynek nincsenek anyagi alapjai.⁵ Nem egész egy évvel korábban, az 1945-ös húsvéti szövegében arról beszélt, hogy ez már a két háború között is így volt. „Tanköteles gyermekeink 65-70 százaléka olyan állami iskolába kényszerült járni, ahol anyanyelvén írni és olvasni sem tanulhatott meg. Ugyanakkor a másik 30-35 százaléért (az egyházi iskolák diákjaiért; V. L.) minden tanév elején – a célzatosan vetett akadályok folyton szaporodó sora miatt – szinte minden egyes gyermekért külön kellett küzdenünk, hogy beírassuk és anyanyelvén taníthassuk saját iskoláinkban, melyektől az állam a támogatást következetesen megtagadta.”⁶ Márton Áron fiatal lelkipásztor

korában, ditrói káplánként, gyergyószentmiklósi, majd marosvásárhelyi hittanárként már szembesült azzal, ahogy a bukaresti kormányzat a magyar nyelvű oktatást akadályozta. Püspöki titkárként Gyulafehérváron látta Mailáth püspök küzdelmeit ez ügyben, így egész Erdélyre kitekintve is folyamatosan látta azt a problémát, amiről 1945 húsvétján beszélt. 1933-tól kolozsvári egyetemi lelkész volt, a katolikus egyetemi hallgatók a romániai magyar nyelvterület minden részéről hozták a híreket, az Erdélyi Római Katolikus Népszövetségben, a Márton Áron által szervezett pedagógiai szakosztályban folyamatosan feldolgozták a magyar tanügy helyzetét. A 30-as években erre volt lehetősége, majd miután püspök lett, többre. Amiről 1945 húsvétján beszélt, annak az volt az oka, hogy a trianoni államfordulatkor a Romániához került addigi magyar *állami* iskolák román állami iskolákká lettek. Ez eddig érthető, a román állam addigi magyar állami vagyont vett át. Azonban a román állam eleve immorális, demoralizált módon állt az állami iskolák magyar diákjainak anyanyelvi oktatásához – vagyis még a magyar falvak állami iskoláiban sem lehetett magyarul írni-olvasni. A Márton Áron által jelzett arány mutatja, hogy Erdélyben az iskolák 65-70%-a állami kézben volt, a 30-35%-a pedig egyházi kézben.

Az egyházi iskolákban változatlanul magyarul folyt az oktatás, nem úgy az állami iskolákban. Constantin Anghelescu kultuszminiszter 1923-ban az oktatást állami feladatnak minősítette, a Székelyföldet magyarul nem tudó ókiráltságbeli tanítókkal árasztották el, és ezzel lehetetlenné vált a magyar nyelvterület állami iskoláiban a magyar nyelvű oktatás. Anghelescu az egyházi iskolákat magániskolákká fokozta le, majd a pénzügyminiszter 1928-ban költségvetési nehézségekre hivatkozva megszüntette az egyházi iskolák állami segélyezését, lehetetlen helyzetbe hozva ezzel a maradék magyar nyelvű oktatást.⁷ A magyar tannyelvű iskolák fenntartása ezzel teljesen a felekezetek egyházközségeire maradt úgy, hogy a tehetősebb egyházközségek támogatták a szegényebb, szórványvidéki iskolákat is. Az államhatalom diszkriminációja által Romániában a magyar iskolák elől elszívták a levegőt, az állami önkény ellehetetlenítette kétmillió magyar polgára életét.

Említettük, hogy a második bécsi döntés után Márton Áron Dél-Erdélyben, az Antonescu-uralom alatt maradt, és ekkor készült vele egy interjú az *akkori*, tehát 1940 és 1944 közötti romániai magyar iskolarendszerről, ami Márton Áron esetében a dél-erdélyi katolikus iskolákat jelentette. A helyzetet, amiben a Temesváron megjelenő

magyar nyelvű Déli Hírlap interjúja született, az előzte meg, hogy a román királyi diktatúra 1938-ban betiltott minden politikai tevékenységet és minden pártot. A politikai pártok helyett létrehozták a Nemzeti Újjászületés Frontját, amivel lényegében királyi egypárt-rendszert vezettek be. A nemzetiségek a Fronton belül hozhatták létre a közösségeiket. A romániai német kisebbség a náci Németország támogatásával a Fronton belül megalakította a Romániai Német Népcsoportot. Ezt követően Wilhelm Staedel nagyszebeni evangélikus püspök és Augustin Pacha temesvári katolikus püspök átadták a német nyelvű felekezeti oktatást a Romániai Német Népcsoportnak, amivel a német nyelvű felekezeti oktatás, a német püspökök közreműködésével, lényegében államosítva lett.

Nem fér kétség hozzá, hogy ez nyomást jelentett Márton Áronra, hogy adja át a második bécsi döntéssel Romániában maradt, tehát dél-erdélyi katolikus iskolákat a Romániai Magyar Népközösségnek. Ekkor a Romániai Német Népcsoport egy megbízottja fel is kereste Márton Áront azzal a kérdéssel, hogy hajlandó-e Augustin Pacha temesvári püspök példáját követni.⁸ Jakabffy Elemér, a Lugoson szerkesztett *Magyar Kisebbség* című kisebbségpolitikai és kisebbségtudományi folyóirat szerkesztője – látva, hogy a németek Márton Áront provokálják – ő maga is sajtóvitát „provokált”, amivel magára vállalt valamennyit a Márton Áronra nehezedő teherből. Jakabffy vitaindító cikke kérdés volt, amire választ várt a dél-erdélyi magyar értelmiségtől: Ragaszkodjunk-e továbbra is a felekezeti oktatáshoz és a társadalommegsegítés eddigi rendszeréhez? Két olyan író is szerepelt a válaszadók között, akik nemcsak a romániai, hanem az össz-magyar irodalomban is számon tartott személyiségek, Kacsó Sándor és Szemlér Ferenc. Ők is azok közé tartoztak, akik a második bécsi döntés idején Dél-Erdélyben éltek, és nem menekültek át Észak-Erdélybe, s ezzel Magyarországra. Válaszoltak még tanárok, katolikus papok, református lelkészek, és a válasz egyértelmű volt: a katolikus iskolarendszer és a szociális munka intézményei nem adhatók ki a katolikus egyház kezéből.⁹ Márton Áron Romániában egy bizantin jellegű diktatúrában élt nyugati igényű és demokratikus gondolkodóként. Személyisége ellenerőt jelentett az állami hatalom demoralizáló erejével szemben. A Magyar Kisebbség sajtóvitája mutatja, hogy olyan személyiség volt ő, aki körül kialakulhatott egy demokratikus koalíció.

A romániai magyarság reménykedett abban, hogy 1945-ben új élet indulhat számára. 1944. október 16-án Brassóban – Kurkó

Gyárfás ott lakott – megalakult a Magyar Népi Szövetség. Ennek elnökévé Márton Áron unokatestvérét, Kurkó Gyárfást választották. Kurkó Gyárfás lakatosként dolgozva baloldali politikus lett, a Magyar Népi Szövetségen belül pedig a magyar kisebbségi jogok szorgalmazója a szovjet orientációt képviselő, Bányai Lászlóval szemben. Kurkó és Bányai ellentéte hamarosan felszínre került, ami közvetlenül oda vezetett, hogy Márton Áron a munkatársaival együtt memorandumot dolgozott ki a béketárgyalásokon döntő nagyhatalmak felé, hogy az etnikai határok elve szerint döntsenek, amiről e könyv végén lesz szó. Viszont hamarosan kiderült, hogy a romániai magyar iskolarendszer, az állami fenntartásúak is, 1945 szeptemberében megfelelő anyagi alap nélkül kezdik a tanévet. Kurkó Gyárfás az 1945. június 17-én írt kiáltványában riadót fűjt. „Gondoljunk gyermekeink oktatására! Nem tudjuk ősszel megnyitni iskoláinkat, ha gyorsan nem gondoskodunk rendezetlen állampolgárságú szakembereink megtartásáról, s új tanszemélyzet neveléséről. A Magyar Népi Szövetség magára kívánja vállalni mintegy ezer olyan egyetemi és középiskolai tanár, valamint tanító ellátását, akik rendezetlen állampolgárságuk miatt ideiglenesen semmiféle fizetést nem kaphatnak.” Kurkó Gyárfás kiáltványa közli, hogy *Márton Áron kezdeményezésére* már el is kezdődött az iskolaügy anyagi alapjainak előteremtése: „Hálásan mondunk itt köszönetet Márton Áron római katolikus püspökünknek, aki gyorssegély alakjában hárommillió lejes adományával elsőnek járult hozzá az egyetemi és közművelődési célokat szolgáló Petőfi-alap felállításához.”¹⁰

Az 1945-ben indult kolozsvári Bolyai Egyetemnek sok magyar állampolgárságú professzora volt, akik a második bécsi döntés után Kolozsvárra költöztek, hogy a Szegedről visszatérő Ferencz József Tudományegyetemen tanítsanak. (Bibó István Budapestről járt ekkor Kolozsvárra, hogy egyetemi előadásait megtartsa.) 1945-ben a Ferencz József Tudományegyetem ismét távozott Kolozsvárról, de a magyar állampolgárságú professzorok nagy része maradt, hogy tanítson az akkor alakult Bolyai Egyetemen is. Közéjük tartozott Gunda Béla néprajzprofesszor is, aki 1982 tavaszán a budapesti Műegyetem R-klubjában járt, akkor találkoztam vele. Kértem, hogy írja le az emlékeit Márton Áronról. Az ő leveléből idézek: „Az én tényeim a következők: 1945-ben és 1946-ban a Bolyai Egyetem igen nehéz helyzetben volt – anyagi téren is. Fizetésünket a román állam késve adta, s a nagy gonddal küszködő egyetemi vezetőség nem igen tudta az anyagi terheket megoldani. Csögör Lajos volt akkor a rek-

tor. Határozottan tudom, hogy egy alkalommal – s ez köztudott volt az egyetemen – Márton Áron bocsájtotta a fizetést a rendelkezésünkre, illetve adott pénzt az egyetemnek. Pontos időre, összegre nem emlékszem. Az egyetem akkori kommunista vezetői (1945–48-ról van szó) is igen nagy tisztelettel emlegették Márton Áront.”¹¹

Márton Áron úgy válaszolt a hatalmi arroganciára, hogy ő a nép mellett állt, és ezáltal a nép is őmellette. Saját népe körében úgy tom-pította a hatalmi nyomást, hogy ő maga is vállalta a terhet. Erről lesz még szó, de itt is meg kell említeni: talán olyan konfrontációt előzött meg népe és a moralitást nélkülöző hatalom között, ami erőszakhoz is vezethetett volna. Egy erőszakkal veszélyeztető helyzetben erőszakmentes útra helyezte az elkerülhetetlen feszültséget. Abból, amilyen álláspontot elfoglalt Márton Áron a hatalom által előidézett helyzetben, azt látjuk, hogy a hatalom demoralizáltsága egy felülről gyakorolt egyoldalú nyomás volt, aminek az volt a célja, hogy az alul lévők, a kisebbségi magyarok életét lehetetlenné tegyék.

A hatalmi ágak elválasztása, népképviselet

Bibó István a jogfilozófia, az államelmélet tudósaként nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a hatalom ne koncentrálódjék egy kézben, a hatalmi ágak legyenek egymástól elválasztva. Ez az elv Arisztotelésznél jelent meg először, ezért akadémiai székfoglalójában tőle vezeti végig ennek szellemtörténetét – miközben a XX. századi diktatúrák a hatalomkoncentráció iskolapéldái voltak. Ez az alapelv logikusan született a görög demokráciában, mert ott a városállam polgára rendezett körülmények között beleszólhatott a döntésekbe. Majd pedig 1971/72-ben is visszatért erre. „Mindenekelőtt le kell szögeznünk azt, hogy a *leendő* társadalom valamennyire is biztató víziójának az első eleme a klasszikus szabadságintézmények fokozott működése, tehát a népképviseleten, országos és népi önkormányzaton, valamilyen formában ellenőrzött végrehajtó hatalmon, bírói függetlenségen, a közigazgatás bírói ellenőrzésén, sajtó-, gondolati és gyülekezésszabadságon alapuló társadalom a *leendő* szabad társadalomnak alapvető és legelső szükséges eleme. *Egy ilyen társadalomnak a termékeny továbbfejlesztése elsősorban a központi jelentőségű gondolatnak, a hatalmak elválasztásának a továbbfejlesztésében áll.*”¹² Ehhez feltétlenül hozzá kell tenni, hogy ha az európai társadalomfejlődést vizsgálva *leendő* társadalom víziójáról szolt, akkor Bibó látta, hogy az Arisztotelész óta húzódó társadalomszer-

vező igény a XX. századi nyugati demokráciákra sem ért még be teljesen – az akkori, kommunista Magyarország pedig távol állt attól, hogy egyáltalán demokráciának lehessen nevezni.

Márton Áron nem volt jogfilozófus, se jogtörténész, ő gyakorlati lelkipásztorként, reflektív gondolkodóként, evangéliumi életalakítóként fogalmazott meg olyan gondolatokat, melyek illenek Bibó Istvánnak ehhez az elméletéhez. Már idéztük a Max Weberrel rokonító gondolatát, ami szerint Márton Áron 1946-ban elkülönítette egymástól a politikusokat és a szakképzettséget igénylő hivatali pozíciókat.

A 30-as évekből maradt fenn egy elmélkedésvázlata, amiben abból indul ki, hogy minden hatalom forrása Isten. E gondolat egész élete során sokszor megjelenik Márton Áronnál. És Bibó István az akadémiai székfoglalójában Aquinói Szent Tamás államelméletéről mondta, hogy abban a földi törvény az isteni törvény konkretizálása, amivel „a hatalmi helyzet tényleges állapotból szereppé, funkcióvá válik”.¹³ Márton Áron elmélkedésvázlatában pedig a következő áll: „Éppen ezért természetellenes, hogy az emberek a politikai hatalom közönséges eszközei legyenek. Embernek, vagy emberi csoportnak nincs joga *önmagánál fogva* más embernek parancsolni.”¹⁴ Amit Márton Áron úgy fogalmazott, hogy „nincs joga *önmagánál fogva*...”, az megfelel annak, amit Bibó mint a hatalmi helyzetnek a tényleges állapotból szereppé, funkcióvá alakulásáról mondott. A szerep, a funkció nem örökvérnyű, nem is öröklődik, hanem idővel megszűnik. Márton Áron vallja: „A politikai életnek a természeti joghoz, és tárgyának sajátos feltételei szerint az evangéliumi törvényhez kell igazodnia. Ez a nemzedék az előtt a feladat előtt áll, hogy végrehajtsjon egy hatalmas forradalmat, a politikában kikövetelje és érvényesítse a jogot és igazságot, hogy az államok, uralkodók, egyes emberek hatalmáért való politika helyébe a *közjó politikája* lépjen.”¹⁵ (Kiemelés Márton Arontól; V. L.) A személyhez, csoporthoz kötődő hatalomnak a közjó szolgálatára történő átalakítása jól illeszkedik ahhoz, amit Bibó István megfogalmazott. A szövegből kiderül, hogy egy nemzedék előtt beszél Márton Áron, mely nagy feladat előtt áll. Ebből arra lehet következtetni, hogy egyetemi lelkészként, a '30-as években szólt erről, és mint *felkészítő apostol*, mindig nagy gondot fordított arra, hogy az egymást követő nemzedékek tudjanak megfelelni annak a feladatnak, ami elé a világ változása állítja őket.

Bibó István az idézett szövegben a sajtó-, gondolati és gyülekezési szabadságot is olyan tényezőkként sorolja fel, melyek alapjai an-

nak a leendő társadalomnak, aminek fő elve a hatalmi ágak elválasztása, elkülönítése. Amikor Márton Áron 1946-ban Marosvásárhelyen a demokrácia erkölcsi feltételeiről elmélkedett, akkor ő is szólt erről. „Ahol a véleménynyilvánítás szabadsága korlátozva van, ott nem lehet demokráciáról beszélni. Ott nem a nép hallatja szavát, hanem egyesek beszélnek a nép megkérdezése nélkül. És nem a nép akarata érvényesül, hanem kevesek uralkodnak a nép fölött, gyakran a népakarat ellenére.” Ez a fajta irányított sajtó: „Nem irányítja és nem uralkodik többé a közvélemény fölött. A szólásszabadság érzékeny korlátozása óvatossá, sőt gyanakvóvá tette az embereket.” Ebben az állapotban, amit Márton Áron leír, megszűnt a politikai hatalom gyakorlói iránti bizalom, ami egy többpártrendszeren alapuló parlamenti demokráciában a következő választásokon biztos vereséget jelent. Márton Áron erről 1946-ban, két diktatúra között beszélt, amikor már látható volt a következő diktatúra készülődése. Amit elmondott, az felkészítés volt a közeljövőre, hallgatói megtudhatták, hogy mire számíthatnak. A hiteles tájékoztatással, a sajtószabadsággal kapcsolatban közölte azt is, hogy a választópolgár kompetens személy, joga van tudnia az őt és a társadalmat érintő kérdésekről. „Jogos követelmény tehát, hogy azok, akiknek a tájékoztatás kötelességük, a kérdésekről a népet becsületesen tájékoztassák, igazat mondanak és írjanak.”¹⁶ A sajtószabadság, aminek kívánalmát Márton Áron megfogalmazza, a többpártrendszer lenyomata. A sajtó egyfajta hatalmi ágként így ellenzékéből is szolgálja a véleményszabadságot.

Bibó István a népképviselőten alapuló önkormányzatokat és országgyűlést nevezi meg első helyen, mint a hatalmi ágak elválasztásán alapuló demokrácia legfontosabb pillérét. Az országgyűlés, az önkormányzatiság, a népképviselőlet eszméje még a XX. században is sok visszaélést szenvedett el. Egyházi részről is voltak alkalmak, próbálkozások, még itt Magyarországon is, amit antidemokratikus beavatkozásnak lehet nevezni. A népképviselőlet többpártrendszerben valósulhat meg, másképpen nem. Bibó István 1956. november 6-i dátummal, a vereség biztos tudatában, szovjet fegyverekkel vesélyeztetve írja Tervezetében: „a.) Magyarország államformája az 1946:I. tc. szerint köztársaság. b.) Magyarország kormányformája az 1948:III. tc. szerinti független felelős kormányon, népképviselőten és a szabadságjogok teljességén alapuló parlamentáris demokrácia.”¹⁷ Az akadémiai székfoglalójában Bibó István leszögezte azt, hogy az államhatalmak elválasztásának elve a törvényhozás és a

végrehajtás tekintetében nem történhet merev elvszerűség alapján, mert ez a kettő egymásra van utalva. „A törvényhozás és végrehajtás elválasztása már lényegesen komplexebb kérdés. (...) Itt is áll az, hogy a törvényhozásnak a végrehajtást végző hatalmi apparátustól való függetlensége döntően fontos, ezzel szemben *a végrehajtásnak* (a kormánynak; V. L.) *a törvényhozástól, pontosabban a törvényhozást rendszerint végző népképvisellettől való függősége nemhogy káros volna, hanem nagyon is szükséges.*”¹⁸

Márton Áron nem volt „politikuspüspök”, a „politika” kifejezését szinte mindig úgy használta, hogy gyanakvását fejezte ki iránta. Ez a kifejezés számára, nyilvánvalóan személyes tapasztalatai hatására, a moralitást nélkülöző hatalmi arroganciához kötődött. A népképviselői parlamentet, az ebből eredő demokrácia eszméjét nem így tekintette, hiszen az nem más, mint az alulról jövő népakarat kifejezése. 1984 nyarán beszélgettem Balogh Edgárral Márton Áronról. Ő mondta el, hogy noha Márton Áronnak 1945 őszétől súlyos fenntartásai voltak a Magyar Népi Szövetséggel szemben – mert akkorra megnyilvánult, hogy az unokatestvére, Kurkó Gyárfás elnöklete alatt álló szervezet nem önálló, megjelent ott a kisebbségi kérdéstől idegenkedő kommunista pártvonal –, mégis, a püspök támogatásával, a Magyar Népi Szövetség jelöltjeként indult az 1945-ös román parlamenti választásokon egy bizalmi embere, Szentmiklósi Ferenc, a gyulafehérvári Mailáth-gimnázium tanára.¹⁹ Szentmiklósi, aki be is jutott a román parlamentbe, később bevitte a bukaresti kultuszminisztériumba Ferencz Ervin ferences szerzetest, hogy legyen ott a katolikus iskolaügy referense – ahonnan az 1948-as kultusztörvény miatt Ervin atyának a szó szoros értelmében később menekülnie kellett.²⁰ Az, hogy Szentmiklósi Ferenc képviselő, mint a törvényhozó testület tagja, előkészítette Ferencz Ervinnek a végrehajtó hatalomban (a kultuszminisztériumban) a katolikus iskolaüggyel kapcsolatos állását, megfelel Bibó István a fent idézett nézetének, ami szerint a végrehajtásnak (ez esetben egy minisztériumnak) a törvényhozástól való függősége „nagyon is szükséges”.

Amikor Márton Áron Marosvásárhelyen a demokrácia erkölcsi feltételeiről beszélt, akkor a parlamenti eszme különös jelentőségét, és az erkölcsnek való alárendelt állapotát hangsúlyozta. Már a végrehajtó hatalom tisztviselőitől is elvárja, hogy „a nép szolgálatában magasztos feladatot lássanak”, és bármilyen magas, vagy alacsony tisztségben felelősségtudattal, elfogulatlanul, egyenes szívvel, nagylelkűen és megvesztegethetetlenül dolgozzanak. Ezt a szükséges ma-

ximalizmust leginkább a törvényhozó testület képviselői tartoznak magukra vállalni. „Fokozottan vonatkozik mindez a törvényhozó testület tagjaira. Az antik-demokráciákban, az ókori kis városállamokban lehetséges volt, hogy a polgárok politikai jogaikat közvetlenül gyakorolják. A modern, kiterjedtebb államokban ez lehetetlen. Ma a nép milliói néhány száz képviselőt választanak, és azokra bízák a törvényhozói hatalmat. A nép politikai jogait választások alkalmával érvényesíti, egyébként az államhatalom irányítása a parlament, illetve a többséggel rendelkező párt kezében van.”²¹ Amit Márton Áron elmond az antik városállamok közvetlen demokráciájáról, az egybeesik azzal, amit Bibó István a szegedi egyetemen elmondott, ami szerint Platón és Arisztotelész is a városállamokat tartotta ideális méretű közösségeknek, ahol még érvényesülhet az akkori demokrácia. Később a társadalom „tömegesedése” megkívánta a képviseleti rendszer kialakulását. Márton Áron úgy tekintett erre, mint az alulról jövő nyomás lehetőségére a felülről jövő nyomás, a hatalmi visszaélés ellenében.

Az állam ellenőrzésre szorul

Ha a hatalom demoralizál és igazolásra szorul, akkor az állam mint intézmény feltétlenül igényli ellenőrzést. Egy demokratikus felépítésű társadalomban ez nem lehet kétséges. Egy autokrata, a maga felsőbbsttudatával, azonban könnyen rávágja erre azt, hogy az ember ne ellenőrizze az államot, mert az állam tudja a dolgát. Egy etatista, aki az állami mindenhatóságban hisz, azt mondja, hogy az állam jobban tudja, hogy mi jó az „alattvalóknak”, mint ők maguk, az „alattvalók”.

A XX. században sok demokrata került börtönbe azért, mert meg voltak győződve arról, hogy az ember, aki személyiségében felnőtt, maga is tud választani, különbséget tud tenni a jó és a rossz között. Amikor Romániában 1948 márciusában nyilvánosságra hozták az alkotmány tervezetét, ami szerint az egyházak iskolafenntartó jogát készülnek megvonni, akkor Kacsó Sándor, a Magyar Népi Szövetség akkori elnöke újságcikkben helyeselte a kommunista tervet. Arról a Kacsó Sándorról van szó, aki korábban baráti viszonyban volt Márton Áronnal, és 1941-ben, a Magyar Kisebbség sajtóvitájában, a püspök mellé állva, egyértelműen állást foglalt amellett, hogy a katolikus iskolák maradjanak egyházi kézben, ne kerüljenek a Romániai Magyar Népközösség kezelésébe. Márton Áron ekkor azonban,

1948-ban olyan levelet kényszerült írni Kacsó Sándornak, amiből látni, hogy már merőben más viszony van köztük, mint hét évvel korábban. Kacsó Sándor ekkor, 1948-ban már szorgalmazta azt, hogy az egyházi iskolákat államosítsák, 1945-től egyértelműen kommunista ideológiát vallott, és 1947-től ő volt a Magyar Népi Szövetség elnöke – a korábbi elnököt, Kurkó Gyárfást 1949-ben letartóztatták, Márton Áron perében 25 évre ítélték, és 15 évet töltött börtönben. Márton Áron ekkor leírta Kacsó Sándornak, hogy ha az államosítás az emberi haladás irányát jelentené, akkor „abban a totális államképletben, melyet a hitleri fasizmus vallott és tűzzel-vassal épített, az emberi haladás csúcsteljesítményét kellett volna üdvözölnie az emberiségnek”. E levelében Márton Áron helyre teszi az ember és az állam viszonyát is: „*nem az ember van az államért, hanem fordítva; az állam az emberért*”.²² Azt írja itt Márton Áron, hogy az állam alá van rendelve az embernek – nem az individuumnak, nem egy abszolút monarchának, hanem az Embernek. Isten embert teremtet, nem államot. Ebből a létrendi sorrendből következik, hogy az ember ellenőrizheti az államot.

Mivel az idézett levél a román alkotmánytervezet azon pontja ellen tiltakozik, ami az egyházak iskolafenntartó jogának megvonását tervezi, érdemes hivatkozni arra, hogy Márton Áron milyen álláspontot foglalt el az 1948. április 17-én hatályba lépett alkotmánnyal kapcsolatban. Márton Áron *letette az esküt* a hatályba lépett alkotmányra, mert abban szerepelt a lelkiismereti és vallásszabadságra vonatkozó kitétel. Már e tényből le lehet vonni azt a következtetést, hogy ha egy olyan autonóm püspök, mint Márton Áron, esküt tett a román állami vezetők előtt, akkor nem ördögtől való gondolat, hogy az egyház együttműködik a hatalommal. *Az a kérdés, hogy milyen feltételekkel történik az együttműködés.* Kolozsvári tudósítói jelentésre alapul a kisgazdapárt *Kis Újság* című napilapjának a névalírással nélküli, tehát szerkesztőségi cikke, melynek címe: *Groza Péter és Márton Áron püspök a romániai egyházak és az állam együttműködéséről.* Ennek teljes szövege a következő:

„Kolozsvári jelentés most tudatja, hogy Groza Péter miniszterelnök az állam és az egyház viszonyára nézve nagy fontosságú kijelentéseket tett a püspökök előtt. Biztosította az egyházakat a kormány jóindulatáról és támogatásáról.

Az állam azon fáradozik – mondta –, hogy az egyház és az állam között egészséges munkamegosztás jöjjön létre. Az állam a maga szervei útján a nép anyagi boldogulását mozdítja elő, míg az egyház a lelki szük-

ségletek kielégítését munkálja. Az állam nemcsak a kétkezi dolgozókat tekinti munkásnak, hanem az egyházak lelki szolgálattevőit is. A kormány meggyőződése, hogy az államnak is szüksége van az egyházra, mert az egyház is a nép intézménye a gyakorlatban, ezért arra törekszik, hogy a kettő között egységes és állandó kapcsolat fejlődjék ki.

A miniszterelnök beszédére Márton Áron római katolikus püspök válaszolt, s annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a nagy horderejű kijelentéseket a gyakorlat is igazolni fogja. *Akkor* pedig az egyház teljes erkölcsi súlyával támogatja *majd* az államnak az embertestvériséget s a népek boldogulását célzó munkáját.”²³

Az idézett cikkben általam kiemelt két szó – „akkor...majd” – jelzi a feltételt, aminek teljesülésével lehetséges az együttműködés. E fejezet szempontjából hozzátehetjük, hogy Márton Áron ezzel a feltételszabással fenntartotta magának az állami működés iránti kritika jogát, ami értelemszerűen követi azt a kontrollt, a tények megismerését, amit az állam működése felett a maga lehetőségeivel gyakorol. Ez azt is jelenti, hogy az ellenőrzés, a reflexió megelőzi a kritikát. Bírálát csak a megismert tények felett jogos. Az államhatalmat hitelesen ellenőrizni, és felette kritikát gyakorolni, így, e sorrend betartásával lehet. Létezik egy bizonyos politikai katolicizmus, ami „önerősítő” módon azt tartja „kemény” egyházi álláspontnak, hogy „kommunistákkal nem tárgyalunk”. Ez az álláspont csak a pálya széléről kiabál be, ami talán nem méltó a „kemény” jelzőre. Márton Áron bement a pályára, ekkor esküt is tett az alkotmányra, és egészen letartóztatása napjáig tárgyalta a kommunistákkal. De világos feltételt szabott, és *amikor* az nem teljesült, akkor megfogalmazta kritikus észrevételét. Miután a román kormány 1948. június 17-én felmondta a Vatikánnal kötött konkordátumot, miután július 27-én elkezdődött az iskolák államosítása, majd 1948. augusztus 3-án életbe lépett az egyház jogait megnyirbáló kultusztvény, Márton Áron autonóm egyházi vezetőként viselkedett. Bírálát alá vonta az intézkedéseket, amikor pedig állami rendelettel, a görögkeleti egyháznak kedvezve, betiltották az erdélyi románok görögkatolikus egyházát, akkor három körlevélben sietett segítségükre, lehetővé téve azt, hogy a görögkatolikus románok használják a római katolikus magyar templomokat. Közben folyamatos tárgyalásban volt a kormánnyal, melynek során őrizte az egyháznak a Krisztustól kapott autonómiáját. Ezért tartóztatták le 1949. június 21-én, és a hozzá hűséges papság tovább őrizte az egyház autonómiáját egészen Márton Áron kiszabadulásáig.

Márton Áron 1946-ban népakarathoz kötötte az államhatalom ellenőrzését, amit két diktatúra között, a második világháborút átél népek érzéseként, európai tapasztalatként fogalmazott meg. „A mostani háború vérzivatarából, mint egy jobb kor hajnalesillaga, a demokrácia eszméje röppent fel az emberiség egére. A gyötrelmek órájában támadt a népeknek az a gondolatuk, hogy talán sok szenvedéstől megszabadultak volna, ha az *államhatalmat jobban ellenőrzik* és a hatalom birtokosainak a kezét *népakarattal* megkötik.”²⁴

Bibó István ugyanezt a kifejezést használta 1956-ban a racionális törvényesség alapjaként. Október utolsó napjaiban a kormányzati módokról írta, hogy az összesen kétféle módon lehetséges. „Kormányozni vagy terrorral, vagy a törvényesség alapján lehet. Harmadik eset nincs. Törvényesség kétféle van: történeti hagyományokon alapuló monarchikus-arisztokratikus legitimitás és a *népakarat* szabad megnyilvánulásán alapuló modern, racionális törvényesség. Harmadik eset ebben sincs. Nem vitás, hogy *a magyar forradalom legitimitása csak ez utóbbi lehet.*”²⁵ Nem fér kétség hozzá, hogy az 1956-os forradalom nem a monarchia helyreállításért zajlott. Különös forradalom lett volna az, ami a XX. század közepén királyságot akart volna köztársasággal szemben. E tényről függetlenül, Magyarországon a királyság intézményét a négy évszázadig tartó Habsburg-uralom teljes mértékben amortizálta, forradalmaink és szabadságharcaink a Habsburgok ellen folytak, és a magyar nemzet háromszor fosztotta meg trónjuktól a Habsburgokat. Ezek ismeretében a forradalom győztes kimenetelének csak azt lehetett elképzelni, amit Bibó István leírt: a *népakarat* szabad megnyilvánulásán alapuló, modern, racionális törvényességet. Ez az a kormányzati forma, mellyel Habsburg-királyok, abszolutizmusok, idegen megszállások, tradicionalista-monarchista államvezetési gyakorlatok, és a XX. század különböző diktatúrái után, az államhatalmat Magyarországon ellenőrzés alá lehet vonni.

Márton Áron távol állt attól, hogy főpapként közjogi szerepre tartott volna igényt. Talán meglepő ezt hangsúlyozni, de a XX. századi magyar katolikus egyház történetében még létezett ilyen igény, ami pedig szemben áll a katolikus egyház tanításával. Az Apostoli Szentzsék által 1844-ben leíratott az az ígéret, hogy „soha nem fogjuk azt tanítani, hogy (...) a keresztény vallás a politikai kormányforma minden egyes *legitim* alakzatához alkalmazkodni és azonközben ugyanazon keresztény és katolikus vallás maradni *ne tudná*”. (Denzinger-Hünemann, 2769 pont) Majd pedig XIII. Leó pápa

1881-ben értekezik ugyanerről a „Diuturnum illud” című körlevelében. (D-H 3150) Az „Immortale Dei” körlevél 1885-ben, az állam és egyház viszonyáról ugyanezt vallja. (D-H 3165, 3167, 3168) Ugyanez a körlevél arról is határoz, hogy az egyház nincs alávetve az államhatalomnak. (D-H 3169) Van olyan kitétele is e körlevélnek, ami a demokrácia intézményének katolikus elfogadását jelenti. (D-H 3174) Nem fér kétség ahhoz, hogy XIII. Leó pápa az első modern pápa volt. Az állam és az egyház elválasztása tehát katolikus tanítás, és katolikus tanítás az is, hogy a nép részt vehet a közéletben, ami egyenesen kötelessége is lehet. Az egyháznak erkölcsi, társadalometikai kérdésekben megvan az ellenőrzési joga az állam felett – mert az egyház nem lehet kritikátlan –, de csak az államtól elválasztva, autonóm tényezőként gyakorolhatja ezt a jogát.

Márton Áron, aki nemcsak ismerte a katolikus tanítást, de tartotta is magát hozzá, a nép nagy kompetenciáját látta saját sorsának formálásában. „Keresztény felfogás szerint minden közösség, s így az állam is csak eszköz az emberek javának szolgálatában. Az állam feladata, hogy az emberek földi életének megtartását és minél teljesebb kiművelését előmozdítsa, ehhez az anyagi, szellemi és erkölcsi feltételeket megteremtse és megvédje. És *a ma élő nemzedékeknek vállalniuk kell, hogy az állam feladatai körül felburjánzó hamis elméletek káros hatását kimutassák, a tévedéseket eloszlassák és az államhatalom alá erkölcsi alapot vessenek.*”²⁶ Arról beszélt Kolozsváron 1945-ben, hogy a hatalomgyakorlás ellenőrzés alá szorul, hogy a törvények ne sértsenek emberi méltóságot, ne ütközzenek a nép, a közösségek érdekeivel, és feleljenek meg Isten akaratának. Márton Áron ebben a legfőbb kompetenciát a népnek, egyházi kifejezéssel a világi hívőknek tulajdonította. Márton Áron demokrata volt, távol állt tőle a klerikalizmus. Már idős emberként, a II. vatikáni zsinat után írta: „Az Egyház nem akar az emberiség fölött gyámkodni. (...) A modern világ nem is kéri, nem is fogadja el az Egyház olyan gyámkodását, hanem azt hangoztatja, hogy az Egyház rendeltetése a szolgálat.”²⁷

Hatalomgyakorlás mint szolgálat

Lehetnek, akik udvarias félmosollyal intézik el a feltevést, ami szerint a hatalomgyakorlás szolgálat is lehet, sőt egyenesen szolgálatnak *kell* lennie. Ez a kétkedés éppen azt minősíti, amivé a hatalomgyakorlás az évszázadok során lett, és amiből XX. századi kiváló

gondolkodók ki akarják emelni azt, ami merő funkcióként (és nem a hatalom fitogtatásával) csak egy döntési pozíciót jelent. Bibó István az 1956-os forradalomban miniszter volt néhány napig, ha az Országházból való eltávolításáig számítjuk, akkor négy napig – „borotvátlanul, szakadt kabátban”, ahogy olvashattuk a Francia Intézet igazgatójának leírását. Ebből két napig egy akadályoztatott, elkergetett kormánynak az egyetlen helyén maradt minisztere volt. A latin *minister* szó szerint azt jelenti, hogy szolgál. Bibó István tisztában volt ezzel, és így élte át „magas” pozícióját. Tudta, hogy mit akar, amikor a hatalomgyakorlást szolgáló funkcióként értelmezte.

Az európai társadalomfejlődés értelme című, könyv terjedelmű tanulmányában leírja, hogy miért és milyen módon lehetséges az, hogy a hatalomgyakorlás szolgálattá nemesedjen. A „miért” kérdésre azt a választ adja, hogy azért, mert a XX. századi embert ki kell emelni akár a kollektivistaszocialista, akár a kapitalista rendszer által okozott *elidegenedés*ből. Itt, ezen a ponton rá lehet ismerni arra a szellemi rokonságra, ami Bibó István és barátja, Németh László között fennállt. E tanulmányát 1971–1972-ben írta, ekkorra már sok beszélgetés volt közöttük, és Bibó régóta ismerte Némethnek *A minőség forradalma* című, 1933-ban megjelent tanulmányát. Németh László ebben a Taylor-féle kapitalista termelési rendszert bírálta, amiben magát a munkafolyamatot elszakították a munkástól, aki nem láthatta át a folyamatot, és ezért egyszerűen lecserélhetővé vált, azon kívül *elidegenedett* attól, amit csinál. Olyan társadalmat vizionált Németh László 1933-ban, ami nem kollektivizál, de az egyén szabadsága sem lehet igazságtalanság forrása. Arra reflektált Németh László, hogy fogy a lélek a munka háttéréből. „A munkamegosztás a munkást is megosztotta munkája és élete közt. (...) Az erőket kihasználó tizenkilencedik század felhasználta a munkát és visszautasította az egyéniséget.”²⁸ Németh László a Medve utcai polgári iskolában, melynek megírta társadalomrajzát, iskolaorvosként dolgozott. Pontosan tudta, hogy az iskola diákjainak szülei milyen robotot végeznek, és hogyan zsigereli ki őket a „kereszténynemzeti”, álkeresztény-álmagyar úri társadalom. A robotoló szülők, akiknek módjuk volt erre, éppen azért adták fiaikat polgári iskolába, hogy azt elvégezve kistisztviselők, vagy képzett szakmunkások lehessenek, és így szerény létbiztonsághoz jutva, kikerüljenek a robotoló nyomorból. Ezt a társadalmi háttérrel ismérve írta Németh: „a munkást kétféleképp lehet megkárosítani, elvehetik tőle a munka értékét, s elvehetik a munka örömet. Az első megkárosítás ellen a mun-

kásság egy hatalmas mozgalomban kelt fel; a másikkal szemben ellen nem támadt mozgalom. Úgy látszik, maguk a munkásvédők is belenyugosznak a munka kényszerű elsivárosodásába.”²⁹

Németh László 1933-ban még csak a kapitalista termelési rendszer elidegenítő hatását ismerhette, Bibó István megismerte az államszocializmusnak ugyanilyen hatását is. Egyaránt abszurdnak tartotta azt a rendszert, ahol „a munkásság a centralizált bürokráciával szemben egyértelműen csak az alkalmazott viszonyában van”, de vallotta azt is, hogy „nem kevésbé abszurd az a kapitalizmusban kialakult helyzet, amelynél a munkásság a hatalom központjától félreeső, abban csak részben részesített és korlátozott jogokat élvező (...) olyan réteg (...), amely az össztermelésben való felelősségben nem vesz részt, mert hiszen *az irányításból ki van zárva*”. A mondat szerint Bibó István nem az államszocialista, hanem a magángazdaságon alapuló rendszertől várja azt, hogy a munkásság részt vehessen az irányításban. Tudta, hogy az államszocialista rendszertől ezt elvárni lehetetlen. Bibó István demokráciát akart a termelési rendszerbe, ami kiküszöböli az elidegenítő hatást, azt, hogy a termelés alanyai a folyamat irányításából ki vannak zárva: „Éppen ellenkezőleg, a leendő társadalom víziójában a tényleges, közvetlen munkát végzők *önkormányzata* letről fölfelé (...) elevenen működő tényezővé kell hogy legyen ahhoz, hogy a dolgozónak a munkájáért való felelősségvállalása újból létrejöhessen.” A demokrácia tehát a társadalom legalapvetőbb bázisán, a munkavégzés helyén kezdődik, és ott, *a munkavállalók érdekeltiségénél kezdődik a hatalomgyakorlásnak a szolgálattá való nemesedése* is. A különféle termelési rendszerekben, az államszocialista és a kapitalista materializmusban egyaránt, „a munkás olyan távolságra került a munkájának eredményétől, hogy abban már (...) az elidegenedés bizonyos fokára jut, éppen ezért *szükséges azt munkásönkormányzattal ellensúlyozni*; ez az, amelyik képes valamilyen módon ezt az elidegenedést legalábbis enyhíteni.” Mivel a demokrácia képes az alulról jövő és legitim nyomásra, a hatalomgyakorlás szolgálattá való alakulásának, a társadalom alapszintjén kell kezdődnie. Ahol a szolgálati beosztás, vagy politikai pozíció nem uralmi helyzetet jelent, hanem az elidegenedést szüntető szereppé lesz, ott demokrácia kezdődik, ami a hatalomgyakorlást valódi szolgálattá nemesíti. „A hatalom an-archikussá, uralom nélkülivé válása (...) úgy következik be, ha mindnyájan azt akarjuk, és abba az irányba hatunk, hogy minden eddig hatalomgyakorlásnak ismert funkciót *szolgálattá* alakítunk át mind szervezési formájában, mind a hozzá hasonló erkölcsi tartalmakban.”³⁰

Bibó István ezeket a sorokat, melyek egyaránt kritikusak az akkor uralkodó államszocialista materializmus és a másik fajta materializmus, a nyugati kapitalizmus felé is, 1971–1972-ben fogalmazta meg. Elutasította a marxizmust és a pénz hatalmi, merőben csak tökefelhalmozásban gondolkodó kapitalizmust is. De 1956-ban is a munkásönkormányzatokat jelölte meg lehetséges útként arra, hogy a nagyvállalatok a demokrácia bázisai lehessenek. A Kádár-rendszer által betiltott és üldözött munkástanácsok akkor Bibó István eszméit követve működtek. Bibó Istvánt azzal szokás vádolni, hogy „harmadikutas”. A kétféle materializmus, az egymással merőben csak elosztási vitát folytató marxizmus és a „pénzeszsák”-kapitalizmus egyaránt vádolta, és vádolja máig ezzel, utópistának bélyegezve őt, hogy ne kelljen Bibó eszméit elfogadni. Azonban a nyugati kapitalizmus bírálata nem romantikus utópia, XIII. Leó pápától kezdve a legutóbbi időkig, a katolikus társadalmi tanítás sem volt kritikátlan az elidegenítő pénz hatalommal szemben.

Bibó István alapvetően társadalomtörténeti megközelítéssel jut el a hatalomgyakorlás társadalometikai helyzetéhez, Márton Áron a keresztény világnézet felől jutott el ugyanoda. A 30-as években azt a nemzedéket evangelizálta, amelyik már Trianon után jutott felnőtt életkorba, ezért a XIX. századból áthúzódó értékrelativizmus e nemzedék számára már kettőzött veszélyt jelentett. Emellett Márton Áron tudta, hogy a már korábban felnőtt nemzedékek, a jórészt városi és liberális apák, nagyapák nemzedéke volt felelős azért, hogy társadalmi, erkölcsi alapértékek váltak viszonylagossá. Szolidaritást érzett a „dűsfürtű” fiatal nemzedékek iránt, akik megtagadták a tekintélytiszteletet, és akiket egyaránt veszélyeztetett a liberalizmus és a marxizmus. Márton Áron tudta, hogy az értékrendet a Trianon előtt uralmi pozíciókat is betöltő apák, nagyapák nemzedéke borította föl, akiknél a vallás külső máz lett, és Márton Áron értette, hogy a jót és igazat kereső fiatalok miért utasították el a „félkeresztény” képmutatást. Melléjük állt, azok mellé, akik nemcsak az államváltás miatt, hanem életkoruk miatt sem kerülhettek hatalmi helyzetbe.

Márton Áron evangelizációja, pedagógiaelmélete a pozitivistá ideológia elleni küzdelem, s ezzel az értékrend helyreállítása volt. Már kolozsvári egyetemi lelkész volt, amikor 1933-ban írta: „A régi iskola az értékek sorrendjét felforgatta. Nem volt egy legnagyobb értéke. A lélek nem volt fontos, csak az értelem. Ismereteket halmozott egymás mellé, vagy egymásra.” Régi iskolának az értékeket felforgató pozitivistá szellemű tanítást, új iskolának az érték tudatos,

személyiséget is fejlesztő nevelést tartotta. Pedagógiai reformja pedig azt célozta meg, hogy a felnövő nemzedékkel, melynek szilárd értékrendet adott, s ezért nem lehet a szerves élettől elidegeníteni, a hatalom birtokosai ne tehessenek akármit. Azt látta Márton Áron, hogy az általa korábban középiskolai hittanárként, 1933-ban pedig már egyetemi lelkészként nevelt ifjúság az előző nemzedékek bűneinek terhe alatt van. „A mai ifjúság bűnhődik. Nem személyes bűnökért, hanem a múltban elkövetett hibákért. (...) Elvesztette egyensúlyát, mert az egyensúlyozó természetfölötti pont a múltak pedagógiájából hiányzott, (...) Minél többet tudott, lelkében annál jobban nőtt a bizonytalanság érzése, mert bővülő ismereteit nem tudta egymással sem összhangba hozni, nem volt rend, hierarchikus felépítésű rendszer, melybe kielégítően besorozza.”³¹ Nemzedékek idegenedtek el abban a liberális világban, ami kiiktatta az ember életéből a Legfőbb Értéket!

Márton Áron gondolkodása a maga világnézeti megközelítésével ugyanúgy az elidegenedés ellen hatott, mint Bibó István társadalomtörténeti látószöge. Úgy tűnik, hogy a hatalom a modern világ elidegenedett társadalmát tudja saját kénye-kedve szerint kihasználni; ezzel szemben viszont a saját értékeinek tudatában lévő, a világban saját helyét látó emberek között a hatalomgyakorlás szolgálatá alakulhat. A népképviselő összefüggésében idéztük már, hogy „embernek, vagy emberi csoportnak nincs joga *önmagánál fogva* más embernek parancsolni”. Vagyis nincs joga önkénye-önkedve szerint uralkodni. Márton Áron ezt a Legfőbb Értékre hivatkozva mondja: „A tekintély forrása Isten.”³² A lengyel nép élethalál küzdelme idején, 1939 szeptemberében ugyanezt így mondta el: „Az értékek sorrendjét nem lehet büntetlenül felforgatni.”³³ Már a második világháború után, 1945-ben arról beszélt, hogy az ember milyen állapotba kerül, ha a hatalomgyakorlás nem szolgálat, hanem erőfitogtatás. „Az ember, amióta *kivonta magát Isten hatalma alól*, az élettelen dolgok és az oktan állatok sorsára jutott. Háború idején ő a legolcsóbb hadianyag, a társadalmi életben pedig úgy kezelik, mint akarat nélküli, mindenre felhasználható nyájat.”³⁴ Az, hogy az ember kivonta magát Isten hatalma alól, az újkorban a materializmus liberális válfaja jelentkezésének, majd ezzel összefüggésben a legfőbb értékre nem tekintő pozitívista nevelésnek tudható be. Márton Áron az államot azért tartotta ellenőrizendő valóságnak, mert az „csak eszköz az emberek javának szolgálatában”. Ezért pedig „az uralkodás legmélyebb értelme, s így az *állam legősibb és egyedül*

igaz indoklása: a szolgálat, a társadalomnak, a közjónak, az összes polgárok javának szolgálata.”³⁵ Ki kell mondani, hogy bármilyen törekvés, ami elhomályosítja a hatalomgyakorlás szolgálati kötelezettségét, így bármilyen elidegenítő ideológia, a materializmusok, tehát a liberalizmus és a marxizmus is, a nemzetállamok fölé nőtt pénzhatalmi erőkkal együtt, nem szolgálnak, hanem ellenkezőleg, a demokrácia ellen hatnak. Akik „fölé nőnek” embereknek, népeknek, nemzeteknek, azok nem demokraták.

Pluralizmus

Az előző évszázadok abszolutista rendszerei és a XX. századi diktatúrák nem fogadták el, hogy a rendszerüktől eltérő álláspontok, világlátások is létezhessenek, pedig Bibó István társadalomtörténeti megközelítésében látni, hogy már az ógörög városállamok demokráciájától kezdve, Szent Ágoston államelméletén keresztül, a nyugati társadalomfejlődésben megjelent a gondolat, hogy az emberek sokfélesége magában hordozza azt, amit a XX. században már pluralizmusnak neveztek. Az ógörög városállamok demokráciája és a középkori keresztény államelmélet ellenére a nyugati kereszténység világa is megismerte az abszolút monarchiákat és a XX. századi diktatúrákat. Bibó Istvánnak az 1934/35-ös tanévben a genfi egyetemen tanára volt Guglielmo Ferrero (1871–1942) olasz történész, aki a Római Birodalom történetét vizsgálva a korlátlan uralmak, így a XX. századi diktatúrák bírálója lett. Bibó Ferrero nyomán írja, hogy Európában először a görög–római kultúrkörben valósult meg olyan politikai gyakorlat, ami – egy időre – megszüntette azt, hogy az emberiség története a zsarnokságok egyhangú változása legyen. Az ógörög filozófia, demokrácia és a római jog jelentették ennek kereteit. Azt írja Bibó, hogy „a görögök voltak az elsők, akik rájöttek arra, hogy alkotmányokat lehet szerkeszteni (...) és alkalmat adtak Arisztotelész számára, hogy páratlan rendszerező összefoglalását adja a lehetséges emberi alkotmányok típusainak”.³⁶ Amikor az újkori rendszerek eltértek attól a gondolkodástól és élettől, melyben az Istent mindenhatónak ismerik, és emberek kezdtek el „istenként” viselkedni, akkor emberek tömegei ugyanúgy elvesztették biztonságukat, ahogy az ókori despoták idején is.

Bibó István 1935-ben már hazajött Genfből, de a második világháború közepén, 1941–1942-ben írta, hogy amikor 1938 szeptemberében megtörtént a müncheni döntés, melyben nyugati hatalmak Hit-

lerre bízták Európának a Rajnától és az Alpoktól keletre eső részét, akkor kétségbeesetten Genfbe utazott professzorához, Ferrerohoz, hogy mi lesz ebből. „Ma sem felejttem el azt a pánikot, amivel három nappal a müncheni aktus után rájöttem, hogy a határvonás részletei teljességgel Németország kénye-kedvétől függnék. Emlékszem, milyen kétségbeesetten futottam ahhoz a genfi professzorhoz, akit az akkori európai helyzet egyik éles szemű megítélőjének ismertem, s kérdeztem meg tőle: mi lesz ebből? Ő vállalt vont, és azt felelte: »mit akar, ha az ember á-t mond, akkor b-t is kell mondania«. Teljesen igaza volt”³⁷. – írta erre Bibó, mert a következő évben a Nyugat, amikor mukkanás nélkül tűrte, hogy Hitler leigazza szövetségeseit, a maradék-Csehországot és Lengyelországot, akkor kimondta a b-t is. *A Nyugat áruló asszisztenciája Hitler agresszivitásához azt mutatta meg, hogy ahol demokráciáról beszélnek, ott is el tudják fogadni a diktatúrák totális államképletét.* A Nyugat ezzel még a XX. században is képes volt elfogadni az olyan rendszert, ami irtotta az eltérő gondolatokat, és még az eltérő fajt is. A tény, hogy a Nyugat ezt mérőben saját nyugalma érdekében tette, képmutató elvtelenségének a bizonyítéka. Rövidlátásának pedig az a bizonyítéka, hogy Hitler 1940-ben nyugatra is frontot nyitott.

Bibó Istvánnak a szegedi egyetemen Horváth Barna volt a meghatározó professzora, aki jogász alapképzettsége mellett jogfilozófiát és etikát tanított. Bibó azt mondta róla Huszár Tibornak, hogy „Horváth Barna nyugat-európai típusú tudós volt”, aki Bécsben és Angliában is tanult, és a normatív jogelmélettel szemben „jogszociológiai álláspontot képviselt”.³⁸ Bibó Istvánt Horváth Barna küldte külföldi ösztöndíjakra, majd az ő magántanára lett a Kolozsvárra visszaköltözött Ferencz József Tudományegyetemen. A jogszociológia a jogot társadalmi hatásrendszerében, társadalmi okaiiban vizsgálja, így jelentős mértékben kapcsolódik a társadalomtörténethez. Bibó István a politikai egyensúly kérdésében történeti, jogi, szociológiai összetevőkkel vizsgálódik. A pluralizmust elismerő társadalomnak egy ilyen összegző leírását adta, amikor 1941–1942-ben a háború utáni kibontakozást kereste. „Az egyensúly nem pusztán kvantitatív viszonyok mérlegelése, kicsinyes politikai alkudozások összessége, népek, vagy területek csereberéje. Mindez csak helyi és történeti megjelenési módja egy magasabb elvnek, melynek szem előtt tartása nélkül semmiféle anyagi, szellemi vagy közösségi alkotás nem lehetséges. Minden alkotás, s különösen minden közösségi alkotás alapvető feltétele ugyanis az, hogy az alkotó közösségnek az

alapvető erőviszonyai és elvei, amelyeken az egész berendezkedés nyugszik, se túlságosan merevek, se túlságosan folyékonyak ne legyenek. A túl merev berendezkedés a realitás változásaival és a fejlődéssel szemben túlságosan nagy ellenállást tanúsít, s így csak katasztrófák útján tud megváltozni; a túl folyékony berendezkedés pedig a külvilággal szemben semmi ellenállást nem tanúsít, s így hiányzik belőle az önmagával való azonosságnak és az ebből fakadó biztonságérzetnek az a minimális foka, mely minden termékeny egyéni és közösségi élet feltétele. Egyensúly pedig a mozgékonyság és a stabilitás arányos megléte.”^{39.}

A társadalomalkotó elv tulajdonságainak az idézetben szereplő túlságosan merev, és túlságosan folyékony meghatározása a pluralista demokrácia számára megszabja a két végletet, amit el kell kerülni. A minden ember méltóságát biztosító pluralizmushoz el kell kerülni a végleteket. A túlságosan merev elvi keret nem vesz tudomást a változásokról, nem fogadja el a változásokra reagáló új gondolatot, ez abszolutista társadalmat eredményez, ami „csak katasztrófák útján tud megváltozni”. Ez lázadásokat, forradalmakat jelent. A másik végletre, a túlságosan laza keretre a francia forradalom kaotikus következményeit lehet hozni, ami Bibó István meghatározásában „fejetlen forradalom volt, hamar kicsúszott nemcsak megindítóinak, hanem továbbvivőinek kezéből is, (...) a tehetetlen kapkodás rémületébe zúdította mind cselekvő, mind szenvedő résztvevőit. Az ebből származó hisztérikus félelmet azóta sem heverte ki az emberiség, s Európa politikai életét egyensúlytalanná tették.”^{40.} A francia forradalom fejetlensége miatt kialakult „a két deformált embertípus, a forradalmár és a reakcionárius, akiknek számára nem az a fontos, hogy a társadalom rendje milyen változásokon menjen keresztül, hanem az, hogy bármi történjék is, *legyen* forradalom, illetve *ne legyen* forradalom.”^{41.} (Kiemelés Bibó Istvántól; V. L.) A francia forradalomnak ez a hatása még a XX. században is tartott. A radikális szocializmus és kommunizmus „rendszerbe foglalta a forradalom taktikáját és az azt előkészítő földalatti szervezkedés technikáját.” Kialakult a hivatásos forradalmár típusa és „a kommunista pártok Európa legtöbb országában gyülekezőhelyévé váltak a *merő változás és forradalomcsinálás* öncélú dinamikájában élő terméketlen szellemeknek.”^{42.}

Bibó István a nyugati civilizációnak attól a pontjától indítja a francia forradalom okozta megrázkódtatás leírását, ahol a keresztény gondolat, a minden ember egyenlő méltóságából kiindulva, megszelídítet-

te a születési előjogra alapuló nyugati monarchiát. Ez a nyugati monarchia a keleti despotizmussal, a forradalmi terrorral és a XX. századi diktatúrákkal ellentétben, *valamilyen mértékben* magában hordozta azt az erőszakmentességet, és az abban biztosított emberi biztonságot, ami evangéliumi elvárás. Az erőszakmentesség, és a gondolati pluralizmus között komoly ok-okozati összefüggés van – ahol erőszak van, ott nincs pluralizmus. A francia forradalom elkergette az uralkodót és az arisztokráciát – ami annak biztos jele, hogy ez a monarchia addigra úgy meggyengült, hogy már csak annyit ért, elkergethetővé lett. Azonban a francia forradalom, ami felváltotta az abszolút monarchia „túlságosan merev” kereteit, nem volt képes konszolidálódni, mert „túlságosan folyékony” kereteket adott, melyekből káosz, forradalmi terror, diktatúra született. A nyugati középkori monarchiában a „szabadság kis körei” által, még ott voltak a pluralizmus lehetőségei, amelyek Nyugaton mássá tették a társadalomfejlődést, mint a bizantinus keleten. Az abszolút monarchiában ennek azonban már nem volt tere, a forradalmi terrorban pedig még kevésbé, ami pedig a XX. századig kísérője lett az európai ember életének.

Mielőtt Márton Áronnak a pluralista világgal és az abban való egyházi jelenléttel kapcsolatos eszméit megnézzük, érdemes még idézni azt, amit Bibó István „a keresztény inspirációjú társadalomszervezés” eredményéről ír, és amitől úgy a „túlságosan merev”, mint a „túlságosan folyékony” modell eltért: „A szabadságjogoknak ez a rendszere talán az egyetlen komolyan sikeres megvalósulási formája a keresztény erőszakmentességet hirdető erkölcsi programjának. A+ történelem nem ismer még egy ilyen rendszert, amelyik a politika világát és ezen keresztül az egész társadalom életét ilyen mértékben megszabadította a felsőség és a másik ember erőszakától való állandó félelemtől, ...és ilyen mértékben lehetővé tegye a népnek, hogy döntő pillanatban a kedvére nem való politikai hatalmaságoktól megszabaduljon.”⁴³ Az idézett szöveg szerint a nyugati középkor még képes volt arra, hogy a rendi korlátokat *fenntartva is átlépő módon*, a keresztény eszme által integrálja a társadalmat. Az újkorban és a XX. században ez már nem volt elmondható. A magyar társadalomban éppen a „keresztény-nemzeti”, úri középosztály volt az, ami még a kiegyezés után is átjárhatatlanná tette a rendies örökséget hordozó társadalom korlátait. Az osztrák Habsburgokkal való magyar kiegyezés ellene hatott a néppel való kiegyezésnek.

A második világháború büntettei után az emberi méltóság eleve-
nebb igénye olyan rendszerek létrehozására készítette Európának a

szovjet megszállástól mentesült részét, melyek az addiginál jobban óvták az ember jogait. A szabadság, mint kényszertől való mentesség, a belátás szabadságára is vonatkozik. Európának a szovjet megszállástól mentesült részén, lelkiismereti szabadságon alapuló pluralista társadalmak jöttek létre. Természetesen a szabadság sem lehet öntörvényű, különben a társadalomnak „túlságosan folyékony” keretei lesznek. Az egyes ember szabadságának a másik ember szabadsága jelenti a korlátait. Annak pedig, hogy a magánvállalkozók ne okozzák tömegek nyomorát, a munkajog, szociális jogok, szociális törvényhozás szabott kereteket a két véglet között. A nyugati gyarmattartó, majd pedig volt gyarmattartó országoknak megmaradt a súlyos felelőssége a kizsigerelt gyarmataik, majd pedig volt gyarmataik iránt, amiből látni, hogy a nyugati országok *csak saját társadalmon belül* gondolják komolyan a szabadságjogokat, kívülre diktálnak. A kommunista politikai rendszerek összeomlása után Nyugaton is alapvetően megváltozott a világ, komoly jelei vannak annak, hogy már ott is sérül a lelkiismereti és szólásszabadság, már a vallásszabadság korlátozásának is vannak jelei. Ennek vizsgálata természetesen nem e tanulmány feladata. Ahogy az előző évszázadokban, úgy ma is változik a világ – Nyugaton is.

Márton Áront semmiképpen se lehet „képlékeny”, elvtelenül idomuló embernek tartani. Eközben gondolkodásában nagyon rugalmas, szóértő ember volt. Többször, több helyen leírtam, hogy a párbeszéd mesterét tisztelhetjük benne. Emberképe a bibliai emberképpel volt azonos, melyben az ember egyéniség, de ezzel együtt közösségi lény; nagy méltósággal, jogokkal és szabadsággal rendelkezik, de ugyanakkor letagadhatatlan felelősséggel is az embertársak iránt. Gondolkodása a perszonalista filozófiához kötődik, ami keresztény gondolat, amiben ott van az én–Te viszony – akár a teremtménynek a Teremtőhöz való kapcsolatában, akár az ember és embertárs viszonyában. Pedagógiája, annak elmélete és gyakorlati működése is, személyiségfejlesztés volt, jellemnevelés, melyben ő, mint növelő, nagy önállóságot adott a növendéknek. Romániai kényszerlakhelyes, világtól elrejtett helyzetében azonnal reagált a II. vatikáni zsinatra – a zsinaton polgárjogot nyert gondolatai voltak már a 30-as években is. Márton Aron jól „mozgott” a szekularizált világban, ez jól látható volt már akkor is, amikor 1933-ban kolozsvári egyetemi lelkész lett. Akkor is és a II. vatikáni zsinat után is az önálló döntés lehetőségét látta meg a szekularizált világban. Önálló döntés nélkül nincs érett személyiség, nincs felnőtt kereszténység.

Már a kényszerlakhely feloldása után, 1970-ben beszélt bérmlásokon arról, hogy megváltoztak a hit szociológiai feltételei. A természettudományok és a technika forradalmi változásokat hoztak, könnyebbé tették az ember életét, ugyanakkor ezek a változások megváltoztatták az ember gondolkodását. Az erdélyi vallásosságban ez messze nem jelentett olyan változásokat, mint Nyugaton, de Márton Áron, aki mindig felkészítő apostol volt, már a jövőre gondolt. „Ma már nem születünk olyan társadalomba, melyben a kereszténység magától értetődő. Akár akarjuk, akár nem, ma *mindenkinek szembe kell néznie a különböző világnézetekkel*. (...) Mindenkinek tehát *személyesen* kell döntenie.” A megváltozott helyzet minőségi változást is rejtetget, de a szekularizált világ olyan környezetet is jelent, „melyet az ember úgy manipulál, mintha válaszfal lenne az ember és az Isten között. (...) Az ember megrekedhet ebben a világban, de ki is emelkedhet belőle.”⁴⁴ Márton Áron a pluralista, többféle felfogást hordozó világban tanúságtételre, a hit tudatos vállalására biztatja a fiatalokat, akiknek kiszolgáltatta a nagykorúság szentségét. Sokszor beszélt arról papszenteléseken és bérmlásokon is, hogy a keresztény ember felelőssége az, ha sokan elszakadnak Istentől, mert a „hitehagyás” mögött sokszor az áll, hogy a keresztények képtelenek felmutatni életükkel Isten arcát.

Ahhoz, hogy a keresztény ember hatni tudjon a világra, ismernie kell a pluralista világban élő ember problémáit, nehézségeit, gondolkodását. A világnak főként a második világháború utáni változásaira a katolikus ember kétféleképpen reagálhat. Kiválthat ez önvédő tradicionalista reflexeket, amivel bezárkózva, a „romlott világ” felett, a világtól elidegenedve lehet erkölcsi prédikációkat tartani. Ebben a tradicionalista álláspontban leginkább a hasonló gondolkodásúak találhatnak egymásra, szellemi teljesítményt nem igénylő módon egymásnak beszélnek, ami azoknak az önerősítése, akik idegenül érzik magukat a változó világban. Nevezhetjük ezt burokból élő önhittségnek is. De lehet úgy is reagálni a világ változásaira, hogy az ember ráhangolódik a mellette lévő másik, más helyzetben lévő, más-ként érző és gondolkodó emberre, és *megfelelő nyelvezet* segítségével, párbeszédben megfelelő hatást lehet kifejezni. Márton Áron ezt az utóbbi utat választotta, amihez talán lelkiségének az a jellemzője segítette, amit kétszer is, fiatalon és öregen is megfogalmazott. Még 1939-ben, fiatal püspökként írta: „Az ember két világ polgára egyszerre, lelkének gyökérszála az éghez kötik, lábával sáros földi utakon botorkál.”⁴⁵ Közel négy évtizeddel később, 1975-ben pedig

Csíkszeredában és Székelyudvarhelyen bérálás alkalmával mondta el: „A keresztény ember tehát két világ polgára. Igazi hazája az égben van, de oda az út a földön át vezet.”⁴⁶ Ez a lelkület mutatja, hogy az ember keresztényként nem lehet elidegenedett ebben a világban. Ismernie kell a világ bajait, ismernie kell azt a nyelvezetet, amivel a világot megszólíthatja. A két világ másodikja a szekularizált világ, amire a gondolati pluralizmus jellemző. Az így megfogalmazott keresztény identitás tudatos szintézist jelent az ég és a föld között. Márton Aronra jellemző lelkület ez: nem volt „képlékeny” elvtelenül idomuló ember, de a párbeszéd mestere volt, és arra biztatta papjait és az általa bérált fiatalokat is, hogy keresztényként értsék a világ nyelvét – de ne oldódjanak föl benne.

Kényszerlakhelyen élt, amikor a világ sok változását saját sorsában is megélve, 1964-ben reflektált arra, hogy az idő őfelettte elmúlt, az akkorra kialakult világra a fiatalok inkább rá tudnak hangolódni: „minket idősebbeket, akik egy más világban nevelkedtünk, más körülmények közt és más kilátásokkal készültünk az evangélium hirdetésére, kísér a múlt néhány emléke. Mi talán nem tudunk – vagy nem tudunk egészen – a mai nemzedék nyelvén beszélni. Ti viszont ezeknek az időknak a gyermekei vagytok egészen.”⁴⁷ Egy évvel később, szintén papszentelésen arra biztatta a felszentelteket, hogy modern lelkipásztorként kezdeményezzenek új módszereket a lelkipásztorkodásban, mert nem elég a meglévők terelgetése, a pap küldetése missziós küldetés, a papnak „új területeket kell hódítania” a széteső társadalomban, a kommunista Romániában: „Legyetek tehát modern lelkipásztorok. Ismerjétek meg a mai ember problémáit, lelki szegénységét, erkölcsi veszélyeit, földies gondolkozását, természetfölötti érzéketlenségét; s az evangéliumot úgy hirdessétek és képviseljétek, (...) hogy a jókat jobbakká tegyétek, a gyöngékbe, a tétovázókba új erőt és lelkesedést öntsetek, s a hittől messze került emberek érdeklődését felkeltsétek Krisztus iránt. *Legyetek modernnek* abban az értelemben is, hogy vágjatok új csapásokat, kezdeményeztetek új módszereket a lelkipásztorkodásban, *de ne feledjétek*, hogyha az új út nem az oltártól, nem a gyóntatószéktől és nem az imazsámolytól indul el és nem oda tér vissza, nem a Krisztus útján jártok.”⁴⁸ Legyetek modernek – de ne feledjétek: lelkipásztori buzdítás ez arra, hogy a pap, a keresztény legyen két világ polgára. Oltártól, gyóntatószéktől, imazsámolytól indulni és oda visszatérni pedig azt jelenti, hogy a szekularizált világot jól ismerve sem szabad abban feloldódni.

Évszám nélkül maradt fenn a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban Márton Áronnak az elmélkedése, amit talán 1970 körül írt *Hit a modern társadalomban* címmel. Kifejezi benne a pluralista társadalomnak azt a jellemzőjét, hogy különböző életformák és gondolkodásmódok élnek benne egymás mellett, és ebben a keresztény embernek el kell igazodnia, nem idegenedhet el, meg kell találni a megfelelő kifejezésmódokat. „Mivel egyre függőbb viszonyba kerülnek egymáshoz az emberek, az egyén és a társadalom közötti egyensúly fenntartása érdekében *elengedhetetlen követelmény: demokratikus gondolkodás és magatartás, az emberi személy méltóságának a tiszteletben tartása, az autoritarizmus minden formájának kiküszöbölése, az olyan hagyományok feladása, melyek akadályoznák az egyéni döntés szabadságát; (...)* hogy az ember minden kényszersztől és társadalmi nyomástól mentesen *személyesen és szabadon* dönthessen, gondolkozhassek, ítélezhassek és véleményt nyilváníthasson.” A pluralista társadalmat összetartó szabályokat fogalmazta meg itt Márton Áron a keresztény ember számára. A technikai haladás és a közlekedés fejlődése nagy földrajzi távolságokat győzött le, és ennek eredménye „az egész emberiséget összefogó egység” kell hogy legyen. Joggal szeretne emberibb társadalmi rendet minden ember. „Ezek a tények kényszerítik az embert, hogy a más életformák, gondolkodásmódok és magatartások létezését tudomásul vegye. Ezzel az ember szükségszerűen a *pluralizmus* állapotába érkezik, vagyis a különböző felfogások békés együtt-éléséhez, gazdasági, politikai, társadalmi és vallási téren.” Nehezebb a keresztény élet, mint azokban az időkben, amikor a vallás még magától értetődő volt. Sokkal nehezebb a sokrétű világ megismerése, mint régen. De az élő hit új embert teremt, ami az embert alkalmassá teszi arra, hogy felismerje a világot. „Ezért a hitigazságokat mindig a kornak megfelelő formában kell kifejezni. Az igehirdetés mindig találkozás és egyben kihívás.”⁴⁹

Bibó István és Márton Áron egész életükkel és gondolkodásukkal szellemi ellenereje voltak a totalitárius, más véleményt nem tűrő, autoriter rendszereknek. Bibó István a jó iskolái, a benne lévő szellemi erő, a kikezdhethetetlen jellem és szolgálatkészség által társadalomtudósként, jogfilozófusként lett a magyar, a kelet-közép-európai, és európai társadalmi átalakulások leírója, kritikusa. A kritika nála nem öncélú, nem is ideologikus bírálat volt, hanem a jó és a rossz, az igaz és hamis szétválasztása, s ezzel a továbblépés irányát is megfogalmazta. Társadalomelmélete az általa határolt forradalomnak nevezett

konszenzuskereséssel erőszakmentes út lehetőségét fogalmazta meg a kérdőjeles XX. században. Márton Áront a nyitott szíve, az általa már fiatalon megélt nehéz sors, és a megismert világra való helyes reflexió segítette a demokratikus gondolkodáshoz, a pluralista világ elismeréséhez, és ahhoz, hogy jól érezze magát a szekularizált világban, amiben ő karakteres személyiségként nem oldódott fel. Az első világháború lövészárkaiban sok nyomorúságot megtapasztalt, háromszor sebesült ő is, mindháromszor golyótól. Az erőszakmentesség apostolává lett. Papként dolgozott színekatolikus és színmagyar vidéken, ahol ő maga is felnőtt, dolgozott a szekularizáció útját járó székely városban, Marosvásárhelyen, és hosszú évekig a szekularizációban már meglehetősen előrehaladott Kolozsváron. Dolgozott a túlnyomóan román többségű, több felekezetre oszló dél-erdélyi szórványvidéken is, ahol a magyarok nagyon nehéz életet élnek. Püspöki székhelye, Gyulafehérvár is ezen a vidéken van. Jól ismerte az erdélyi nyelveket. Jól ismerte a földrajzilag, társadalmilag, vallásilag, nyelvileg egyaránt nagyon tagolt Erdély sokféle érzésvilágát. Jól ismerte a megközelítés lehetőségét adó nyelvezeteket – ami nem anyanyelvi kérdés, hanem a ráhangolódás kérdése. Tudta, hogy elhatárolódni nem románoktól, nem más vallásúaktól, és nem is a hitüket elhagyott ateistáktól kell – tudta, hogy elhatárolódni ordas eszméktől kell. Tudta, hogy a sokszor másként gondolkodó nehéz életű emberektől nem szabad elhatárolódni. Az egymásba ékelten élő nemzetek és vallások Erdélyében megtanulta, hogy más nyelven beszélő, vagy más vallású emberek által lett kerek egésze Erdély. Mindezek a készségek ötvöződtek benne, így Márton Áronnak nagyon gazdag gondolatvilága alakult. Gazdag írott hagyatéka az ő szellemtörténeti jelentőségét mutatja.

A demokrácia mibenléte

Márton Áron és Bibó István egyaránt bizonyoság arra, hogy a többféle (egymást *nem* kizáró!) gondolkodás megléte, vagyis a pluralizmus a demokrácia jellemzője. Idéztük, hogy Márton Áron követelménynek nevezte a demokratikus gondolkodást, ami tiszteletben tartja az emberi méltóságot, elutasítja az autoritarizmust, és nem akadályozza az egyéni döntés szabadságát. Bibó Istvántól is láttuk már, hogy a demokrata nem fél a más véleményűektől, a más nyelvűektől, nem fél a más fajúaktól és a különböző imaginárius veszedelmektől, melyeket fel is sorol.

A keresztény monarchia középkorban még érvényes tartalma az újkorra kiüresedett. Ezt a francia forradalom könnyűszerrel megoldotta. Ebből következhetett volna az, hogy a demokrácia eszméje egy szerves fejlődés eredményeként kibontakozik. Nem így történt, a demokrácia fejlődése nem volt egyenletes. Bibó István ezt Napóleonnak, az ő erőszakos terjeszkedésének rója fel. „Nincs nagyobb ostobaság annál az iskolai közhelynél, mely szerint Napóleon érdeme, hogy háborúival a demokratikus eszméket egész Európában elterjesztette. Éppen ellenkezőleg, *a demokráciának ez az erőszakos terjesztése* – mint azt Ferrero bemutatta – egyik döntő oka annak, hogy ezekben az országokban a demokrácia és az általa felkeltett közösségi tömegérzelem, a nacionalizmus nem maradt feltétlenül egybekapcsolva, hanem egymással szembefordítható eszmei rendszerekként jelentkezett.”⁵⁰ A következő fő részben lesz még alkalmunk azt látni, hogy Bibó István a nemzeti közösségért érzett egzisztenciális félelemért, tehát a Kelet-Közép-Európában átélt nemzetföltésért, a magukat demokráciáknak valló nyugati hatalmaknak, a tőlük keletre lévő országok iránti érzéketlenségét teszi felelőssé. A demokrácia eszméjét sajátjaként hirdető Nyugatnak ez a gyarmatosító mentalitású érzéketlensége sok országban szembefordította a nemzeti érzést a demokratikus érzéssel, s ezzel kialakította az antidemokratikus nacionalizmust. Tegyük hozzá ehhez azt is, hogy a nyugati gyarmattartó országok az egykori gyarmataikon is tönkretették a demokrácia hitelét.

A nehezebb sorsú országokban megjelent antidemokratikus nacionalizmusnak volt előzménye az, hogy Napóleon, akihez mint franciaéhoz a haladás és a demokrácia fogalmát, és ezzel a francia forradalommal együtt járó terrort és káoszt társították, nemzeti szuverenitásokat sértett. Emiatt sokan, akik hű hazafiak akartak lenni, szembefordultak azzal, amit Európának ebben a régiójában a francia forradalom után demokráciaként lehetett megismerni. Ma, itt a magyar nyelvű közösségben a demokrácia elfogadott fogalom, de Magyarországon olykor hallani, hogy *a haladás mint szitokszó* hangzik el. Fenntartva, hogy e tanulmánynak nem célja az, hogy mai viszonyokat elemezzon, azonban e mai jelenséggel kapcsolatban el kell mondanunk, hogy Bibó István, és Márton Áron is, a XX. századi jelenségeket folyamat eredményeként írják le, Bibó István az idézett szövegében például a francia forradalom által fölemelt Napóleontól indít egy félelemkeltő folyamatot – és a folyamatok nem állnak meg. Az alakítás tőlünk függ. Erről a problémáról még annyit, hogy Prohászka

Ottokár nagyon gyakran leírta a „haladás” szót, és mindig szükséges dologként említette, nála a haladás nem volt pejoratív fogalom. Bibó István a Nyugat, valamint a kelet-közép-európai országok összevetésénél – a marxizmus nyugati hatástalanságát indokolva – írja, hogy Nyugaton „a nemzeti keret egy hosszú időre visszanyúló, folytonos reális faktumot jelentett”. A kelet-közép-európai kis nemzeteknek azonban folytonosan küzdeni kellett létükért, ezért tudta a Nyugat ezekben az országokban szembeállítani a demokráciát a nemzeti érzéssel. „A közösségért való egzisztenciális félelem volt az a döntő tényező, mely ezekben az országokban a *demokrácia és a demokratikus fejlődés* helyzetét labilissá tette.”⁵¹ (Kiemelés Bibó Istvántól; V. L.) A Nyugat, amely oly’ szívesen „leckéztet” a demokrácia nevű tantárgyból, súlyos felelősséget visel helyzetünkért! *A közösségért való egzisztenciális félelem* akár tantárgyi tételének megfogalmazása után írja le Bibó István, hogy „*demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni*”.⁵²

A demokrácia görög szó, aminek jelentése („démokratia”) népuralom. A „demosz” szóból képződik, ami jelent területet, országot, nyilván azt, amit egy nép benépesít; jelenti a szabad polgárok összességét, a demokratikus államot, vagy épp magát a demokráciát. Figyelemre méltó a „démokrantosz” kifejezése is, ami azt jelenti, hogy a néptől jóvá hagyott – ezt ma úgy mondjuk, hogy legitimitás. E kifejezések a klasszikus ógörög városállamok demokráciájából erednek, és máig jelentést hordoznak. Arisztotelész ennek elveit a *Politika* című művének Hatodik könyve, 2. pontjában írja le. „A demokratikus alkotmány alapelve a szabadság...; a szabadság egyik feltétele pedig az, hogy az alattvalók és a vezetők váltsák egymást.” Ez a kitétel a demokratikus választásokra vonatkozik. Arisztotelész művében megjelenik a szociális jogoknak bizonyos feltétele: „minden polgárnak egyformán kell részesednie az alkotmányjogokban; s így természetes, hogy a demokráciákban nagyobb hatalmuk van a szegényeknek, mint a gazdagoknak: az előbbiek többen vannak, márpedig a többség akarata dönt”.⁵³ Bibó István a demokrácia klasszikus fogalmával összhangban írta le a modern demokrácia mielenlétét: „Demokrácia: a nép uralma, közelebbről egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni, és ha kell, el tudja kergetni. (...) A demokráciához a népnek tudatában kell lennie valaminek, ami rejtve marad az Isten kegyelméből való politikai tekintélyek uralma alatt álló közösség

előtt: annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik.”⁵⁴

Bibó István a Magyarországon 1945-ben előállt helyzetben, amikor esedékessé vált „a feudális, úri öntudat és a jobbágysági alázat alaphelyezeteinek felszámolása”, bevezetett egy fogalmat, ami a *határolt és tervezett forradalom*. Azért vezette be ezt a fogalmat, mert látta „a pillanat teljes forradalmiatlanságát, kérdés, mi folyhatik le az elengedhetetlenül szükséges forradalmi változásból”. Írja, hogy Angliában kialakult a megegyezéssel forradalom technikája, annak gyakorlata, hogy meg lehet egyezni hatalmi helyzetek átengedésében. Magyarországon azonban nincs miben és nincs kivel megegyezni. „Nincs miben, mert ebben egyezkedésnek, engedményeknek helye nincs. Nincs kivel, mert az úr és a szolga nem egyezhetnek meg arra nézve, hogy ők ezentúl teljes és egyenlő emberi méltóságot fognak tulajdonítani maguknak és a másoknak, s még kevésbé képzelhető, hogy valamiféle megegyezés által valóban egyenlő emberi méltóságra tudnak eljutni. A szolgák felszabadulása csak az urak ellenére vagy legjobb esetben az urak nélkül történhetik meg.” Ahhoz, amit határolt és tervezett forradalomnak nevezett, Magyarország „nagyfokú konszolidációs szükségletét” társította, mert konszolidáció tudja útját állni „a közéletünket elborító félelmeknek és rémképeknek”. Bibó István ebben nagy mentális energiamegtakarítást látott. „*Ha van ország, amelyiknek ilyenfajta energiamegtakarításra szüksége van, akkor Magyarország az.*”⁵⁵

Márton Áron 1946-ban Marosvásárhelyen beszédet mondott a demokrácia szükségességéről és erkölcsi feltételeiről. Bibó István leírta, hogy Nyugatról érték olyan hatások a kelet-közép-európai térséget, ami itt szétválasztotta a nemzeti érzést és a demokratikus elkötelezettséget. Márton Áron beszéde helyre tette ezt. Beszédét körlevél formájában is közzétette. A beszéd és körlevél kezdő gondolata az, hogy a demokráciát nem a külső felépítése szerint kell megítélni, mert az a népek sokfélesége miatt különböző lehet. Ugyanezt vallotta Arisztotelész is, aki Krisztus előtt három és fél évszázaddal írta: „a demokráciának több, éspedig egymástól elütő formája van”.⁵⁶ Márton Áron vallotta, hogy egy demokráciát az minősít, hogy mit tesz az emberért, mert minden társadalomnak „az alapja, és egyben oka és célja az ember”. A demokrácia működéséhez két sarkalatos jogot biztosítani kell, a vélemény szabad kinyilvánításának jogát, és a szabad választás jogát. Ezek együtt feltételezik az egyesülési szabadsághoz való jogot is. Márton Áront a demokrácia és a szabadság össze-

függése foglalkoztathatta, mert az ellenkező vélemény kimondásának szabadsága a politikai élet minden résztvevőjének érdeke, hiszen e nélkül nincs kontroll, nincs önellenőrzés. A demokrácia ismérvei között Bibó István is felsorolja az ellenőrzés lehetőségét. A társadalom tagjainak ahhoz, hogy élhessenek a valóságos demokrácia által biztosított jogokkal, joguk van tudni az igazságot. A két diktatúra közötti Romániában, 1946-ban ezt tudatosítva arról szólt Márton Áron, hogy ahol a polgárok csak megszűrt információkhoz juthatnak hozzá, ott nem létezik reális politikai választás, ott a demokrácia csak üres szólam. A XX. század a diktatúrák, a tömegek százada volt, ezért mondta Márton Áron: „A tömeg nem azonos a néppel. A nép saját erejéből cselekszik, a tömeget kívülről mozgatják.” Akkor, az 1946-os politikai helyzetben a demokrácia mibenlétének tömör kifejezését adta: „*A demokrácia tulajdonképpen védekezés az önkény, az erőszak, a diktatúra minden formája ellen. A demokrácia, amikor az ember és a társadalom, az egyén és a közösség helyes viszonyát és zavarmentes összedolgozását kívánja biztosítani, ki akar küszöbölni minden önző és önkényes beavatkozást, amely akár az egyén, akár a társadalom célját sérthetné.*”⁵⁷ Márton Áronnak a 30-as évek második felében készült több szövegén, írásán és beszédén egyaránt felismerhető, hogy népét készíti fel a készülő katasztrófákra, amikre ő a jelekből következtetett. Ezt ezen az 1946-ban írt és mondott beszéden is felismerjük: népét készítette fel a készülődő diktatúrára, ami a „demokrácia” hangzatos jelszavával közeledik, de egy diktatúrának semmi köze nincs a demokráciához.

Amit elmondott, különösen az ember és társadalom, egyén és közösség viszonyáról, az a XX. századi perszonalista filozófiának, a kereszténység által ihletett filozófiának is alapja. A teremtes rendje olvasható ki belőle, ami szerint az ember egyszerre megismerhetetlen egyéniség, ugyanakkor közösségi lény, akit nagy jogok és méltóság illet meg, ugyanakkor letagadhatatlan kötelességei vannak a közösség, az embertársak felé. Még a marosvásárhelyi beszéd előtt, 1946. április 7-én Kolozsváron az érett személyiséghez kötötte a demokrácia intézményét: „A demokrácia azért a legnehezebb társadalomrendező elv, mert magas *erkölcsi* követelményeket állít fel, mind a vezetőkkel, mind a vezetettekkel szemben.”⁵⁸ Itt is ráismerünk Arisztotelészre, akitől idéztük, hogy a demokráciában a vezetők és a vezetettek (ahogy Arisztotelész írja: az alattvalók) váltásuk egymást, ami a választás által történik, és egymás váltása közös felelősségre utal. Márton Áron az érett sze-

mélyiséget igénylő lelkiismeretvizsgálathoz kötötte azt, hogy a világ megváltozzon: „a bajok oka nem a külső körülményekben van, hanem az emberi lélekben”.⁵⁹ Mindkét fajta materializmus, a marxizmus és a liberalizmus is azt vallja, hogy meg kell változtatni a világot, át kell alakítani a „körülményeket”, és akkor majd megváltozik az ember is. Ezek a „társadalommérnökök” elfelejtik föltenni azt a kérdést, hogy a „körülmények” mitől rosszak. A marxista és liberális önjelölt „megváltók”, mint afféle világváltoztatók, valamilyen társadalmi felépítmény függvényének látják az embert. Isten azonban embert teremtett, nem társadalmi felépítményeket és körülményeket, az embernek kell megváltozni, és attól javulnak a körülmények is.

A demokrácia azért jobb, mint bármilyen abszolutizmus, mert abban nem az egyszemélyi uralkodótól, nem az autokratától, nem a diktátortól, hanem magától az embertől függ, hogy ő milyen körülmények között él. Ehhez szorgalmaz Márton Áron érett személyiséget, amivel, mint választópolgár, a szavazóurnákhoz járul. „A nép politikai jogait (...) a választások alkalmával érvényesíti, egyébként az államhatalom irányítása a parlament, illetve a többséggel rendelkező parlamenti párt kezében van.”⁶⁰ Bibó István az 1956-os forradalom idején, a politikai és alkotmányjogi kibontakozás útját keresve közölte: „a demokrácia egyetlen lehetséges formája a szabad, és pedig több párt közötti szabad választáson alapuló parlamentáris demokrácia”.⁶¹ Demokráciában *elképzелhetetlen az, hogy ne kelljen gondolkodni*, mert hogy valakik szerint Marx, vagy bármely újabb „megváltó” már megadta volna a választ a kérdésekre. Demokráciában igenis gondolkodni kell, és így lehet választani.

Bibó István egyedülálló teljesítménynek nevezte azt a középkori nyugati keresztény törekvést, ami a hatalmi viszonyokat – a keleti autokráciákhoz képest mindenképpen – az erőszakmentesség felé segítette. A feudalizmus végén jelentkező abszolutizmus és az azt követő liberalizmus ettől elért, a keresztény államiság azokra a századokra már kiüresedett máz lett. Márton Áron 1947. január 1-jén a XX. századra kialakult helyzetért többek között az államokat is felelőssé tette ezért, mert „törvényeikkel egymás után lazították meg a legnagyobb erkölcsi kötelekeket”.⁶² Az eszmék harcának nevezte a XX. századot, amire most már visszatekinthetünk: a náciizmus 1945-ben megbukott; a kommunizmus 1989-ben megbukott; a legnagyobb erkölcsi kötelekeket meglazító liberalizmus még hátravan. Ha Bibó István egyedülálló társadalomszervezési elvnek nevezte azt a keresz-

tény társadalmi elvet, ami már a középkorban elviselhetővé, Bibó fogalmazásával erőszakmentessé tette a hatalomgyakorlást, akkor oda kell visszatérni – nem a középkorhoz, hanem a keresztény gyökerű, erőszakmentes társadalomszervező elvhez. Ha ma vannak liberálisok és szocialisták, akik jóval a kommunizmus megbukása után *már* Bibóra hivatkoznak és teátrális pózban a szobra előtt szónokolnak, akkor Magyarországon talán általánosan elfogadottá lehet a keresztény társadalomszervező elv. A keresztény társadalomszervező elv, ami elvezetett a modern demokráciákig, a mai időkben nem tételes vallást, hanem azt a keresztény erkölcsöt jelenti, amiről a fentiekben olvashattunk. A szocialisták és a liberálisok nem tagadhatják, hogy ami az ő történetükben és eszméikben az utóbbi 200 évben *általánosan* elfogadható volt, az a zsidó és keresztény kinyilatkoztatásból: a Tízparancsolatból, Jézus szavaival a törvényből és prófétákból (Mt. 7,12), valamint az evangéliumból ered. Márton Áron és Bibó István gondolkodásából egyértelmű, hogy ez a keresztény szellemű társadalomrendező elv nem lehet alá- és fölérendeltségen alapuló konstrukció, mert *ami demokrácia, az csak mellérendelő lehet.*

Márton Áron a püspökké szentelésének 7. évfordulóján, 1946. február 10-én, a Gyulafehérvári Papnevelő Intézetben működő Erdélyi Magyar Egyháziroldalmi Iskolában beszédet mondott, amit egy gyorsírást ismerő papnövendék lejegyzett, és így a szöveg a Gyulafehérvári Papnevelő Intézet levéltárában fennmaradt. Ebben hangzott el: „Szóvá tették többen a világiak és egyháziak közül azt is, hogy a *demokratákkal barátságot tartok fenn* és ez némiképp és név-értelemben igaz is. Régen megtanultam, hogy *az emberekben az embert nézzem*, sohasem szoktam volt meg, hogy az embereket politikai pártok miatt, mint embereket egyszerűen minősítsem, elvessem, vagy megdicsérjem. Azonkívül éppen az elmúlt esztendő olyan helyzetet teremtett, melyet mint mindenért és egyedül felelős püspöknek komolyan kell mérlegelnem.”⁶³ Márton Áron ismerte az evangéliumi keskeny utat. Az, hogy nem hódolt be semmilyen politikai rendszernek, nem jelentette azt, hogy ő, a párbeszéd mestere, ne lett volna szóértő, még a tőle eltérően gondolkodót is megbecsülő ember. Aki tud mérlegelni, az nem szédül az evangéliumi keskeny utat övező szakadékok egyikébe sem, és ez nem felekezeti kérdés, hanem a személyi érettség, a demokráciára való érettség kérdése.

JEGYZETEK

1. Bibó István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. In. Bibó II. köt. 371. o.
2. U. a. 372–373. o.
3. Altaner Bertold: Ókeresztény irodalomtörténet (Patrológia) Fordította és átdolgozta: Hermann Ipoly László O.S.B. Szent István Társulat, Budapest, 1947. 242–243. o.
4. Vanyó László: Az ókeresztény egyház irodalma. Szent István Társulat, Budapest, 1980. 824–827. o.
5. Márton Áron levele Petru Groza miniszterelnökhöz. 1946. január 28. In. Márton Áron: Egyház–Állam. Márton Áron hagyatéka 13. Sorozatszerkesztő: Dr. Marton József. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2016. 79–91. o.
6. Márton Áron húsvéti szózata 1945. In. M. Á. a lelk... 123. o.
7. Mikó Imre: Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. Stádium kiadása, Budapest, 1941. 50. és 74–75. o.
8. Csatári Dániel: Forgósélben. Magyar-román viszony, 1940–1945. Akadémiai Kiadó, 145. o.
9. A Jakabffy Elemér által kezdeményezett sajtóvitát közöltem az általam összeállított Márton Áron a lelkiismeret apostola című könyv függelékében. Jakabffy Elemér vitaindítója a Magyar Kisebbség (Lugos) 1941. június 1-i számában jelent meg. A hozzászólások: Kacsó Sándor: Felekezeti iskoláink kérdéséhez (1941. június 16.); Szemlér Ferenc: Ragaszkodjunk-e a hitvallásos oktatáshoz? Szerkesztőségi összefoglaló Bitay Pál és Keresztes Albin OFM hozzászólásával (1941. július 16.); A hitvallásos nevelés ügyéhez. Szerkesztőségi összefoglaló Szabó János, Bitay Lóránt Zoárd református lelkész, hozzászólásával, valamint a temesvári Déli Hírlaphoz Boros Béni és Vasvári Aladár brassói plébános által a témáról küldött cikke ismertetésével.
10. Kurkó Gyárfás: Országos Petőfi-alapot! Felhívás a romániai magyar néphez. 1945. június 17. Közli: Világosság (Kolozsvár), 1945. június 21. In. Kurkó Gyárfás emlékére. Szemelvények beszédeiből, cikkeiből és róla szóló írásokból. A dokumentumokat gyűjtötte: Lipcsey Ildikó. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 56–58. o.
11. Gunda Béla levele Virt Lászlóhoz. 1982. május 9.
12. Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In. Bibó III. köt. 75. o.
13. Bibó István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. In. Bibó II. köt. 374. o.
14. Márton Áron: A jövő társadalmának irányító elvei. Elmélkedésvázlat, é. n. In. Marton 19. 68. o.
15. U. a. 68–69. o.
16. Márton Áron körlevele 1946. IX. In. M. Á. a lelk... 175–176. o.
17. Bibó István: tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására. 1956. november 6. In. Bibó IV. köt. 175. o.

18. Bibó István: Az államhatalmak... U. a. 392. o.
19. Balogh Edgár szóbeli közlése Virt László számára.
20. Ferencz Ervin OFM szóbeli közlése Virt László számára.
21. Márton Áron körlevele 1946. IX. u. a. 180. o.
22. Márton Áron levele Kacsó Sándorhoz, a Magyar Népi Szövetség elnökéhez, 1948. március 24. In. M. Á. 1996. 111. o.
23. Groza Péter és Márton Áron püspök a romániai egyházak és az állam együttműködéséről. Kis Újság (Budapest) 1948. május 20.
24. Márton Áron körlevele 1946. IX. u. a. 181. o.
25. Bibó István: A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja. 1956. október 30–31. In. Bibó IV. köt. 160. o.
26. Márton Áron beszéde, Kolozsvár 1945. október 28. In. M. Á. a lelk... 144. o.
27. Márton Áron: Jézus Krisztus, a szolga. In. Márton Áron: Oltáriszentség, Krisztus Király. Márton Áron hagyatéka 4. Sorozatszerkesztő: Dr. Marton József. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2008. 208. o.
28. Németh László: A minőség forradalma. Tanu 1933. január, III. füzet, 137. o.
29. Németh László: A Medve utcai polgári. Magyar Élet Kiadás, Budapest, 1943. 7. o.
30. Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In. Bibó III. köt. 76–77. o.
31. Márton Áron: A katolikus pedagógia feladata (Válasz egy levélre). Erdélyi Iskola 1933/34. évf. 3–4. sz. In. Marton 8. 51–52. o.
32. Márton Áron: A jövő társadalmának irányító elvei. In. Marton 19. 68. o.
33. Márton Áron: Eszmék harca. Előadás, 1939. szeptember 27. In. Marton 15. 186. o.
34. Márton Áron beszéde, Kolozsvár, 1945. október 28. In. M. Á. a lelk... 139. o.
35. U. a. 144. o.
36. Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In. Bibó III. köt. 13–14. o.
37. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In. Bibó I. köt. 540–541. o.
38. Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Magyar Krónika című sorozat, Kolonel Lap- és Könyvkiadó. 1989. 24. o.
39. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In. Bibó I. köt. 300. o.
40. U. a. 308. o.
41. U. a. 312. o.
42. U. a. 313. o.
43. Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In. Bibó III. köt. 62. o.
44. Márton Áron: A bérmlás szentsége – A három ígélet kötelezettsége. Bérmlási beszédek 1970–1973. In. Marton 2., 73–75. o.
45. Márton Áron: Egyház és nevelés. Erdélyi Iskola 1939/40. évf. 1–2. sz. In. Marton 8, 95. o.
46. Márton Áron: A keresztény ember feladata a világban. Beszéd, Csíkszereda és Székelyudvarhely, 1975. In. Marton 2. 128. o.
47. Márton Áron beszéde papszenteléskor, Gyulafehérvár, 1964. április 5. In. M. Á. 1997. 80. o.
48. Márton Áron beszéde papszenteléskor, Gyulafehérvár, 1965. április 25. In. M. Á. 1997. 84. o.

49. Márton Áron: Hit a modern társadalomban. Elmélkedés, é. n. In. Marton 3. 109–112. o.
50. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In. Bibó I. köt. 331. o.
51. U. a. 334. o.
52. U. a. 334–335. o.
53. Arisztotelész: Politika. Hatodik könyv, 2. p. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969. 293. o.
54. Bibó István: A magyar demokrácia válsága. Valóság, 1945. évf. 2. sz. In. Bibó II. köt. 50. o.
55. U. a. 54–57. o.
56. Arisztotelész i. m. 292. o.
57. Márton Áron körlevele 1946. IX. In. M. Á. a lelk... 174–178. o.
58. Márton Áron beszéde, Kolozsvár, 1946. április 7-én. In. M. Á. a lelk... 163. o.
59. Új év küszöbén. Márton Áron beszéde, 1947. január. 1. In. M. Á. a lelk... 191. o.
60. Márton Áron körlevele 1946. IX. In. M. Á. a lelk... 180. o.
61. Bibó István: A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja. 1956. október 30–31. In. Bibó IV. köt. 159. o.
62. Márton Áron: Új év küszöbén. i. m. 193. o.
63. Márton Áron válaszbeszéde püspökké szentelésének 7. évfordulóján (Töredék) Erdélyi Magyar Egyházirodalmi Iskola, 1946. február 10. In. Márton Áron: Alkalmi beszédek 2. Márton Áron hagyatéka 17. Sorozatszerkesztő Dr. Marton József. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda 2018. 75. o.

ORSZÁGHATÁROK – AZOKTÓL, AKIK „TÖRTÉNETESEN DEMOKRÁCIÁK”

A nacionalizmus értelmezései

Márton Áron 1933. május 1-jén, a Veress Ernő főszerkesztő által jegyzett, kolozsvári Erdélyi Tudósító Márton Áron által szerkesztett számában *A mi utunk* címmel a politikai-ideológiai izmusoktól óvja az erdélyi ifjúságot. A liberalizmustól, a szocializmustól és a nacionalizmustól egyaránt óv. A nacionalizmusról azt írja, hogy „*a nemzetet isteníti*”. Rövid eszmefuttatása végén leírja: „abszolútum egyetlen egy van: az Isten”.¹ Három évvel később, 1936-ban ősegyházi mintára hivatkozva beszélt arról, hogy „az Egyház születésének első napjain hirdettetett ki, hogy Isten országában egyik népnek és egyetlen államnak sincsenek előjogai”.² Majd pedig amikor 1938. szeptember 29-én már, mint erdélyi apostoli kormányzót, beiktatták a kolozsvári Szent Mihály templom plébánosi székébe, akkor kötelek szűkségességét fogalmazta meg az erdélyi nemzetek között: „Nem azt fogom keresni, ami elválaszt, hanem ami összeköt. Vallom és vállalom Krisztus alaptanítását, hogy Isten mindannyiunk közös atyja és mi, még akkor is, ha nyelvi és vallási elkülönülés következtében más táborba szakadtunk, mindnyájan testvérek vagyunk.”³ Márton Áron teremtéstani alapról nézte az embereknek nyelvi alapon történő megoszlását, és a különbözőséget természetesnek véve összetartozásról beszélt. A nemzet ürügyén embertelen dolgok történtek a második világháború alatt. Maig ismerős az a „nemzeti” típus, amelyik csak úgy képes a saját nemzetéhez tartozónak érezni magát, ha a szomszéd népet gyűlöli. Beteg, ferde gondolkodásnak nevezte ezt a kisiklott nemzetszemléletet, ami legalább annyira ártott a saját nemzetnek, mint amennyire a szomszéd népnek. Ez a kisiklott gondolkodás „elvetette – mert gyöngeségnek minősítette – a felebaráti szeretet tanát s helyébe a gyűlölet tanát állította azzal az indoklással, hogy a nemzet tagjai csak a gyűlöletből meríthetik a nemzeti érdekek érélyes és eredményes szolgálatához szükséges lelkület erejét”.⁴ Ha a nyelvi tagságban összetartozást látott, akkor logikusan nevezhette elferdült állapotnak a nemzeti gyűlölködést.

Márton Áron és Illyés Gyula kétszer találkoztak személyesen, 1946-ban és 1956-ban, mindkétszer Gyulafehérváron. Illyés 1945-ben Márton Áronnal és Bibó Istvánnal rokon módon fogalmazta meg a nemzeti problémát, összekötötte a demokráciával. „A magyar demokrácia alaprövidjája lesz, hogy mikorra és hogyan tud azonosulni a nemzettel.” A baloldalra gondolva látta azoknak a nemzeti eszmétől való idegenségét: „mintha ők e magyarságon kívül állóknak tekintenék magukat”.⁵ Nem kétséges, hogy a más népek ellen irányuló nacionalizmus nem más, mint demagógia, de az sem kétséges, hogy van antinacionalista demagógia is, ezt fejezte ki Illyés. Már idős ember volt, amikor – 1970-ben – leírta klasszikus, sokat idézett mondatát, melyben a nemzeti gondolatot szükségessékként megfogalmazva elhatárolja a nemzeti öncélúságtól: „Nemzeti, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért.”⁶ A két személyes találkozáson túl, üzenetközvetítőkkal, mégpedig Keresztury Dezső és Keresztes Sándor egykori Barankovics-párti politikus által, végig megvolt a szellemi kapcsolata a romániai elszigeteltségben élő Márton Áronnal. Illyés még az 1980. augusztus 22-i és 23-i naplójegyzeteiben is megemlékezik a közvetítők útján fennálló szellemi kapcsolatról, még abban is reménykedik, hogy Márton Áron túléli őt és misét mond érte a gyulafehérvári székesegyházban. Közben Budapesten Bibó István és Illyés között több évtizedes, Bibó haláláig tartó barátság volt. Egy-másra hatások, rokon gondolatok lehettek a határ fölött, miközben Bibó és Márton Áron személyesen nem ismerték egymást.

Bibó István a több évszázados európai társadalomfejlődést vizsgálva, térbeli-területi elkülönülés szerint differenciáltan használja a nacionalizmus kifejezését. A nyugati fejlődést nem gátolta sem a cári, sem a török, sem a Habsburg-terjeszkedés, ott nem kellett megküzdeni a nemzeti létért. „A *demokratikus nacionalizmus*, mely lényegénél fogva a saját közösség lelkes birtokbavételét jelentette, hajlamos volt arra, hogy a szomszéd területeinél megálljon.”⁷ Logikus összefüggés ez a szemlélet Illyésnek az idézett gondolatával, ami szerint a demokrácia alaprövidjája lesz az, hogy hogyan azonosul a nemzettel – a nacionalizmus szó használata a Bibó által megfogalmazott jelzős szerkezetben az a terminológia, amit Illyés patriotizmusnak nevezett. Amit Illyés írt, a háború utáni magyar helyzetre vonatkozott, Bibó pedig történeti visszatekintésben írta a Nyugatra. Amit Bibó István a germán, cári és ottomán hatalom által nem fenyegetett Nyugatra vonatkozóan demokratikus nacionalizmusnak nevezett, azt Franciaországon kívüli területeken kétségkívül megza-

varta Napóleon terjeszkedése, de akkorra már kialakultak a nyugati modern államok. Más volt a helyzet Közép- és Kelet-Európában, ahol „az ottomán hatalom előretörése döntötte meg a meglévő nemzeti kereteket”, majd e térségben „végzetes államalakulat” zavarta össze az újkori állam-és nemzetalakulás útját. „Ez az államalakulat a Habsburgok birodalma volt.”⁸

A Nyugat, mely 1938/39-ben cserbenhagyta saját szövetségeseit, a háború után nem mért azonos mércével. A háború után demokráciára hivatkozva zajlott a felvidéki magyarok állampolgárságtól való megfosztása, kitelepítése, deportálása, elűldözése, iskoláinak bezárása, sajtójának betiltása, esetenként agyonverése és agyonlövése (a tágabb anyai rokonságomban mindkettőre van egy-egy példa), amikor Bibó István a térség antidemokratikus nacionalizmusainak közös felelősségét fogalmazta meg: „A *demokráciára való üres hivatkozás* helyett igazabb dolog felismerni, hogy a politikai morálnak egyugyanazon lejtője felé botorkálnak a kelet-európai kis népek egyaránt.” Hitleri koncentrációs táborokat felidéző Csehszlovákiáról ír – megtette ezt Fábry Zoltán baloldali, felvidéki magyar író, vagy Pavol Jantausch szlovák püspök is –, ami felújítja „a kelet-európai acsarkodás” szokott útjait. Különböző fogalmak lettek a nemzeti stréberség eszközei, nemzetek között is, és nálunk, a vesztesnek besorolt nemzetnél, még a belpolitikában is. „Végül ezek a népek nagyon egyformák, akár a demokratikus, akár a fasiszta érdekek bunkójával hadakoznak is egymás ellen, s ha meg is van itt bizonyos fokig a demokrácia és a fasizmus szavainak az európai értelmük is, ugyanakkor sohasem függetlenek attól, hogy mire és ki ellen lehet őket felhasználni. Az igazi demokrácia és az igazi megbékélés akkor kezdődik majd ezek között a népek között, amikor először jut majd kifejezésre közöttük a *közös elaljasodásra való közös rádőbbenés*.”⁹

Mivel e fő részben az országhatároknak a térségünkre idegenként szemlélő nyugati hatalmak és a Szovjetunió által történt megvonásáról van szó (a fő rész címében idézett „történetesen demokráciák” kitétel Bibó Istvántól való), ezért fontosnak látom, hogy előzőleg megnézzük, mit is lehet gondolni nacionalizmus alatt. Egyik hivatkozás sem szól arról, hogy az egyik nép nacionalista, a másik nem. Mivel ez a „besorolás” máig kísérti a gondolkodást, ezt ki kell hangsúlyozni. Nem fér kétség ahhoz, hogy van nacionalista demagógia (ez a jobboldalt terheli); és van antinacionalista demagógia (ez pedig a baloldalt terheli). Bibó István és Márton Áron egyaránt kifejezték a népek egymásra utaltságát, amiről a nacionalisták nem akarnak

tudomást venni – ugyanígy kifejezték ezt Illyés, de még sorolhatnánk, Németh László, Kodály, Bartók, és mások is.

A területi viták nyomorúságai

Bibó István 1942–1944-ben írt terjedelmes, kiütkereső tanulmánya egyik fejezetének címét választottam ide. Közép- és Kelet-Európában nagy területeken nem az önállóságukban nagyhatalmak által veszélyeztetett országok államhatárai, hanem egyes *államokon belül is, a nyelvi határok* váltak a nemzetek lakóhely szerinti elhatárolójává. A nyelvi keretek nem mindenhol esnek egybe a történeti államterülettel, így a birtoklásra való igény tekintetében két szempont alakult ki: „az egyik a történeti hovatarozás, a status quo, valamely történeti érzelem vagy igény szempontja, a másik az etnikai, nyelvi hovatarozás szempontja”. A nagy vegyes nyelvű területek kialakították azt a kettős értékelést, hogy a kisebbségben élők nyelvi hovatarozás szerint, a többségben élők a történeti területhez fűződő érzelem szerint gondolkodnak. Bibó István politikai hisztériák okát látja ebben. „Minden politikai hisztéria ugyanis egyrészt félelemből és bizonytalanságérzésből származik, másrészt a felelősség és feladatok vállalása előli kitérés vágyából.”¹⁰ A magyar–román területi vitákon jól látni ezt a problémát: a magyar szemléletből máig ismerős az álláspont, ami nem etnikai, hanem történeti igénnyel *egész Erdélyt* birtokon belül akarja tudni; a román szemlélet pedig Erdély román többségére hivatkozva akarja *szintén egész Erdélyt* birtokolni, s ennek érdekében azzal is szembesülni lehet, hogy hosszú évtizedeken keresztül, betelepítésekkel, még az etnikai összetételt is tovább változtatták.

Bibó István a területek körüli politikai hisztériák egyik okának azt látja, hogy akik felelősséget vállalhatnának, azok kitérnek a felelősség és a feladatok elvállalása elől. Arra, hogy mit érhetünk ezen, Márton Áron megfogalmazott egy példát 1935-ben, ami szerint felelősségvállalás helyett a másik népre való mutogatással felelősséget lehet elhárítani. A gyermeket már alig vállaló *magyar úri szemlélet* láttán annak a rétegnek a struccpolitikájáról írt ekkor, melynek pedig saját örökölt szerepe szerint példaadóvá kellene lenni. A román részről megjelent statisztikai adatok arra mutattak rá, hogy a magyarság aránya csökkenőben van. „Azonban mi jó magyar szokás szerint ebben az életünket halálos közletről érintő esetben is kibúvókat kerestünk, vagy veszteségeinkért az egész felelősséget tőlünk függet-

len okokra tologattuk és tologatják a mai napig. A román részről kapott híreket egyszerűen célzatossággal vádoljuk és utánjárás nélkül elvetjük.” Máig ismerős az a magyar felfogás, ami más népekre mutogatva erősíti önmagát, ami nemzeti panaszkodásban éli ki magát, és ezzel hártja a saját felelősséget és a feladatok elvállalását. Pedig *saját utat csak saját erővel* lehet járni. Márton Áron vallotta, hogy más népek is megismerték a széttöredezettséget, de minden erőt összeszedtek, hogy túléljenek, hogy éljenek. „Mi pedig tespedtségbe roskadtan ténfergünk. Másfél évtized óta, ahogy a történelem rohanó, vasas szekere elűtött, azonmód fekszünk az útszélen, mutogatjuk sebeinket, panaszoljuk sérelmeinket, koldusmódra nyújtogatjuk kezünket a járókelők felé, de még nem szedtünk össze annyi önértetet és erőt, hogy fogunkat összeszorítva felálljunk, az út porát leverjük és megmutassuk, hogy gyöngeségünk ellenére tudunk a saját lábunkon járni. S itt vigyorg a másik sejtetem: *ha a magyar úri családok lemondtak a gyermekről, lelkük mélyén, ahol az emberi elhatározások születnek, lemondtak a magyar jövőről és a jövőnk felé építő erőfeszítésekről is. (...) A hangos magyarkodás már nem tud megtéveszteni.*”¹¹ Márton Áron tisztában volt Erdély etnikai összetételével, és az ebből levonható következtetésekkel. Nem ellenségeket keresett, a nemzeti érdekek szolgálatához szükséges lelkiület erejét saját, belső erővel csiholta fel, nem mutogatott másra. Vallotta, hogy „a sebeit mutogató hős” mindig nevetséges.¹² Lesz még mód arra, hogy lássuk az ő álláspontját a magyar–román határról, ami reális szembenézés volt.

Különös az a magyarnak oly szívesen mutakozó szemlélet, ami saját születésével hivalkodik – miközben *életvitelével életellenes*. Kodály azt vallotta, hogy a magyarságot senki nem kapja készen a bölcsőbe. „*Születése még senkit sem tesz magyarrá. Azért is meg kell dolgozni.*”¹³ Márton Áron gondolkodása abba a népi gondolatba illeszkedik, ami elutasítja a hamis paraszttromantikát, ellenben igényt tart a valóságismeretre, fel is tárja azt, és életre irányítja a társadalmat. Akiket nevelt, akár közvetlen kapcsolatban, akár a sajtón keresztül, azokat arra növelte, hogy értelmiségiként ne a saját karrierjüket építsék – ami közben jól lehet panaszkodni –, hanem népüket szolgálják. A területi viták nyomorúságát önsajnálattal és panaszkodással helyett a nép szolgálatával lehet túllépni. A szájukkal magyarok mindig felháborodnak, ha azt a szót hallják, hogy „magyarkodik” – felháborodnak, mert ők magyarkodni akarnak. Epp imént idéztük e szót is Márton Árontól, ő is használta ezt a kifejezést, mert semmire

nem becsülte a szájmagyarságot. „A melldöngető, hetvenkedő, *fennhangon magyarkodó* magyarok teszik fajuknak a legrosszabb szolgálatot – ismerjük ezt a fajtát, kelleténél több van belőle.”¹⁴ „Ismerek orvost, aki ugyanakkor, amikor *hangosan magyarkodik*, egyik legszebb és legegészségesebb magyar falu magzatait öldösi, ügyvédet, aki *vezérkedő magyar* volt, ugyanakkor a falvak közmagyarjait fosztogatta.”¹⁵ Márton Áron a reális népismeret és népszolgálat segítségével érte el azt, hogy Erdélynek a nyelvileg kevert állapota önála ne vezessen nyomorúságos területi vitákhoz, és az ezekhez kötődő politikai hisztériákhoz. Majd 1945-ben tudja azt, hogy milyen elvvel és kikkel vetheti fel ezt a kérdést, és tudja majd azt is, hogy 1946 második felétől miért ne beszéljen többé róla.

Elképzelhető, hogy milyen nehéz helyzetet jelent egy terület konszolidációja ott, ahol a területi viták eltérő személete ütközik egymással. E könyv elején már hivatkoztunk Márton Áronnak az álláspontjára, ami szerint nép nem tud népet gyűlölni, mert ahol hosszú ideje egymás mellett élnek, ott eredendő az összetartozásuk. „Egy nép a maga összességében *nem tud* egy másik népet gyűlölni, de mindig lesznek, akiket a hatalom és a nagyravágás szelleme megszédít, s akik *azt hiszik, hogy akkor szolgálják népük nagy érdekeit legjobban, ha a másik ellen gyűlöletre heccelik*. Betegség ez, ami *napjainkban* odáig fajult, hogy már rokon a súlyos és veszélyes lelki betegségekkel.”¹⁶ Az akkori napjaink elfajulásáról írt Márton Áron 1944-ben Újév napjára, több évszázados történelmi léptékben ez a gyűlöletre heccelés viszonylag „rövid” idejű volt. Erdélyben erre talán a Habsburgok szolgáltattak először példát, amikor az erdélyi román Avram Iancu a magyarok ellen heccelték, miközben a havasalföldi román Nicolai Balcescu vért izzadott a magyar–román kiegyezésért, amiben két „erdélyi lengyel”, József Bem és Henryk Dembinsky támogatta őt.

Hitler fajelmélete már politikai valóság volt, amikor Márton Áron 1936-ban mondta, hogy „fajtiszta nép ma nem létezik, legfeljebb az eszkimók. Az egyes fajok közötti különbséget megállapítani nehéz, szinte lehetetlen; a fajokat elkülönítő élettani határok éppúgy összefolynak, bizonytalanok, mint a földrajzi határok.” De nem elégszik meg ennek közlésével, mert amit Bibó István majd évek múlva leírt, azt Erdélyben testközelből látta Márton Áron is. „Az egyes nemzetekhez tartozók egymás közé vannak ékelve, az országhatárokon kívül és belül is. Átfolynak egymás területére, ma nincs országhatár, mely a birtokló nemzet mellett ne ölelné magába más nemzetek tö-

redékeit és viszont – ne hagyna kívül saját népéből.”¹⁷ Eredendően nép nem tudott gyűlölni másik népet. De a népek feje fölül érkező mesterkedések Közép- és Kelet-Európában, ahol e népek nagyhatalmak között állami és nemzeti lét bizonytalanságában éltek, ellenségeskedést tudtak szítani. Ahogy az egymás mellett élő népek között nincs „fajtiszta”, úgy a határok is folyékonnyá váltak. Bibó István ebben a helyzetben a félelemmentes, demokratikus politikai bölcsességet így fogalmazta meg: „Ilyen helyzetben tisztán látó, bátor és demokratikus közvélemény és politika egyet tehet: maximális lehetőséget nyújt a *kisebbségnek a meglévő kereten belül*, és *saját kezdeményezéséből* megvalósítja a legmerészebb kisebbségi követeléseket, amivel azonban egyúttal vállalja az esetleges elszakadás kockázatát is, (...) Ehhez azonban az kell, hogy *ne féljen*, és ne higgye, hogy az idegen nyelvű vagy kisebbségi területek leválása a nemzet halálát jelenti.”¹⁸

Bibó István ezt többségi helyzetben élő magyarként fogalmazta meg 1946-ban, abban a reményben, hogy az akkor folyó párizsi béketárgyalások nem követik el még egyszer azt a hibát, amit Trianonban elkövettek. Gondolatmenetében a többségi nemzet – általános elvet fogalmaz meg, nemzetek említése nélkül – a saját maga által alkotott keretek között, saját kezdeményezéséből teljesíti a kisebbségi követeléseket. Eközben azonban nem fél, hogy az idegen nyelvű terület el is szakadhat. Ha ez megtörténik, akkor az etnikai határok felé történik elmozdulás. Márton Áron tíz évvel korábban, 1936-ban a kisebbségben élő ember valóságát fogalmazta meg, határvidéki helyzetből, peremhelyzetből ébresztett kisebbségi felelősségtudatot: „félre is érthetik, hogy *én, egy nemzettöredék fia, a józan megfontoltságot ajánlom* (...) De vállalom azért is, mert az a hitem, hogy nagy nemzetek hamarabb kiheverhetik a veszteségeket, ha lidércfények után mennek, *kis nemzetek azonban létüket teszik kockára*, ha nem maradnak hívek a teljes igazsághoz.”¹⁹ Márton Áron ezt 16 évvel Trianon után, mint önálló kisebbségi létértelmezést fogalmazta meg. A Trianonban 1920-ban elcsatolt országrészek magyarsága olyan önálló társadalomfejlődésen ment keresztül, ami rövid idő után, másfél évtized után már mindenképpen mutatta a veszélyhelyzet által kiváltott életérzést. Ez később, a bécsi döntések után, az első napokat követő eufóriát követően, konfliktusokat eredményezett az átmenetileg visszacsatolt terület-részek és az anyaország között.

A lengyel nép élethalál-harca idején, 1939 szeptemberében az egyén-nemzet-szomszédság hármass összefüggésében fogalmazta

meg azt, amit legjobban a létükben veszélyeztetett kis népek láthattak: „Az ember nem világpolgárként, hanem egy nemzet fiaként születik; a család után a nemzet közössége veszi körül és abba tartozik. Természetes kötelesség tehát az ember számára, hogy nemzete érdekében saját érdekét azonosítsa, szószólója legyen, gondjait, lelkesedéseit, céljait vállalja, *de a nemzet érdekeinek határt szab a többi nemzet érdeke.* (...) Következésképp: egyetlen kielégítő és megnyugtató megoldás az, amelyik az egyén és közösség, a szabadság és megkötöttség, a nemzeti és nemzetközi eszme feszültségét feloldja, *a határokat az ellentétek között megvonja,* s az embert ráneveli, hogy azokat tiszteletben tartsa.”²⁰ Ekkor az európai politika meghatározó tényezői, sem a Szovjetunió, sem Németország, sem a Nyugat nem úgy gondolkodtak, mint Márton Áron. A „többi nemzet” érdekeire senki nem volt tekintettel, a Nyugat is csak saját érdekeit, saját kényelmét nézte, amikor szó nélkül tudomást vett Hitler keleti terjeszkedéséről. Országhatárok változtak és országok szűntek meg ekkor. Márton Áron pedig a kiszolgáltatott, és sokszor egymásnak ugrasztott kis népek egymásrautaltságáról beszélt. Így gondolkodott Bibó István is: „Nekem nem tetszett az, hogy a Duna-völgyi Intézet elnevezés kihagyja a lengyeleket és bevonja Ausztriát, amit pontosan fordítva éreztem szükségesnek.”²¹

Megcsonkításunk igazságtalansága

Bibó István leírta azt, hogy az oszmán és Habsburg birodalmak hódításai nyomán – ide vehetjük a cári Oroszországot is – Kelet- és Közép-Európában hogyan váltak le egymásról az állami és nyelvi határok, hogyan lettek bizonytalanná a nemzeti keretek. Az első világháborút követő hatalmi átrendeződést követően nyugatról a Habsburg birodalom helyett Németország, kelet felől pedig a cári Oroszország és az oszmán birodalom helyett a Szovjetunió lettek fenyegető hatalmakká. „A történeti s etnikai határok háborúsága hamar rávitte a népeket az egymással való acsarkodásra, s ha alkalmuk volt rá, egymáson is kipróbálták, amit a császároktól, cároktól és szultánoktól tanultak. Mindannyian megismerték azt az érzést, mit jelent veszélyben tudni, elveszíteni vagy ellenséges, idegen kézen tudni a nemzeti történelem megszentelt helyeit és idegen uralom vagy elnyomás alatt népük egészét, vagy egy részét. (...) *Nyugat-európai ember számára üres frázis, ahogyan bármely kelet-európai kis nemzet államférfija a nemzet haláláról, a nemzet megsemmisüléséről beszél.*”²² Bibó Ist-

ván e sorokban leírja a nyugati ember és a nyugati politika teljes idegenségét, érzéketlenségét a szintén Európában, de a tőlük keletre lévő kisállamok, kis népek iránt. Egy magyar nacionalista könnyen mondja erre, hogy „a csehek, a románok” iránt nem volt érzéketlen a nyugati politika. De érzéketlen volt, a csehek, lengyelek iránt, ezt 1939-ben ki is mutatták. A világháborúkat követő békeszerződésekben *csak* azt nézték, hogy ki a szövetségeseik. És amit a szövetségeseik kértek, azt megkapták, érzéketlenül, igazságtalanul. Wilson amerikai elnök önrendelkezésről beszélt, a Nyugat azonban átlépett az ígéretek fölött, ugyanolyan érzéketlenséget tanúsítva, mint azelőtt a császárok, a cárok és a szultánok: „Nyugat-Európa a történeti határokról a nyelvi határokra való átmenet tipikus közép- és kelet-európai problémáját túlnyomó részben egészen egyszerűen *nem értette*.”²³

A második világháborút lezáró békekötéssel kapcsolatban lesz még szó az etnikai, nyelvi határokról, melyeknek országhatárrá válását – annyit és nem többet! – Bibó István és Márton Áron egyaránt támogatták. Bibó István 1946-ban, a magyar Trianon-komplexus kialakulásáért, a kiegyezés utáni *államnemzet*-fogalomnak a két világháború közötti továbbéléséért, a nyugati békecsinálókat is felelőssé tette. Az első világháború végén történt összeomlással, a világháborús vereséggel megnyilvánult az, hogy a *történeti* Magyarország felszámolása elkerülhetetlen. „Ez a felszámolás azonban olyan hebehurgya módon történt meg, hogy Magyarországról *nemcsak más nyelvű területeket*, hanem, ráadásul meglehetősen bőven adagolva, *magyar területeket is* elcsatoltak.” A két háború közötti magyar politikai szemléletet a *megcsonkításunknak ez az igazságtalansága* rászorította egy olyan kényszerpályára, ami „nem volt képes *disztingválni* a levágásra érett *más nyelvű* területek elcsatolása, és az okatlanul és *igazságtalanul elszakított magyar nyelvű területek* elszakítása között. Ennek következtében nem tudott elszakadni a *történeti nagy Magyarország ábrándképétől*.”²⁴ (Kiemelések Bibó Istvántól; V. L.)

Márton Áronnál nincsenek olyan szövegek, melyekben érdemben foglalkozna a Trianonban bennünket ért igazságtalansággal. Ő annak előzményeivel, a magyar életben és politikában lévő okaival néhány helyen foglalkozik. De azzal, hogy mi a teendő az igazságtalan helyzetben, már foglalkozott. Azt írta 1932-ben Gyulafehérvárról Kassára, Erdélyből Felvidékre, hogy „a halállal nagyon rokon ájultság elég hosszan tartó ideje, mi a 918-as eseményekre következett”. De ezután rögtön úgy folytatta – 12 évvel Trianon után –, hogy Erdélyben az új helyzetet öntudatukba szedték és valóságként számoltak vele.²⁵ Ez annyit jelent,

hogy Erdélyben abból indultak ki, amit nem tudtak megváltoztatni, és az így kiindulási alappá lett. Ez volt az a bizonyos önálló kisebbségi létértelmezés, amit fentebb említettem. Márton Áron közölte, hogy kisebbségbe kerülve előre néztek, nem visszafelé. Lakatos István erdélyi magyar szociáldemokratától, Márton Áron perének negyedrendű vádlottjától is megtudunk valamit. Ő írta emlékirataiban, hogy amikor 1945 utolsó, vagy 1946 első napjaiban elvitték Márton Áronhoz aláírásra a béketárgyalásokra küldött memorandumot – lesz még szó erről –, akkor Márton Áron látva a mellékelt etnikai térképet, „szomorúan csak ennyit mondott: Kimondhatatlanul fáj a szívem, hogy a térképen Gyulafehérvár, az erdélyi magyar fejedelmek fővárosa és az ezeréves katolikus püspöki székhely Romániához fog tartozni. De igazatok van, ma Fehér megyében a románok vannak többségben.” Ezután Márton Áron azzal folytatta, hogy a magyar urakat tette felelőssé Erdély etnikai viszonyainak századokkal korábbi megváltozásáért, amit munkaerő-telepítéseikkel értek el. „Mindig katasztrófához vezet az, ha egy nemzet élére felelőtlen vagy ostoba emberek kerülnek.”²⁶ A Lakatos István által írt, idézett szövegből egyértelmű, hogy: 1.) Márton Áronnak fáj az, ami Erdéllyel történt; 2.) Reálisan látja, hogy nem lehet megtartani azt, amit Bibó István levágásra éret, más nyelvű területeknek nevezett; 3.) Márton Áron tudta, hogy mi a probléma oka, ezért tudott számolni vele. Akik száz évre tudnak visszamutogatni Trianonra, azok nem tudják, hogy mi a probléma oka, és így nem is számolnak vele.

Márton Áron elsősorban azt tartotta fontos kérdésnek, hogy mit kell tennie, hogyan kell gondolkodnia a kisebbségbe került magyaroknak abban a helyzetben. Ezekről volt már szó. A nép és nép közötti viszonyról vallotta, hogy „egyik nemzetnek sincs joga lenézni a másikat. (...) Sem a kiterjedés, sem az elhelyezés nem lehet jogcím.” A keresztény gondolkodás a saját nemzeti értékek mellett értéknek tartja a különböző, szomszédságban élő népek egymásrataltságát is: „A keresztény tan (...) védi a nemzeti életet és értékeket, de ugyanakkor az egymás mellett élő népek egymásrataltságát sem téveszti szem elől.”²⁷

Nyugati országok – melyek „történetesen demokráciák”

Magyarországon máig vannak Habsburg-nosztalgiaik. Ha ennek okára rákérdezek, mindig azt a választ kapom, hogy „nyugati” szellemet képviseltek itt – és eddig szó szerint idéztem a szokásos választ. A válasz második fele valahogy úgy hangzik, hogy „a balkáni sárban, ahol mi

vagyunk”, és itt, az idézőjelben lévő részt, ami a válaszként elhangzó összetett mondat második fele, talán senki nem mondja így, szó szerint, de tartalmilag hasonló önbecsmérlés hangzik el. E válaszból látszik egy bizonyos Habsburg-sznobizmusnak a mélységes lekezelése Magyarországon, a Kárpát-medence, Kelet-Közép-Európa iránt, a valaha nagyhatalmak által leigázott, és fejlődésben évszázadokon át akadályozott népek iránt. A magyar nyugatimádatnak ez a primitívebb, mégpedig Habsburg-rátartiságban mutatkozó válfaja, ami mögött ott látni a magyar polgári fejlődés, tehát a Nyugathoz *saját erővel, saját kultúrával, saját szellemmel* történő csatlakozás befejezetlenségének okát. Ez az ok pedig abban áll, hogy a *Habsburgok*, mint a térséget gyarmatként kezelő birodalom urai, *nyugati* hatalomként léptek fel előttünk – miközben aki a Habsburgoknál is nyugatabbra nézett, az könnyen a kufsteini tömlöcben, a döblingi tébolydában, vagy az aradi várakban találta magát. Ez a *hazug nyugatiság* mindenképpen ott van a térség polgári fejlődének fékjei, gátjai között. A magyar, a lengyel, a cseh nép mindig nyugati szellemi orientációt képviselt, miközben a Habsburgok *helyettünk* próbáltak *számkra* nyugati hatalomként mutatkozni.

Bibó Istvánt az foglalkoztatta, hogy ezt a térséget, benne Magyarországot hogyan lehet konszolidálni. Felrója a Nyugatnak, hogy akadályozta a konszolidációt. Idézzük majd még tőle azt, ahogy *történetesen* demokráciáknak nevezi a nyugati országokat. Állítsuk emellé azt a Habsburg-jellemzést, hogy a bécsi udvar a földrajzi (és nem szellemi!) iránytű szerint *történetesen* nyugatra van tőlünk. A távoli Nyugat számára nagy lehetőség adódott arra, hogy 1918-ban, amikor szétrobbant „a Habsburgok birodalma, amely itt *a nemzetek végleges kialakulásának útjában állott*”, elősegítse a térség konszolidációját. A távoli Nyugat a Habsburgokhoz hasonló módon mélységes idegenséggel, lekezeléssel, csak a saját érdekeivel számolva tekint az itt évszázadok óta fennálló problémákra, és az 1920-as békekötésnél *csak* annyit tett, hogy a szövetségeseit megjutalmazza.

Bibó István 1946-ban írta *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című könyvét. Lesz még szó arról, hogy művéből kiolvasható az a szándék, hogy hatást gyakoroljon a második világháborút lezáró párizsi békekonferenciára. Márton Áronnak és munkatársainak a békekonferencia nagyhatalmaihoz küldött memorandumja közvetlenül ezt célozta meg. Bibó István 1946-ban látta, hogy a nagyhatalmak akkor is ugyanolyan érzéketlenek a térség iránt, nagyhatalmi látásmóddal ugyanúgy semmit nem értenek az itteni népek viszonyaiból, ahogy az előző világháború végén sem. Az első világhábo-

rút követő, Párizsból diktált békecsinálás után „mérhetetlen nehézségek, szenvedések, és barbárság ömlött ki erre a területre, azonban *még mindig alig harminc esztendeje van annak, hogy van minek egyáltalán konszolidálnia.*” A nyugati demokráciák nem voltak tisztában azzal, hogy ezek a népek miért szorultak le arról a fejlődésről, ami a Nyugatnak kijutott. Bibó István tükröt tart: „Vajon talán Nyugat-Európa harminc esztendő alatt kapta meg a maga jelenlegi végleges elhatároló kereteit? Nyilván nem. S ha egyszer így áll a helyzet, akkor *ne támasszunk rosszindulatúan magas igényeket e terület népeivel szemben.*”²⁸

Ez természetesen nem az igénytelenség iránti „igényt” jelenti, hanem a kettős mérce elutasítását. A Nyugat, mely nem különb a mi térségünk kis nemzeteinél – nem kellett kétirányú küzdelmet vívjon a megmaradásért! –, legfeljebb önmagával szemben támaszthat magas igényeket. A litvániai lengyel költő, aki sokkal jobban ismerte a Nyugatot, mint az *önmaguk iránt kritikátlan* nyugatiak, Czesław Miłosz „kívülállóként” hitelesen szólhatott erről. A 30-as években már bejárta Nyugat-Európát, a második világháború alatt, a Nyugat által cserben hagyva, Varsóban volt és illegális lapszerkesztőként részt vett az ellenállásban, embereket mentett és ezért később a jeruzsálemi Yad Vashem Intézettől megkapta a Világ Igaza kitüntetését. Rögtön a háború után Lengyelország washingtoni követségén mint kulturális attasé volt diplomata, majd rövid ideig a párizsi lengyel követség első titkára volt. Ott jelentette be az emigrációját, mert 1950-től nem vállalta azt, ahová Lengyelország kommunista átalakulással jutott. Már akkor Amerikába akart visszamenni az ott órá váró családjához, de csak Párizsig jutott – családjá is oda tudta Amerikából követni –, mert az amerikaiak 1960-ig nem engedték be. Miłosz 1980-ban már amerikai állampolgárként irodalmi Nobel-díjat kapott. Párizsi emigrációjában, 1953-ban, keserű világháborús tapasztalatokkal írta: „A Nyugat az utóbbi években elég politikai okot szolgáltatott arra, hogy kételkedjenek benne.”²⁹ Meg volt győződve arról, hogy a nyugati tömegkultúra – a nyugati materializmus! – mögött az áll, hogy a kereszténység erőtlenné lett. „Nem tapasztalható-e mindenütt a kereszténység visszahúzódása, és az, hogy a tömegek elvesztették a hitüket? Kétségtelenül.”³⁰ Lehet, hogy a saját tereinken élő nyugatimádó sznobok ezt nem így látják, de Miłosz nem volt se sznob, se nyugatimádó. Viszont az általa Keleti Határvidék névvel illetett legkeletibb nyugati kultúrából, a Köztes-Európából, éles szemű kritikusa volt a Nyugatnak. Innen Wilno (Vilna, Vilnius)

város Báthori István által alapított és róla elnevezett lengyel egyetemen jogot végzett költőként, kritikusként, Wilnából, Varsóból, Krakkóból – majd Washingtonból, Párizsból, Los Angelesből – látta a Nyugatot, ezért joggal írhatta: „a Nyugat elvesztette tájékozódóképességét”.³¹ Fölháborította a nyugati baloldal, ami a kommunistákat ajnározza, vagy magát is kommunistának vallva, készséges dicséretbe kezdett, ha szóba került a Szovjetunió. „Az író dühösen gondol a nyugati kommunistákra. Micsoda pojácák!”³² Már Nobel-díjas költőként, emigrációja óta 1983-ban látogatott először Lengyelországba, utazását úgy időzítette, hogy otthon találkoz hasson II. János Pál pápával, aki pápaként ekkor látogatott haza másodszor. Találkozásukat fénykép is megörökítette. A '90-es években visszakapta lengyel állampolgárságát, és a függetlenné vált Litvánia is állampolgárságot adott neki.

Látva, hogy a Nyugatot joggal érheti kritika, a kelet-közép-európai kis népek elkerülhetik azt, hogy *egyoldalúan* igazodjanak a világháborúkat követően kialakult nyugati hatalmi körökhöz. Márton Áron 1936-ban, az európai jelzőt használva, a Nyugatot is bírálta. Ekkor a liberalizmus és katolicizmus összeegyeztethetlenségéről elmélkedve, az európai államokat szellemi harctérnek nevezte. „A legtöbb európai állam ma a különböző politikai pártok között folyó harc színterévé lett, ahol már nem a szellem fegyvereivel hadakoznak, hanem kíméletlen rágalomhadjáratok zajlanak le, revolvek (...) s olykor bombák is robbannak. Valamely párthoz való tartozás kenyeret, állást, hatalmat jelenthet – a szabadság és függetlenség nagyobb dicsőségére.”³³ Olyan állapotokat írt le, ahol már nem a szellemi-erkölcsi értékek, hanem a politikai részérdekek és az önös érdekek a mérvadóak. A Nyugat sokáig mintának számított, de Márton Áron a 30-as években is látta, hogy már nem az.

Az egyoldalú igazodást ez esetben a kritikátlan nyugatimádat jelentené. Bibó István az államjogi kérdéseket képes volt szociálpszichológiai, vagy ha létezne ilyen tudomány, úgy is mondhatnánk, hogy történetpszichológiai megközelítéssel nézni. Nem sietett a Nyugat elébe, hogy a demokrácia bajnokait tisztelve, az évezredes, két évezredes *nyugati fejlődés* eredményeit jól látva, egyoldalú hódoló legyen belőle. Tisztában volt a vakvágánnyal, ami a demokrácia tiszta eszméjét Nyugaton félrevitte, és tisztában volt az európai történeti régiók külön fejlődésével, eltérő küzdelmeivel. „Ha összefoglalóan nézzük a Rajnától keletre eső országok európai politikájának szempontjait és cselekedeteit 1918 óta, *nehéz* pálcát *nem* törni

ez országok felett. Két ok *mégis* azt tanácsolja, hogy *ne törjünk pálcát felettük*. Az egyik ok erkölcsi: *ezek az országok embertelenül sokat szenvedtek*. A másik gyakorlati: ha pálcát törünk, semmit nem nyerünk, sőt csak súlyosbodik vele Európa és a világ helyzete.”³⁴ Ezt az intelmet a majdani győztes békecsinálók felé fogalmazta meg Bibó István 1942–1944-ben, és a Rajnától keletre lévő országokhoz értelem szerint Németország is hozzátartozik. Németország általa remélt háborús veresége felett elmélkedett tehát, önmaga számára életveszélyt teremtve. Külön a magyarság nevében is megfogalmazta intelmét a majdani békecsinálók felé: „minek a demokráciára való felesleges hivatkozással a magyarságban utálatot kelteni a demokráciával szemben?” Bibó István vallotta, hogy a térség egyik országának sincs joga ahhoz, hogy erkölcsi fölényben érezze magát a többihez képest: „A demokráciáért való lelkesedés csakúgy, mint a fasisz-mushoz való buzgó igazodás, ezekben az országokban mindig szerves összefüggésben volt azzal a területi zsákmánnyal, amit féltettek, vagy azzal a területi konccal, amit reméltek.”³⁵

Tudva, hogy a békekötés igazságtalansága a magyar társadalmon belül antidemokratikus reflexeket vált ki, tudta azt is, hogy a messziről, nagyhatalmi körökből diktált béke nemcsak a szomszéd népek iránt gerjeszt ellenséges reflexeket, de saját társadalmunkon belül is veszélyezteti a demokrácia iránti elkötelezettséget. Ezért 1946-ban, az októberben újrainduló *Válasz* folyóiratban, már tudva, hogy a nagyhatalmak visszaállítják az 1938 előtti határokat – és amikor Csehszlovákiában a „demokrácia” jelszavával a felvidéki magyarság deportálása, elűldözése, jogfosztása folyt, felénk, magyarok felé is megfogalmazta intelmét. „Nekünk nem az angolszászok, az oroszok, vagy a csehek kedvéért kell demokratáknak lenni, hanem mindezek-től függetlenül egyes-egyedül magunkért, a magunk népeért. Nem szabad még egyszer elkövetnünk azt az örültséget, hogy azért, mert *különféle országok, amelyek történetesen demokráciáknak vallották magukat*, igazságtalanságot követnek el, vagy magyar véreinkkel igazságtalanul vagy embertelenül bánnak, mérgünkben és elkeseredésünkben magunk fosszuk meg magunkat azoktól a beláthatatlan előnyöktől és lehetőségektől, melyeket a demokrácia irányában való fejlődés jelent.”³⁶ Ahogy a Nyugathoz való egyoldalú alkalmazkodást a kritikátlan nyugatimádat jelentené – amint fentebb leszögeztük –, ugyanúgy Bibó óv az ellenkező véglettől is, attól, amit a demokrácia elvetése jelentene. Hosszan idéztünk Márton Áronnak az ugyanabban a hónapban, Marosvásárhelyen mondott beszédéből, melyben

a demokráciát ő sem az elvtelen igazodás eszközének, hanem ellenkezőleg, *önérték*nek tekintette, ami az ember belső lényegéből ered.

Minden térségbeli népet jellemzett az, hogy a demokráciáért való lelkesedés, valamint a fasizmushoz való buzgó igazodás (nyilván adott szövetségi rendszerben és földrajzi elhelyezkedéssel) a területi zsákmányért történt. A térség országai ezáltal *kívülről vezérelt*té lettek. A világháború kimenetelének megfelelően, így váltak Kelet-Közép-Európa országai a mézesmadzagot tartó Nyugat (majd a Szovjetunió) szellemi-erkölcsi gyarmataivá. A győztesek és a vesztesek, a szövetségesek és az „ellenségek” egyaránt. Kant erkölcsi kategóriáival, a heteronóm és az autonóm erkölccsel lehet kifejezni azt, amilyen helyzetbe a Nyugat és a Szovjetunió belenyomta Kelet-Közép-Európa, a Köztes-Európa kisállamait.³⁷ A *heteronóm* erkölcsben nem belső meggyőződés, hanem külső tekintetek, külső elvárás határozza meg a cselekvést, a magatartást, a heteronóm erkölcsben nagy tere nyílik a „jólneveltek” stréberségének. Ez esetben, ha valaki jót tesz is, azt nem a jóért, hanem elismerésért, lekezelő vállbaveregetésért, koncert teszi. Álláspontom szerint ezt a viselkedést nevezhetjük infantilisnak. Az *autonóm* erkölcsöt viszont a belső meggyőződés határozza meg, ilyenkor a vallott érték a mozgató, nem a másoknak való tetszés, nem is a jutalom vágya. Lesarkítva mondhatjuk, hogy a heteronóm erkölcs nem szabad erkölcs, mert ez a madzagon rángatottak erkölce; az autonóm erkölcsben pedig a belső meggyőződés, mint függetlenség, a cselekvőnek nagy szabadságot ad. Erről beszélt Márton Áron 1944. május 18-án, amikor arra intette a felszentelt papjait, hogy a hivatás teljesítésétől „nem riaszthat vissza sem a börtön, sem emberi tekintetek”.³⁸ Bibó Istvánt és Márton Áront az a törekvés vezérelte, hogy a magyarságot kisegítsék a mások kegyeit kereső heteronóm erkölcsből, és átsegítsék a vallott érték, a demokrácia iránti belső igény által vezérelt autonóm erkölcsbe. *Ez az, amivel különben lehetünk másoknál, különben lehetünk régi önmagunknál!*

A személyiség egyént jelent, nem társadalmat, az autonómia személyekben kezdődik. Bibó István úgy tudta ezt megfogalmazni, hogy társadalmi méretben is érvényes legyen, s ez nyilván a társadalom tagjaiban, egyénenként kezdődik. Ha sokan vannak egy társadalomban, akiket külső tekintetek vezérelnek, az már a társadalmat is minősíti. Ha az autonóm erkölcsöt joggal nevezzük etikusnak – melyben a személy meggyőződésből teszi a jót –, akkor a heteronóm erkölcs által cselekvőt, aki külső elvárásoknak felel meg, nevezzük az etikett

rabjának, akit udvarias hajlongás jellemez. Teszi a szépet és jót, az elvárt szokásokat, meggyőződés nélkül. Márton Áron a személyiség-fejlesztést, az értékrendnek való elköteleződés kifejtését tartotta a nevelés céljának. Ahol heteronóm erkölcsre nevelnek – nagy hagyománya van ennek! –, és ahol így *történetesen* „jóneveltek” lesznek a társadalmi verseny résztvevői, ott addig látszik az eredmény, amíg a külső keretek fennállnak. Márton Áron arról beszélt 1945-ben, hogy sokan vannak a társadalomban, akiket külső tekintetek vezérlelnek, ami így már társadalmi hiba. „A múlt keretei közt is a nevelés könnyen szem elől tévesztette igazi célját; sok esetben megelégedett az-
zal, hogy csupán a társas élet hagyományos formáira és tisztas gya-
korlataira szoktasson. Sokan nem vették észre, hogy *a külső magatartás nem mindig benső meggyőződés gyümölcse.*”³⁹ Messziről közelítettünk itt oda, ahol a *történetesen* demokráciák területi zsákmányért országokat, nemzeteket kényszerítettek öhozzájuk való igazodásra. De a probléma valahol itt kezdődött, egy olyan világban, ahol üressé váltak a szokások, az önérdék és érvényesülés lett abszolút érték, aminek eszköze képmutatás lett – és ez átjárta Európa társadalmait. „A demokráciára való üres hivatkozás helyett igazabb dolog felismer-
ni, hogy a politikai morálnak egyugyanazon lejtője felé botorkálnak a kelet-európai kis népek egyaránt” – írta 1946-ban Bibó István.⁴⁰ Márton Áron pedig a magyar-román közelítés szándékával vallja 1945-ben: „A politikamentes és elfogulatlan történetírás feladata lesz, hogy a kettéosztott Erdély két kisebbségének egyidejű szenvedését és annak okait feltárja és mérlegre tegye.”⁴¹

Márton Áron nem zárkózott el a Nyugat értékeitől, máshol írtam már arról, hogy iskolai nevelésmódot tekintve angol, az iskolán kívüli népművelésben dán példát állított elénk. A nyugati értékeket a keresztény eszmékben látta, és átélte azt, hogy kereszténységünk bennünket a Nyugathoz köt – ezt csak egy különös liberalizmus vonja kétségbe. Az értékrendet felborító, pozitívista (oksági és értékrendi összefüggéseket nem látó) ideológiát valló, gyakorlatilag materialista liberalizmust bírálva, Márton Áron a Nyugatot védte, mert ezzel a liberalizmussal a keresztény eszme által felépített nyugati kultúra került veszélybe. Márton Áron ezt már a 30-as években látta. A háború után, 1947-ben pedig körlevélben írta: „Már a háború előtt sok szó esett a társadalom válságáról, Európa alkonyáról, a civilizáció csődjéről.”⁴² Márton Áron féltette a Nyugatot, mert tudta, hogy nagy értékeket hordoz – nagy értékeket veszít el. Látta, hogy fogyatkozóban van a követhető nyugati minta. A nyugati bölcsélet már az

előző évszázadra eljutott oda, hogy megkérdőjelezze a dolgok végső alapját, az újkori ember már elhitte, hogy a fizika mindent betetőz, metafizikára nincs szükség. Márton Áron neveléstudományi összefüggésben, értéktudatosító szándékkal ezt bírálta a 30-as években, az Erdélyi Iskolában megjelent tanulmányokban, esszéiben. Sejtethetjük, hogy mi forrhatott őbenne, amikor 1937-ben, Kodályról beszélve, az ő művei európai jelentőségét látva mondta: „*Ne törtessünk nyugat felé, hanem induljunk el a hajnal felé. (...) Keressük meg annak a népnek a lelkét, melyet Kodály felfedezett.*”⁴³

Önrendelkezés, nyelvi határok, békekötés

Bányai László, a Magyar Népi Szövetség ultrabalos alelnöke, aki a romániai magyar kisebbség érdekeivel szemben szovjet érdekeket képviselt a Magyar Népi Szövetségben, 1945. november 15-ére összehívatta a szervezet vezetőségét. Erről, és a következményekről Lakatos István, a Román Szociáldemokrata Párt Magyar Tagozatának elnöke, a Romániai Magyar Hitel- és Gazdasági Szövetkezetek elnöke, Márton Áron perének negyedrendű vádlottja számolt be a kéziratban lévő Emlékiraiban. Bányai meghívta Petru Groza miniszterelnököt, és Vasile Luca (Luka László) ultrabalos pártvezért, a Román Kommunista Párt titkárát, akiről azt írja Lakatos István, hogy neki senki nem mert ellentmondani. Előbb Petru Groza miniszterelnök arról beszélt, hogy a magyar–román határt légiesítik, úgy lehet átmenni rajta, mint ha ott se lenne. Ezután Bányai László – aki házassága révén rokonságba került Gerő Ernővel – indítványozta, hogy a Magyar Népi Szövetség vezetősége jelentse ki, hogy az erdélyi magyarság Romániához akar tartozni. Az indítvány óriási felháborodást keltett, Kurkó Gyárfás elnök egyenesen azt jelentette ki, hogy „ezt így nem lehet megszavazni, mert a székelyek agyonvernek”.⁴⁴ Ezután ügyvédek szerkesztettek egy látszólag elfogadhatóbb, de tartalmilag hasonló szöveget. Ezt a szöveget, anélkül, hogy ismertették volna a magyar közvéleménnyel, a küldöttek többsége, azok, akik nem mertek szembeszállni a szovjet akarattal, megszavazta. Ezt később Tatarescu külügyminiszter az erdélyi magyarok kívánságaként olvasta fel a párizsi béketárgyaláson.

Lakatos István azt írja, hogy a cenzúra miatt a sajtó nem írhatott arról, hogy a Magyar Népi Szövetség vezetősége a romániai magyarok feje fölött intézkedett. „De azok, akik ellene szavaztak, elmondták barátaiknak, ismerőseiknek, mi történt Marosvásárhelyen. Voltak,

akik azonnal felkeresték Gyulafehérváron Márton Áron római katolikus püspököt, aki abban az időszakban az erdélyi magyarság legkiemelkedőbb szellemi vezetője volt, nemcsak a katolikusok előtt, hanem az egész magyar társadalom előtt, mint világító fáklya tündökölt.”⁴⁵ Márton Áron úgy ítélte meg, hogy a Magyar Népi Szövetség küldötteinek nem volt felhatalmazása egy ilyen nyilatkozatra és a Szövetség nem is tekintheti magát az erdélyi magyar társadalom kizárólagos képviselőjének. Az erdélyi magyar társadalomnak a Magyar Népi Szövetséggel legalább azonos jogú képviselői a magyar felekezetek, melyek csaknem teljesen átfogják e társadalmat. Ugyanakkor ott volt az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület a maga 200 000 fős tagságával és ott voltak a magyar szervezetek tömörülései 600 000 taggal. Márton Áron első megbeszélésre Szász Pállal, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület elnökével és Venczel József jogász-szociológussal, egykori tanítványával, ekkor már munkatársával ült össze. Venczel József ekkor a kolozsvári Bolyai Egyetemen szociológiát és matematikai statisztikát tanított. Elhatározták, hogy a párizsi békekonferenciára ki kell küldeni egy jogilag, statisztikailag jól alátámasztott memorandumot, amit a fennálló jog szerint akkor még büntetlenül meg is tehettek, hiszen a második világháború befejezése óta még nem volt döntés a háború utáni országhatárokról.

A memorandum megfogalmazása érdekében 1945 decemberében ült össze a már tágabb kör Venczel József kolozsvári lakásán. Ezen az erdélyi magyar gazdasági szervezetek vezetői, tudósok, nemzetközi jogászok voltak jelen, ez utóbbiak a Bolyai Egyetem professzorai. Megfogalmazták a memorandumot, melyben írásba foglalták, hogy kétféle ember sorsát nem lehet ígéretekre bízni, megbízták Venczel Józsefet Erdély etnikai térképének megrajzolására, és gondoskodtak a memorandum angol nyelvre történő fordításáról. A memorandumot aláírta Márton Áron, Vásárhelyi János református püspök, Szász Pál, Korparich Ede a Romániai Magyar Fogyasztási Szövetkezetek elnöke és Lakatos István.⁴⁶ Az öt aláíró az általuk vezetett intézmények által túlnyomó arányban és akár többszörös lefedéssel is képviselték a romániai magyarságot, hiszen egy katolikus, vagy református tagja lehetett az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületnek, vagy az említett szervezetek egyesüléseinek is.

A Venczel József által megrajzolt etnikai térkép kisebb területet szánt Magyarországnak, mint amit a második bécsi döntés adott, de a Székelyföld természetesen a terv szerint Magyarországhoz került volna. A második bécsi döntés a túlnyomóan román többségű Mára-

maros és Beszterce-Naszód megyéket is Magyarországhoz csatolta, a Venczel-térkép szerint ezek a második világháborút követő békeszerződéssel Romániához kerültek volna. A túlnyomóan magyar Székelyföldet Kolozs megye, a Szilágyság és Bihar, meg Szatmár megyék kötötték volna össze a „trianoni” Magyarországgal. A Venczel-térkép szerint tehát kisebb terület maradt volna Magyarországnál az 1940-ben hozzánk került részhez képest, de ezen a kisebb területen nagyobb arányban éltek volna magyarok. A térkép szerint Magyarországhoz került volna 1 350 000 magyar és 850 000 román. Lakatos István ezeket az adatokat közli, kis létszámban németek is voltak a területen. Csak a magyarok és románok között számolva, így 61% magyar és 39% román került volna Magyarországhoz.⁴⁷ Ezt az arányt *önkéntes* átköltözések ennél is egyértelműbbé tették volna. Az 1941-es magyar népszámlálás idején a második bécsi döntéssel visszakerült területen csak 54% volt a magyarok aránya.

A memorandum aláírt angol szövegét a térképmelléklettel átadták Nékám Sándor bukaresti magyar követnek. Ő azt eljuttatta a békecsináló nagyhatalmakhoz. Az amerikai delegáció tagjaival, akik közül többet személyesen ismert, még találkozott is. Az amerikaiak támogatták a nyelvi határok elvét. A franciák és a Szovjetunió élesen elleneztek, számukra már eldöntött tény volt, hogy kié lesz Erdély. A britek közömbösek voltak, vagy nem nyilvánítottak véleményt. 1946. május 7-én ülésezett a békekonferencia külügyminiszteri tanácsa. Lakatos István írja: „Amint később értesültünk, az 1946. május 7-én megkezdett külügyminiszteri értekezleten az *Egyesült Államok képviselője tényleg indítványozta a trianoni békeszerződés módosítását, de Franciaország és a Szovjetunió ragaszkodott ahhoz az elvi elhatározáshoz, hogy a tengelyhatalmak által eszközölt határmódosításokat nem szabad elismerni, Magyarországot meg kell büntetni, mert végig kitartott a németek mellett.*”⁴⁸ Ehhez tényként hozzá kell fűzni, hogy a Márton Áron és munkatársai által készített tervezet nem a tengelyhatalmak által kijelölt határok mellett érvelt, hanem a kevert etnikumú Erdélyben a legoptimálisabb nyelvi határt jelölték ki *ők*, akik ismerték a helyi viszonyokat. És e terv szerint kisebb terület maradhatott volna Magyarországnál, mint amit a tengelyhatalmak 1940-ben adtak. A másik tény, amit a szovjet-francia érveléshez hozzá kell tenni: Nékám Sándor, akinek Rákosi ugyanazokat mondta, mint ami szovjet-francia részről Magyarország megbüntetését illetően elhangzott, azt válaszolta Rákosinak, hogy Romániát pedig azért jutalmazták meg Erdéllyel, mert közelebb van a Szovjetunióhoz, így át tudott állni.

Márton Áron tehát egyértelműen a nyelvi határok álláspontját vallotta. Nem kívánta vissza Nagy-Magyarországot, amiről máig sokan álmodnak. Nem fogadta el a megcsonkításunkat se. Az 1946. május 7-i párizsi döntés után, annak tudatában, a csíksomlyói pünkösdi búcsú szószerzőjén még utoljára 150 000 ember előtt kifejtette, hogy a nemzetközi béke „elsősorban a nemzetek egyenjogúságának és önrendelkezési jogának tiszteletével” érhető el.⁴⁹ A következő fejezetben, ahol Márton Áron néplélektani zsenialitását emeljük ki, még kitérünk az 1946-os pünkösdi beszédre. Nagyon fontos tudni: *Márton Áron ezután nem beszélt többé határkérdésről*. Mint ahogy Trianon után is, úgy a második világháború után is el tudta fogadni azt, amin nem tud változtatni, és az így kiindulási alappá lehetett számára. Majd pedig amikor 1948-ban a román ortodox egyházzal karöltve a kommunista kormány betiltotta az erdélyi románok görögkatolikus egyházát, akkor Márton Áron e román katolikusokat befogadta az erdélyi római katolikus magyar templomokba, üldözött románokat támogatva ezzel.

A párizsi békekonferencia, még az 1947-es döntés előtt, 1946. május 7-én arról határozott, hogy visszaállítják az 1938 előtti határokat. Magyarországon ez a trianoni szerződésnek megfelelően hatalmas összefüggő magyar nyelvterületek ismételt elcsatolását jelentette. Márton Aront ez készítette arra, hogy beszéljen erről az 1946-os csíksomlyói pünkösdi búcsún. Bibó István pedig május második felétől az akkori *Új Magyarország* című lapban folytatásokban elkezdte publikálni *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című terjedelmes tanulmányát, ami még ebben az évben könyv alakban is megjelent. Nem fér kétség hozzá, hogy a végleges, 1947-es döntés előtt a béketárgyalások kimenetelére próbált befolyást gyakorolni. Ő is a nyelvi határok elvét képviselte, éppúgy, mint Márton Áron. Magyarországon a rendszerváltozás után hallottam néhányszor „nagy magyarokat”, akik Bibó István szapulták, mert ebben a tanulmányában „levágásra érett más nyelvű területeket” említ.⁵⁰ Nekik, akik jobbára a rendszerváltozás után lettek „nagy magyarrá”, azt szoktam mondani, hogy Márton Áron ugyanezt az álláspontot képviselte. Bibó István írt egy bizonyos *nemzeti materializmus* hiábavalóságáról, amit az első világháború utáni döntés eredményezett, s amiben valamennyi kelet-közép-európai kisállamnál, nemzeti igazolási kényszertől vezérelve, az értékek háttérbe szorultak. Ebben „*nemzeti öndokumentáció*” által, minden egyes országban bármi, ami a nemzetet érintve történt, az mind a „*nemzet nevében, a nemzet érdekében*”

történt.⁵¹ (Kiemelések Bibó Istvántól; V. L.) Márton Áron sem spiritualizálta túl a nemzetet. Azt a szemléletet, ami a nemzetet, a vérségi köteléket első helyre tette, több helyen is pogányságnak minősítette, és a fajelmélettel is összefüggésbe hozta. Ő is vallotta, hogy van nemzeti materializmus. „*A túlzó nemzeti gondolat a természetfölöttiség eszméjét nyomja, s földi szintéren mozgó, tisztán anyagi törekvés; amely ezeknek az irányzatoknak a bölcséleti alapját és gyakorlati célkitűzéseit képezi, a keresztény szellem elé emelt gátakat.*”⁵² Márton Áron értékrendi alapon vizsgálta a nemzetet, és nem tette első helyre. Első helyen a teremtető Isten van. Bibó István már a békecsináló nagyhatalmak felelősségét fogalmazta meg abban, hogy lettek „*jógyerek nemzetek és rosszgyerek nemzetek*”. Lettek, akiknek követelnivalójuk volt, és lettek, akiknek féltelnivalójuk volt. Az első világháborút lezáró békekötések előtt is és azután is. Kialakult egy „*hamis nagyzolás*”⁵³. (Kiemelések Bibó Istvántól; V. L.)

Azt látta Bibó István 1946 májusában, hogy a párizsi békekonferencia ugyanott tart, ahol az első világháború után, nem vont le következtetéseket abból, hogy ha az első világháborút hamar követte a második, akkor ők, a békecsináló nagyhatalmak valamit rendezetlenül hagytak. Azt látta 1946 májusában, hogy a békekonferenciának most sincs semmi elvi alapja. „Mit várjunk a mai békekonferenciától, mely *betegesen fél bármiféle elvi alap világos és kötelező elfogadásától?* Hiábavalók a végső, humánus és demokratikus célokról szóló állásfoglalások, ha *nincs konkrétan alkalmazható elvi alap* a békekötés centrális kérdésének, *a határviták elintézésének számára.*”⁵⁴ Bibó István e könyv terjedelmű tanulmányában a népek önrendelkezési jogát nevezte meg annak, ami a legitimitás elvének demokratikus formát ad, és ezt hiányolta az akkor összeült „új” békekonferenciától, ami a régi slendriánságot hordozta. A magyar közvélemény képtelen volt napirendre térni „a béketárgyalások páratlanul kiábrándító és lesújtó látványa felett: a felett a minden eddigi mértéket – különösen *a trianoni mértéket is – messze meghaladó felületesség, formalizmus és ötletszerűség felett, amellyel a magyar békeszerződés függő és döntő kérdései végső elintézését nyertek és nyernek.*”⁵⁵ Ott lehetett Bibó Istvánban a gondolat, hogy *talán* valamilyen befolyással lehet még a döntésre. De ha nem is bízhatott ebben, leírta a magyar nép érzéseit – éppúgy, ahogy Márton Áron is a nép érzéseit mondta ki, amire a nép nem kapott lehetőséget.

Bibó Istvánt a térség konszolidációja érdekelte, amit nem szolgálhat sem a nagyhatalmak önmaguknak tulajdonított igazságossága,

sem a nagyhatalmak kis szövetségeseinek meggyőződése saját „érdemeikről”. Az első világháború utáni „békecsinálók nem voltak képesek arra”, hogy az önrendelkezés elvét, amit hangoztattak, érvényesítsék. Nyugat-Európában, jórészt történetileg kialakult államhatárokkal, legitimitást adó államkeretek voltak. Kelet-Közép-Európában, a császárok, cárok, szultánok miatt a középkorban kialakult határokkal adott államkeretek sérülést szenvedtek, és a szuverenitás sem érvényesült. A nyugati békecsinálók államokat alakítottak itt, a népek megkérdezése nélkül határokat tologattak, melyek mögött nem lehetett legitimitás. Bibó István 1946-ban, nyolc évvel a második világháború előszobáját jelentő müncheni egyezmény után írta tanulmányát. Párizsban a Szovjetunió és a franciák azzal érveltek, hogy az 1938-as határokat kell visszaállítani, mert nem fogadhatók el a tengelyhatalmak által kialakított határok. A müncheni egyezményt az angolok és franciák, valamint az olaszok is aláírták, a Nyugat adott szabad kezét Hitlernek a keleti terjeszkedésre, nem állítható tehát, hogy mindössze a „tengelyhatalmak” műve a müncheni egyezmény, amit 1938. szeptember 30-án írtak alá. Hitler, a Nyugat előző napi jóváhagyásával, október 1-én megkezdte Csehország túlnyomóan németek által lakott területének, a Szudéta-vidéknek a megszállását. Bibó Istvánnak nem lehetett könnyű ezután, 1946-ban az önrendelkezésre, a nyelvi határookra hivatkozni. Ezért a népszavazások értelméről szóló fejezetét így kezdi: „Szegezzük le mindenesetre, hogy *a népek önrendelkezési joga nem Münchent jelent, hanem népszavazást.*”⁵⁶ Nem a cseh–német viszonyról ír Bibó, de ehhez hozzátehetjük, hogy a túlnyomóan németek által lakott Szudéta-vidéknek Németországhoz csatolásával nem az volt a baj, hogy ezzel németek által lakott területek kerültek anyaországukhoz, hanem az volt a baj, hogy ez a határváltozás nem népszavazással, hanem – nyugati asszisztencia mellett! – diktátummal történt.

Guglielmo Ferrero, aki Bibó István mestere volt a genfi egyetemen, *Az ókori civilizáció bukása* című, rögtön az első világháború utáni években írt könyvében (nekem az 1924-ben megjelent magyar kiadás van meg), az antik történelem fordulóját, a Római Birodalom bukását állítja „korunk emlékezetébe”. Könyve végén Ferrero az első világháború utáni káoszról, eluralkodó szegénységről, bizonytalan politikai helyzetbe került országokról ír, s ezért „Európa nagy részben a háború folytán végelgyengülésben van s a nyomor szélén áll”. A demokratikus kormányformát tartja a diktatúra és erőszak

idején az egyedül lehetséges kormányformának, de ez az Egyesült Államokat, Angliát és Franciaországot leszámítva akkor sehol nem mutatott fel sikereket. Ferrero az első világháborúban győztes nagyhatalmak felelősségét fogalmazta meg abban, hogy a náluk lévő viszonylagos rendet és gazdasági erőt kötelességük lenne arra felhasználni, hogy a labilis demokráciák e stabil hatalmakkal közös teherbíró alapra kerüljenek. Ha Európa kétharmada nem konszolidálódhat, akkor a gazdag és erős hatalmakat is nemsokára elnyeli az örvény.⁵⁷ Bibó István 1946-ban genfi mesterére hivatkozva írja: „a lelkiismeret elemi követelménye az, hogy *csak szabad beleegyezésből szület-hetik kötelezettség*” – ez pedig csak azon az ellenmondáson keresztül történhet meg, hogy a kényszerjellegű békekötéshez „elég szabadságot s a követelt áldozatokhoz elég előnyt vegyítsünk ahhoz, hogy a szerződés erkölcsi kötelezettségvállalássá lehessen”.⁵⁸ Vagyis a győzők felelősséggel tartoznak a legyőzöttért. A nagyhatalmaknak érdeke a kis országok minden tekintetben való jóléte. A legyőzötteket és a kis országokat nem lehet olyan helyzetbe hozni, amiben nincs veszténivalójuk, különben Európa egyensúlyát veszti és nem lesz béke. „*Komolytalan dolog a demokráciára való hivatkozással indokolni azt, hogy egy terület lakossága oda kerüljön, ahova nem akar tartozni.*”⁵⁹

Kisebbségi erkölcs: józan emelkedettség

Németh László 1943-ban Nagyváradon a második bécsi döntéssel 1940-ben négy évre visszakerült észak-erdélyi magyarokat figyelmeztette: „Ne feledjék el, hogy kisebbségből kisebbségbe jönnek.”⁶⁰ E paradox gondolat mögött – magyarok kisebbségben Magyarországon – az áll, hogy Németh László szerint a korszak hatalmi módszereit a hatalmi központoktól távol edződött erkölccsel lehet ellenpontosítani, azzal a szemlélettel, amit a magyarok kisebbségben, akár a magyar nyelvterület közepén, de ordas eszméktől távol, ki-munkáltak. Zajlott a második világháború – aminek az volt a tétje, hogy ki szerzi meg a világ feletti uralmat –, és Németh László épp-úgy, mint Bibó István és Márton Áron, az erőszakmentesség elkötelezettje volt. Németh László azt írta visszaemlékezésében, hogy 1939-ben, Csehország megszállása után kezdte írni a *Kisebbségben* című könyvét, amikor látta, hogy bizonyos pozíciókban lévő, német származású, nevükben a XIX. században magyarosított személyek – van ahol hímgagyaroknak nevezi őket – visszanémetesedtek. Össze-

tett probléma ez, amiről Karácsony Sándor és zenei megközelítésben Kodály is sokat írt. Németh László magyarként Magyarországon vállalta a kisebbségi sorsot: „A *Kisebbségben* mélyén az útvesztés kérdése ül szélesebb történeti távlatban; amit Ady úgy fejezett ki: hogy veszett el a magyar a magyarban, hogy bomlott fel (...) a nemzet öntudata.”⁶¹ Márton Áron kisebbségi helyzete egyértelmű: az anyanyelvi kisebbsége Romániában, katolikusként a vallási kisebbsége az ortodox államvallás mellett; és egyértelmű az erkölcsi tekintetben vett kisebbsége is, mert ő sem azonosult a korszak hatalmi módszereivel, saját személyében mutatta fel azt, hogy a hatalmi módszereket a kisebbségben kimunkált erkölcsökkel lehet ellenpontosítani. De eközben, ahogy azt e könyvben végig láttuk, Bibó István is éppúgy kisebbségi volt Magyarországon, ahogy Németh László is. Ő sem azonosult a korszak hatalmi módszereivel. Márton Áron és Bibó István nem számításból tették, amit tettek, nem számításból mondták, amit mondtak. *Józanok voltak* a részeg korukban.

A békeszerződés és a magyar demokrácia című tanulmány az Illyés Gyula által szerkesztett Válasz 1946. októberi számában jelent meg. Ekkorra az Új Magyarország már folytatásokban leköszölte hatalmas tanulmányát a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról, és éppen ezekben a hetekben önálló kötetként is megjelent az. A Válasz első folyama 1934-től 1938-ig tartott, Illyés indította újra 1946 októberében, és ezután, az 1949-es újabb megszűnéséig itt jelentek meg Bibó István legismertebb, jelentős tanulmányai. Az új folyam első számában ismét a békeszerződéssel volt kénytelen foglalkozni, mert ekkorra már a májusi helyzetnél is inkább egyértelmű lett annak kimenetele. Az volt a szándéka Bibónak, hogy a demokrácia eszméjét mentse az igazságtalan nyugati demokráciáktól és keleti áldemokráciáktól. Láta, hogy hatástalan lesz a demokráciára való hivatkozás abban a helyzetben, amit a győztes hatalmak *már megint* teremtenek. Ebben a helyzetben, amit még tovább hatványozott az, amit Csehszlovákiában, a demokrácia nevében a magyarokkal műveltek, indokolhatónak látszott a demokrácia elutasítása – és ez az éppen soros legnagyobb antidemokráta, az akkor egyébként szintén demokráciáról papoló kommunisták malmára hajtotta a vizet. A demokrácia kifejezése üres frázissá lett. Ebben a helyzetben „kialakult egy nagy tömegű, letről felszívó, felülről lehúzó, amorfi kispolgárság, mely teljes sikerrel közvetíti az úri középosztály eszmévilágát a nagy proletártömegek felé is”.⁶² Feltétlenül meg kívánom jegyezni, hogy ez az *amorfi kispolgárság*, melynek jó része az

1990-es rendszerváltozástól már újra képes közvetíteni az „úri középosztály” eszmevilágát, mérsékelt, mert csak uralkodó széljárások felé forduló érdekérvényesítő képességével, mindig megszerezte a megszerezhető pozícióit, és így 1950-től négy évtizedig más eszmevilág folyamában úszott. Pedig szélllel szemben is lehet... Mivel Bibó István és Márton Áron régen elkezdődött társadalmi folyamatokra reagáltak, talán nem jelent eltérést a folyamatnak az ő életük lezárulta után változó szakaszára utalni.

Bibó István ezt írja a Válasz 1946. októberi számában: „Valóban az *angyalok szavával* kell szólnia annak, aki ilyen helyzetben úgy tud hangot adni a csalódásnak és a keserűségnek, hogy ezen a hangon keresztül kifejezésre tudjon jutni minden meg nem érdemelt egyéni szenvedés és mindaz a sok disszonáns érzés, melyet ez a békemű felkavart; *de ugyanakkor* mégse váljék ez a hang *se* időtlen rikácsolássá, *se* monoton panaszkodássá, s ne fojtsa meg azokat az erőket, melyek a demokráciában önmagára találó, szabad, emberhez méltó Magyarország felé visznek. *Próbáljuk megtalálni ezt a hangot.*”⁶³ Angyalok hangját kereste Bibó István, olyan hangot, mely úgy fejezi ki a nép keserű érzéseit, hogy közben felemeli a népet. Ez az angyali hang szólalt meg az 1946-os csíksomlyói pünkösdi búcsú szószerkén.

Azzal kezdte Márton Áron, hogy „olyan társadalmi rendet akarunk, amely Isten gondolatának megfelel”. Márton Áron, az evangéliumi életalakító, az egész életén végighúzódo evangelizációs törekvése arra irányult, hogy a belsőt, a gondolkodást rendbe tegye. Az embernek kell megjavulni, hogy a világ jobb legyen. Aztán ha a gondolkodás rendben van, akkor a kimondott szavak és a tettek feljeljenek is meg Isten akaratának. A helyes gondolkodás, a tiszta szó és az Istennek tetsző élet az, ami olyan társadalmat eredményez, „amely kizárja az emberi önkény érvényesülését, (...) biztonságos jogrendet tart fenn, és amely megvédi minden polgár elidegeníthetetlen jogait minden hatalom támadásával szemben”. Világosan látta, hogy a modern kori értékrend válságát az okozza, hogy az ember letért arról a biztos alapról, amit Isten az ő szava által és a természet-törvényben is megadott. „Tudjuk, mert megtapasztaltuk, hogy nincs rendezett emberi élet, ha nem igazodik az Istentől adott rendhez. Ezért választottuk a *téveteg emberi elme találmányai helyett* az isteni bölcsesség biztos útját.”⁶⁴ Márton Áron *előbb az általános, eleve adott rend feltételét fogalmazza meg*, mert bármekkora sérelem érte is az erdélyi magyar népet, *ettől a rendtől sérelmet elszenvedve se*

lehet letérni. Gondoljunk bele: sokszor lehet hallani, hogy sokan száz évvel Trianon után, a Trianon és a második világháború utáni békediktátum sérelmeit sorolják anélkül, hogy megkeresnék, hogyan lehet ebből a helyzetből felemelkedni. Ha ez a szemlélet nem megy túl a sérelmek – természetlen – sorolásán, akkor csak annyi a baj, amit Bibó István fentebb *monoton panaszkodásnak* nevezett. De ha azt, amit a magyar úri társadalom felelőtlensége után a nagyhatalmaktól kaptunk, még a románok gyűlöletével is összekötik, akkor előáll az, amit Bibó István *idétlen rikácsolásnak* nevezett.

Több szövegben idéztem már azt, amit Márton Áron 1932-ben Felvidékre, a kassai *Új Élet* című folyóiratba írt, más szövegei mellett, fontos néhány mondat ez ahhoz, hogy lássuk Márton Áronnak a Trianonhoz való viszonyát – ezért érdemes kitérni rá az 1946-os pünkösdi beszéd tárgyalása közben is. „A halállal nagyon rokon ájultság elég hosszan tartó ideje, mi a 918-as eseményekre következett. S aztán az eszmélés. A lassú magunkhoz térés, mikor Erdély fogta még szédülő fejét, de már erőlködött, két kézre markolta a gondolkozását, hogy az *új helyzetet öntudatába szedje s számoljon vele, mint nagy valósággal*, és belefúrta szeméit a horizontba, hogy a ködön keresztül is, és a jövő felé futó utak kusza táncával is az igaz irányt kivegye.”⁶⁵ Márton Áron 1932-ben, Trianon után 12 évvel, nem mutogatott vissza Trianonra, hanem előre nézett. Arról szólt itt Márton Áron, hogy az új helyzetet, a trianoni traumát, amit nem tudtak megváltoztatni, valóságként *kénytelenek voltak elfogadni*, és innen kiindulási alappá lett az a bizonytalan jövő felé. Ez egyéni, személyes katasztrófák számára is terápiás tanács lehet, de Márton Áron nemzeti léptékben fogalmazta meg. Ha nem fogadjuk el azt, amin nem tudunk változtatni, akkor az lenyom, összetör, lent maradunk; ha azonban elfogadjuk azt, amin nem tudunk változtatni, akkor az kiindulási alappá lesz a továbbiak számára, ahonnan emelkedni is lehet. Az szöcséplő trianonozás, Bibó István definíciója szerint, lehet merőben csak monoton panaszkodás, de például „oláhozva” lehet az idétlen rikácsolás is. Márton Áron pedig kiindulási alapot teremtett a továbbiak felé.

Az általános erkölcsi elv megfogalmazása után – amitől a legnagyobb sérelmek mellett se szakadhatunk el – a magyar népnek a nagyhatalmaktól elszenvedett sérelmeit mondta ki 150 000 ember előtt, mert a nép nem mondhatta ki azt, ami őt nyomta. Bibó István leírta, hogy a párizsi békekonferencia nagyhatalmainak semmi elvi alapja nincs a rendezésre. Ugyanerre reagált Márton Áron.

„Sorsunkat azonban *másik oldalon* a világ hatalmasságai tartják a kezükben. S amikor mi a jobb, rendezettebb, igazságosabb, emberibb jövő kialakításán gondolkozunk, aggódva figyeljük, hogy vajon *a föld hatalmasai mit terveznek felőlünk?* (...) Az igazságos és tartós békét ígérték. És bízunk abban, hogy ez alkalommal csakugyan a *mellőzhetetlen erkölcsi elvek alapján, és nem hatalmi és politikai szempontok szerint döntenek. Az 1946. május 7-iki párizsi határozatokról kiadott közlemények megzavarták eddigi hitünket.*” Jellemző a fogalmazásban a „másik oldalon” kitétel. Bibó Istvánnak a szociálpeszichológiai alapoottsággal írt jogelméleti, társadalomtörténeti, politikatörténeti elemzéseiről szól, hogy a nagyhatalmak a népek feje fölött döntenek. Márton Áronnak ez a fogalmazása pedig azt közli, hogy *a nép kontrasztját a föld hatalmasságai jelentik*. Ha a világ sorsát intéző nagyhatalmak – melyeknek létét el kell fogadni, mindig voltak és mindig lesznek – nem jelentenék a nép kontrasztját, akkor nem a nép ellenében döntenének; ha pedig nem a nép ellenében döntenének, akkor elfogadnák az *önrendelkezés* elvét. Márton Áron beszédében az ENSZ előző évben, 1945-ben aláírt Alapokmányára hivatkozik, ami szerint az ENSZ „a nemzetek egyenjogúságának és önrendelkezési jogának tiszteletben tartásával kívánja elérni” azt, hogy béke legyen a földön. Az 1946-os csíksomlyói beszédben visszautalt az első világháborút lezáró békeszerződésekre is: „A múltkori békeszerződésnél az önrendelkezés jogán számos népnek tették lehetővé, hogy fajtestvéreivel együtt és egy államban éljen, tőlünk akkor ezt a jogot megtagadták. Igazságunk tudatában és a változatlan természeti és isteni törvények alapján kérjük azokat, akiknek fölöttünk hatalma van – minden hatalom onnan felülről adott –, *ne feszítsék népünket egy újabb ítélettel a régi keresztre.*”⁶⁶

Beszéde végén közölte, hogy azért szólt erről, mert a püspököknek kell kimondania azt, amit a népnek nincs módja kimondani. Akkor 150 000 ember volt ott, hatalmas tömeg, hatalmas feszültséggel, elkeseredéssel. Márton Áron egyetlen szavával népfelkelést robbantott volna ki, nem ezt tette. Az *angyalok szavával* szólott, és úgy vezette le a népben összegyűlt feszültséget, hogy nevén nevezte az igazságtalanságot. A tömeg fegyelmezetten, rendbontás nélkül hazavonult, és másnap egész Erdély tudta, hogy miről beszélt a püspök Csíksomlyón. Bibó Istvántól tudjuk, hogy ha egy népet a demokrácia nevében sérelem ér – ez történt velünk a trianoni országcsontkítással és azzal is, hogy a második világháború után a demokráciáról beszélő nagyhatalmak elutasították a nyelvi határok eszméjét –, ak-

kor az a nép a szociálpszichológia törvényszerűsége szerint szembe kerül a demokrácia eszméjével. Márton Áron zsenialitása erről a kényszerpályáról vitte le az erdélyi magyarokat. Márton Áron nem sodródott, és a népet sem engedte sodortatni. A nyugati demokráciák cserben hagytak, a keleti diktátor is hangoztatta e kifejezést, de Márton Áron a demokrácia szívós elkötelezettségként elment Marosvásárhelyre, és ott 1946. október 27-én arról beszélt, hogy *emberi életet csak a demokrácia biztosíthat, ami „védekezés az önkény, az erőszak és a diktatúra minden formája ellen”*.^{67.}

Németh László nyomán láttuk, hogy Bibó István és Márton Áron egyaránt kisebbségben éltek, mert nem azonosultak a korszak hatalmi törekvéseivel, melyek a világot akarták maguk alá gyúrni. Az ő példájuk mutatja, hogy a kisebbségi lét, ami nem merő anyanyelvi körülmény, hanem erkölcsi jellemző, nem enyhítő körülmény. A kisebbségi lét azok vállalása, akik szembe mennek az árral, a kisebbségi lét olyan szembenézés, amiben felelősségtöbblet mutatkozik meg. A kisebbségi lét, mint vállalás, tükör a világrontók számára – e tükör megmutatja, hogy így is lehet, nem csak úgy. Ahol és amikor visszaélnék a demokrácia fogalmával, ott és akkor, akik a fő sodortól eltérő utat választanak, kisebbségi helyzetet vállalnak.

JEGYZETEK

1. Márton Áron: A mi utunk. Erdélyi Tudósító 1933. május 1.
2. Márton Áron: Katolicizmus és nemzetiszocializmus. Előadás, 1936. szeptember 26. In. Marton 15., 26. o.
3. Márton Áron beszéde a plébánosi tisztségbe való beiktatásakor. Kolozsvár, 1938. szeptember 29. In. Márton Áron: Papság. Márton Áron hagyatéka 5. Sorozatszerkesztő: Dr. Marton József. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009. 66. o.
4. Márton Áron húsvéti szózata, 1945. In. M. Á. a lelk... 121. o.
5. Illyés Gyula: Forradalmi magyarság. Szabad Szó, 1945. augusztus 20. In. Illyés Gyula: Hajszálygyökök. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 22–23. o.
6. Illyés Gyula: Szakvizsgán – nacionalizmusból. Útjegyzetek, Bécs, 1970. május. In. u. a. 445. o.
7. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In. Bibó I. köt. 314. o.
8. U. a. 320. o.
9. Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. Válasz, 1946. október. In. Bibó II. köt. 285. o.
10. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In. Bibó I. köt. 351. o.
11. Márton Áron: Az elnémult harangok üzenete. Erdélyi Iskola, 1935/36. évf. 3–4. sz. In. M. Á. a lelk... 87–88. o.

12. Márton Áron: Szilveszter este. Kolozsvár (1936?). In. Marton 7. 51. o.
13. Kodály Zoltán: Magyarország a zenében. In. Mi a magyar? Szerkesztette: Szekfű Gyula. Budapest, 1939.; Újraközli: Kodály Zoltán: Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok. II. kötet. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1964. 258. o.
14. Márton Áron: Háromrészes előadás, 1937. III. Egyház és nép. In. Márton Áron: Házasság, család. Márton Áron hagyatéka 1. Sorozatszerkesztő: Dr. Marton József. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2005. 165. o.
15. A második magyar főiskolás nemzedék. Húszévesek karácsonya. Katolikus főiskolások karácsonyfa ünnepsége. 1936. december 20. In. Marton 7. 39. o.
16. Márton Áron: Újévi üzenet 1944-re. In. u. a. 107. o.
17. Márton Áron: Katolicizmus és nemzetiszocializmus. Előadás, 1936. szeptember 26. In. Marton 15., 23. o.
18. Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Új Magyarország kiadása, Budapest, 1946. In. Bibó II. köt. 229. o.
19. Márton Áron: Katolicizmus és nemzetiszocializmus. U. a. 20. o.
20. Márton Áron: Eszmék harca. Előadás, Kolozsvár 1939. szeptember 26. In. Marton 15. 176. o.
21. Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Magyar Krónika sorozat, Kolonel Lap- és Könyvkiadó Kft. 1989. 102. o.
22. Bibó István: A kelet-európai kisállamok... In. Bibó II. köt. 216–217. o.
23. U. a. 251. o.
24. U. a. 204. o.
25. Márton Áron: Az erdélyi magyarság szellemi élete. Új Élet (Kassa), 1932. 4. sz.
26. Lakatos István: Emlékirat. Kézirat, TLA Teleki László Intézet Könyvtára. Jelzet: 368/1987. 40. o.
27. Márton Áron: Katolicizmus és nemzetiszocializmus. Előadás, 1936. szeptember 26. In. Marton 15., 28. o.
28. Bibó István: A kelet-európai kisállamok... In. Bibó II. köt. 239. o.
29. Czesław Miłosz: A rabul ejtett értelem. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. 44. o.
30. U. a. 58. o.
31. U. a. 70. o.
32. U. a. 37. o.
33. Márton Áron: Katolicizmus és liberalizmus. Előadás, 1936. szeptember 27. In. Marton 15., 37. o.
34. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In. Bibó I. köt. 363. o.
35. Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. Válasz, 1946. október. In. Bibó II. köt. 284. o.
36. U. a. 283. o.
37. Immanuel Kant: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése (1785) Gondolat Kiadó, Budapest, 1991. 75–76. o.
38. Márton Áron beszéde papszenteléskor, Kolozsvár, 1944. május 18. In. M. Á. a lelk... 111. o.

39. Márton Áron: A nevelés gyakorlati szempontjai. Beszéd az Egyházmegyei Tanács rendkívüli közgyűlésén, 1945. december 20. In. Marton 8., 105–106. o.
40. Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. U. a. 285. o.
41. Márton Áron húsvéti szózata, 1945. In. M. Á. a lelk... 126. o.
42. Márton Áron körlevele 1948. VIII. In. u. a. 209. o.
43. Márton Áron: Keresztény és magyar erő a zeneművészetben. Előadás: Kolozsvár, 1937. június 13.; Brassó, 1937. június 28. In. Márton Áron: Nyolc boldogság. Márton Áron hagyatéka 9. Sorozatszerkesztő: Dr. Marton József. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2013. 156. o.
44. Lakatos István i. m. 30–31. o.
45. U. a. 32. o.
46. U. a. 34–35. o.
47. U. a. 39. o.
48. U. a. 42–43. o.
49. Márton Áron beszéde, Csíksomlyó, 1946. pünkösd. In. Marton 2., 61. o.
50. Bibó István: A kelet-európai kisállamok... In. Bibó II. köt. 204. o.
51. U. a. 224–225. o.
52. Márton Áron: Eszmék harca. Előadás, Kolozsvár, 1939. szeptember 26. In. Marton 15. 171. o.
53. Bibó István: A kelet-európai kisállamok... U. a. 236. o.
54. U. a. 260–261. o.
55. Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. Válasz, 1946. október. In. Bibó II. köt. 278–279. o.
56. Bibó István: A kelet-európai kisállamok... U. a. 251–252. o.
57. Guglielmo Ferrero: Az ókori civilizáció bukása. Pantheon Irodalmi Intézet kiadása, Budapest, 1924. 146–147. o.
58. Bibó István: A kelet-európai kisállamok... In. Bibó II. köt. 255. o.
59. Bibó István: A békeszerződés és a... U. a. 284. o.
60. Németh László: Nagyvárad-i beszéd. Elmondta: 1943. május 15-én a nagyvárad-i Református Kőr irodalmi estjén. In. Németh László: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 738–742. o.
61. Németh László: Negyven év. Pályatörténet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 20–21. o.
62. Bibó István: A békeszerződés és a... Bibó II. kötet, 271. o.
63. U. o.
64. Márton Áron beszéde, Csíksomlyó, 1946. pünkösd. In. Marton 2., 59. o.
65. Márton Áron: Az erdélyi magyarság szellemi élete. Új Élet (Kassa) 1932. évf. 4. sz.
66. Márton Áron beszéde, Csíksomlyó 1946. pünkösd. U. a. 60–63. o.
67. Márton Áron körlevele, 1946. IX. In. M. Á. a lelk... 178. o.

UTÓSZÓ

Bibó István és Márton Áron egyaránt vallották azt, hogy létezett egy önző magatartással jellemezhető, önmagába zárult társadalmi réteg, ami féltékenyen birtokolva a nemzedékekkel korábban megszerzett előnyös pozíciókat, egészen a XX. századig mélyítették a kaszthatárokkal szabdalt magyar társadalom árkait. A XIX–XX. század általános erkölcsi-értékrendi válsága ebben a helyzetben találta a magyar társadalmat, ami társadalomfejlődésünk visszamaradottságát csak tovább nagyította. Az első világháború vége ebben az állapotban ért bennünket, és ezért Márton Áron és Bibó István egyaránt elsősorban a magyar úri társadalmat tették felelőssé. Egyikük sem mutogatott sem vélt, sem valós ellenségekre, ők az életképtelen társadalomszerkezetet és az ahhoz tartozó, fejlődést visszatartó szellemiséget bírálták. Márton Áron, aki Erdélyben élt, az első világháborút követő új, immár romániai viszonyok között kialakult helyzetet – sajnálatos tényként elfogadva – kiindulási alappá tette azt a továbbiak számára, tudta, hogy az önsajnálát öngyilkos magatartás.

Bibó István jogelméleti, társadalomtörténeti vizsgálódásaival arra a következtetésre jutott, hogy amikor a nyugati demokráciák részéről, tehát demokráciát hangoztatva értek bennünket igazságtalanságok, akkor azzal a Nyugat hozott létre olyan helyzetet, amiben a demokrácia nálunk legalábbis viszonylagos értékke vált; a Nyugat nagy felelősséget visel a kis kelet-közép-európai országok demokráciahiányáért. Ez nem csak minket, a veszteseket érint, hanem a Nyugat szövetségeseit is, mert a Nyugat megszüntette a demokrácia önértékét, így a demokrácia fogalma a nyugati kegyekért futó verseny frázisává lett. Lehetett egy ország fasiszta berendezkedésű (Antonescu-féle Románia), vagy egy országrész (Tiso-féle Szlovákia) közvetlenül is Hitler-báb, ha valahol eldöntötték, hogy ők a győztesek közé kerülnek, akkor megkapták a „demokrácia” hitelesítő pecsétjét.

Bibó István és Márton Áron egyaránt tudták, hogy emberhez méltó életet csak demokratikus keretek között lehet élni. Látván, hogy a Nyugat demokrácia-felejtése miatt mi lett a demokrácia eszméjéből, mindketten kármentő tevékenységbe kezdtek. A demokráciát nagy értéknek tartva, leírták, kimondták azt, amit a nép nem mondhatott ki, mert a népet meg sem kérdezték. Tudták, hogy ha politikailag minden veszve is, de szellemileg, erkölcsileg, világos értékrenddel, lehet felemelt fejfel járni.

Az a felismerés, hogy népük túléléséről van szó, mindkettőjüket a krisztusi erőszakmentesség eszméjéhez hozta, mindketten tudták, hogy az erőszakmentességben életerő van. Márton Áront az első világháború lövészárkaiban megtapasztalt nyomorúság, az ő nyitott szíve, természetes bölcsessége, a fogalmakat pontosan használó tudása, és az evangélium Krisztusa segítette ide. Bibó Istvánt a következő gondolkodása, a hatalmas, több tudományágat átfogó tudása, és szintén a nyitott szíve segítette ehhez. És mindkettőjükönél kiegészítette ezt a népük szeretete, aminek szolgálatára a maguk különböző helyén nagy kockázatokat vállalva, az egész életüket rátették.

Mindkettőjüket ahhoz az eszméhez tudom társítani, ami már közel egy évszázada a harmadik út nevet kapta. A harmadik út elnevezés nagyon hamar bélyeggé lett, már-már szitokszóvá, amittől igyekeztek elhatárolni magukat azok, akik nem akarták, hogy „kiírják” őket az elfogadott szellemi körökből. A XX. század magyar szellemiségéből leginkább a század egyik legzseniálisabb magyarjának, Németh Lászlónak nevét sorolhatjuk a harmadik út fogalmához, de megkapta a „harmadikutas” bélyeget Bibó István is. Márton Áront erdélyi elszigeteltsége megóvta ettől a bélyegtől, amit marxisták és liberálisok forgattak önjelölt ítélőmesterként.

Amit Magyarországon „harmadikutas” bélyeggel illetnek, az nem más, mint a népi gondolat, a népi irodalom, ami a félfudális magyar társadalom reformját saját erőre, saját útra, saját hagyományokra, szerves fejlődésre kívánta építeni, szemben a marxisták és a velük rokon liberálisok, a különböző internacionalisták merőben más elképzeléseitől. Ebből már látni, hogy a harmadik út életet szolgáló eszméje két véglet között keresett továbbvezető utat: a megmerevedett magyar úri társadalmat és az akár liberális, akár marxista internacionalizmust egyaránt elutasították, így tehát a harmadik út a szerves fejlődés útja. De akár azt is mondhatjuk – és ez is megjelent Bibó és Márton Áron eszméiben –, hogy a harmadik út a kommunista és náci utat egyaránt elutasítja, a harmadik út így keresztény útként mutatkozik meg. E szövegben megjelent, hogy a náci és a kommunista út, mint egyaránt pogány tévutak, egymással szövetséget is tudtak kötni. Vagy nem lehet akár a hiteles, a kommunista párttól elhatárolódó szociáldemokráciát is egyfajta harmadik útnak nevezni, ami egyaránt elutasítja a szociálisan érzéketlen kapitalizmust és az emberi jogokra érzéketlen kommunizmust is? Többféle értelmezés adható, melyek egyaránt kiszámítható, biztonságos emberi életre utalnak. Nyugaton a második világháború utáni négy-öt évtizedben

azért volt kiszámítható az emberi élet, mert a kereszténydemokrácia és a szociáldemokrácia választási „váltógazdasága” nagy közös felületet volt képes megfogalmazni, közös nemzeti minimummal. A piac szabadságát és az állami beavatkozás fontos szerepét a szociális piacgazdaság érdekében egyaránt elfogadták, és nem jártak külső hatalmakhoz, hogy egymásra árulkodjanak.

A katolikus társadalmi tanítás is harmadik út, ahogy azt XIII. Leó pápa a *Rerum Novarum* enciklikában már 1891-ben egyértelműen meghatározta. A katolikus társadalmi tanítás harmadik út a korlátlan, szociálisan érzéketlen, öncélúan pénztőkés kapitalizmus, és a marxizmus között; harmadik út a totális államtalanítás, az állami felelősség elutasítása, és a szabadságot, emberi jogokat megsértő totális államosítás között. 1989-ben megváltozott a világ – idéztük II. János Pál pápának az erre vonatkozó kérdését a *Centessimus Annus* enciklika 42. pontjából –, az államszocialista rendszer megbukott, a marxista ideológia átalakult. Megmaradt az a liberalizmus, amit VI. Pál pápa 1971-ben az *Octogesima Adveniens* enciklika 44. pontjában az országhatárok és nemzeti parlamentek fölé nőtt illegitim formának, az anyagi és hatalmi eszközök túlzott koncentrációjának nevezett. Nem fér kétség ahhoz, hogy ennek, a nemzeti szuverenitásokat maga alá gyűrni akaró, az egykori gyarmatokat máig kizsákmányoló globális hatalmaknak, semmi köze a demokrácia eszméjéhez. A demokrácia nem fölülről diktál, hanem alulról építkezik, így biztosít legitimitást, és nemzeti szuverenitást. Eközben – bármely politikai oldalon – kialakult egy újfajta sznob uraskodás, lekezelő urizálás is, úgy tűnik, hogy a harmadik út eszméje változatlanul ott van két véglet között.

Ez az alaposan megváltozott világ rászorul arra, hogy ismerje Márton Áron és Bibó István gondolkodását, ami szuverén nemzetek demokráciáját, és a nemzetek egymás mellé rendelt állapotát tartja emberhez méltó útnak. Nem eshetünk végletekbe, nem eshetünk kétségekbe, hogy melyik oldalra szédüljünk. Józannak kell maradni. Ahogy Bibó István írta, vagy mondta valahol: „A tárgyilagosság is lehet szenvedély.”

2021. március–április havában

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	3
TÁRSADALMI VÁLSÁG	7
Európa szakadék szélén	7
Társadalomszerkezeti visszasságok	15
A tőke és a munka.....	25
JEGYZETEK	30
STÁTUSZ – SZIMBÓLUM VAGY FELELŐS SZEREP?	33
Az úri szellem bírálata	33
Kontraszelekció ellen	38
Az értelmiség és hivatása	42
1. <i>A hitelesség igénye</i>	43
2. <i>„Demokratának lenni annyit tesz, mint nem félni.”</i>	46
3. <i>„Közértelmesség” – szolgálat</i>	50
Max Weber mint eszmei háttér	55
JEGYZETEK	57
ÁLLAMHATALMAK? DEMOKRATIKUS VÁLASZ	60
A hatalom demoralizál	60
A hatalmi ágak elválasztása, népképviselő	65
Az állam ellenőrzésre szorul	69
Hatalomgyakorlás mint szolgálat	73
Pluralizmus	78
A demokrácia mibenléte	86
JEGYZETEK	93
ORSZÁGHATÁROK – AZOKTÓL, AKIK „TÖRTÉNETESEN DEMOKRÁCIÁK”	96
A nacionalizmus értelmezései	96
A területi viták nyomorúságai.....	99
Megcsonkításunk igazságtalansága	103
Nyugati országok – melyek „történetesen demokráciák”	105
Önrendelkezés, nyelvi határok, békekötés	112
Kisebbségi erkölcs: józan emelkedettség.....	118
JEGYZETEK	123
UTÓSZÓ	126

Támogató (online, PDF kiadás)

Nemzeti Kulturális Alap – www.nka.hu

Virt László: A demokrácia szolgálatában. Párhuzamok Bibó István
és Márton Áron gondolkodásában

Nyelvi lektorálás: Csaba Erika

Borítóterv, grafikai tervezés: Szócs Beáta

Kiadványszerkesztés, korrektúra: Dajka Gábor

Kiadó: Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület (MBKKE)

Pilisvörösvár, 2022

muravidek@freemail.hu

www.muravidek.eu

www.evid.hu

ISBN 978-615-6368-36-2

Bibó István és Márton Áron (...) mindketten életképes demokráciával számoltak, és abba foglalták az ember biztonságát szolgáló eszméket. (...) *egyaránt a demokrácia szolgálatában álltak.* Bibó István jogtudósként, jogfilozófusként, Márton Áron lelkipásztorként, püspökként – mindketten üldöztetést szenvedve, egyaránt életfogytiglanra ítélve.

